

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

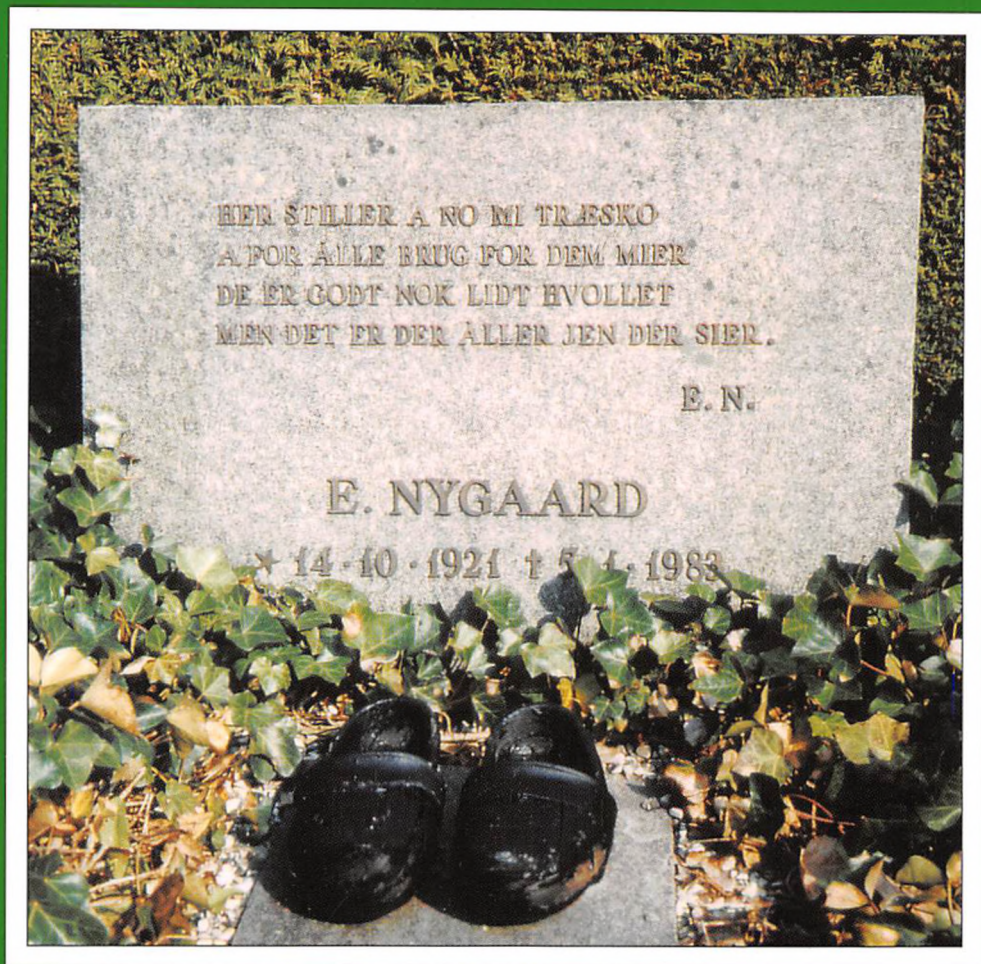
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Personalhistorisk Tidsskrift 2003:1

Indhold

Artikler:

<i>Peter Ulf Møller og Wieland Hintzsche: Hvornår og hvor blev Morten Spangberg født?</i>	1
<i>Jørgen Østergaard: Når man har stillet træskoene</i>	13
<i>Bodil Clausen: Skipperslægten Hundevad i 1700-tallets Haderslev</i>	55
<i>Lise Selvig Olsen: Jakob Nielsen Gyldenstiernes efterslægt – fra højadel til lavadel ca. 1320-1550</i>	65

Småstykker:

<i>Bent Østergaard: Fejl og fakta i historieformidling</i>	86
<i>Nils Vollertsen: Historien om Slesvig-fiskeren Heinrich Christian Leopold Nanz' (Lazarus) jødiske herkomst</i>	88
<i>Sv. Cedergreen Bech: Datasupplement til Dansk Biografisk Leksikon</i>	90
<i>Svend Balslev: Flere supplementer til Dansk Biografisk Leksikon</i>	92
<i>N.H. Frandsen: Weilbachs kunstnerleksikon – lidt post festum</i>	94

Orientering:

<i>Nyt fra Norden</i>	101

Anmeldelser:

<i>Charlotte Appel, Peter Henningsen og Nils Hybel (red.): Mentalitet og historie (Michael Bregnsbo)</i>	103
<i>Michael Bach: Danske slægtsbøger 1986-2001 + Anna-Sophie Tutein Langfeldt: Legatstamtafle for Det Tutein'ske Familielegat (Jørgen Mikkelsen)</i>	104
<i>Elisabeth Bloch m.fl. (red.): Over Øresund før Broen (Stella Borne Mikkelsen)</i>	105
<i>Ole Degn: Borgere og bybefolkning (Charlotte Lindhardt)</i>	107
<i>Gertrud Hvidberg-Hansen: Brendekildes billedverden – stemning og skæbne (Stella Borne Mikkelsen)</i>	108
<i>Torben Grøngaard Jeppesen (red.): Danskere og danskheden i USA (Tommy P. Christensen)</i>	108
<i>Marianne Johansen og Helle Halding: Thi de var af stor slægt (Henrik Lørdam)</i>	110

Billedet på omslaget:

Egon Nygaard havde før sin død i 1983 bestemt, at der på hans gravsted på Vestre kirkegård i Herning skulle stå et par gamle træsko, og indskriften skulle være: »Her stiller A no mi træsko ...«. Det gravminde har mange hørt om. Læs Jørgen Østergaards beskrivelse af denne og mange andre gravsten i artiklen »Når man har stillet træskoene ...«. Foto: Jørgen Østergaard.

Hvornår og hvor blev Morten Spangberg født?

Af Peter Ulf Møller og Wieland Hintzsche

Danskfødte Morten Spangberg var næstældste officer ved Vitus Berings og den russiske flådes berømte »Kamtjatka-ekspeditioner« i 1725-30 og 1733-43. Som Berings højre hånd og som historisk helt i Esbjerg har Spangberg i de seneste år fået stigende opmærksomhed herhjemme. Men hverken hans fødselsår eller -sted har kunnet påvises med sikkerhed. Nu kaster et netop opdaget brev i et russisk arkiv nyt lys over disse spørgsmål. Det offentliggøres her for første gang. Samtidig prøver artiklen at sammenfatte problemerne og gøre status.

Foran Esbjergs Fiskeri- og Søfartsmuseum har der siden den 28. november 1998 stået en to meter høj statue i bronze, udført af kunstneren Bjørn Nordahl. Den forestiller en søofficer i russisk uniform, der skuer ud over havet. Figuren er, som der står på sokkelen, rejst »Til minde om Kaptajn Martin P. Spangsborg, f. 169- i Jerne Sogn (Esbjerg), d. 1761 i Kronstadt. Opdager og kortlægger af søvejen til Japan nordfra 1738-39. Vitus Berings førstemand«. Af indskriften på sokkelen fremgår endvidere at statuen er en frugt af lokale kræfter. Den er rejst på initiativ af direktør, cand.polit. Tage Sørensen og bekostet af en række esbjergfonde.

Statuen blev fulgt op med bogen *Martin Spangsborg. En dansk opdagelsesrejsende i russisk tjeneste*, der kom på Rosendahls Forlag i Esbjerg hen mod jul 1999, ligeledes på initiativ af Tage Sørensen. Bogen er den første monografi på noget sprog om den vestjyske søfarer. Forsiden prydes af et fotografi af netop bronzestatuen. Fire forfattere har medvirket: Dels en kendt russisk specialist i Berings ekspeditioner, seniorforsker ved Statsarkivet for Krigsflåden i Skt. Petersborg, dr. Tatjana Fjodorova, dels en trojka af danske medforfattere: cand.psych. Birgit Leick Lampe, overarkivar Sigurd Rambusch samt førnævnte Tage Sørensen. Bogens forord forklarer, at såvel statuen som bogen kan ses som svar på opfordringer fra fremtrædende personer, som tidligt havde indset Spangsborgs betydning: Beringforskeren, bibliotekar Erling Stensgaard efterlyste i 1942 »den bog, som burde skrives om Berings højre hånd«, og drengbogsforfatteren, baron Cai Schaffalitzky de Muckadell slog i 1931 til lyd for, at der blev rejst et mindesmærke for Spangsborg i Esbjerg

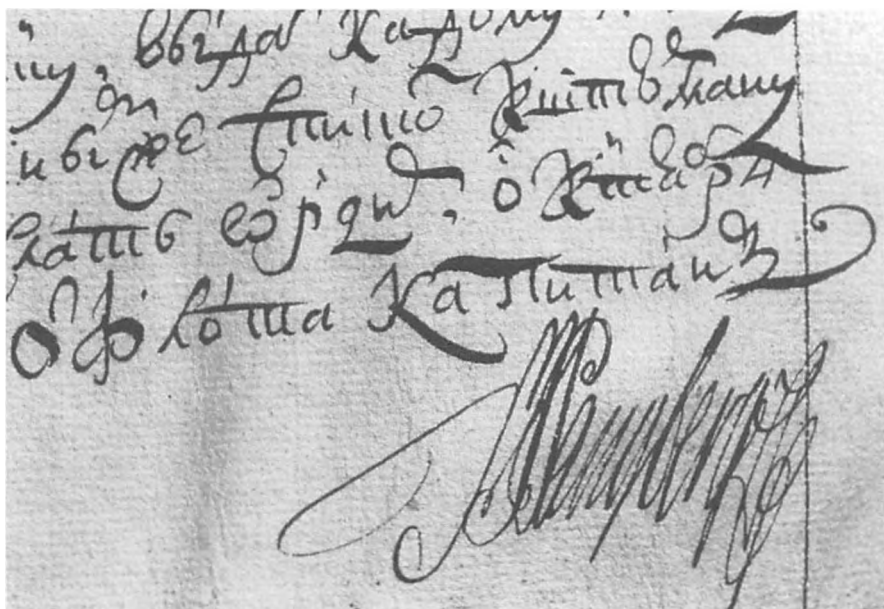
Kaptajn Spangberg, danskfødt opdagelsesrejsende i russisk tjeneste. Bronzeskulptur af Bjørn Nordahl foran Esbjergs Fiskeri- og Søfartsmuseum. Foto: Thomas Freiberg, *Jydske Vestkysten*.

eller Jerne. »Års studier af Martin Spangsbjergs indsats i de to Kamtjatka-ekspeditioner har animeret direktør Tage Sørensen til at efterkomme opfordringen«, hedder det forrest i bogen.¹

Takket være disse prisværdige lokale initiativer har det unge Esbjerg nu fået en historisk helt, hvis bedrifter kort resumeret var, at han spillede en ledende rolle i to berømte russiske opdagelsesrejser i anden fjerdedel af 1700-tallet (Første og Anden Kamtjatka-ekspedition, også kendt som Berings ekspeditioner), samt at han under Anden Kamtjatka-ekspedition kortlagde ø-kæden Kurilerne og fandt søvejen nordfra til Japan.

Skeptikere, som jo er en udbredt karaktertype i historikerkredse, har dog med en vis ret kunnet sætte spørgsmålstegn ved, om statuen nu også stod på et tilstrækkelig solidt fundament. Problemet har været at det hidtil ikke er lykkedes at finde hverken præcis oplysning om tidspunktet for Morten Spangsbjergs fødsel eller dokumentation i danske kirkebøger eller andre officielle danske dokumenter for hans tilknytning til egnen ved det nuværende Esbjerg, ja, til Danmark i det hele taget. Der har således manglet afgørende bevis for, at søfareren kom fra esbjergkanten og også for at det er berettiget at kalde ham Spangsbjerg, med et »s« mellem navnets to dele, sådan som det sker såvel på mindesmærket som i bogens titel. I vestlig litteratur om Kamtjatka-ekspeditionerne optræder han som regel under navnet Spanberg eller Spangberg. Den københavnske gade, der siden 1931 har båret hans navn, ved Strandboulevarde på Østerbro, hedder da også »Spangbergsgade«, og i *Den Store Danske Encyklopædi* er opslagsordet »Spangberg, Morten«.² Det indskudte »s« forudsætter at han henregnes til den Spangsbjerg-slægt som er knyttet til Jerne sogn. Men der har hidtil manglet konkret bevis for at en sådan henregning virkelig er berettiget. I de bevarede russiske flådedokumenter underskrev han sig som Spangberg og Spangenberg, med latinske bogstaver. I den russisksprogede videnskabelige litteratur benævnes han oftest som Martyn Petrovitj Sjpanberg (Мартын Петрович Шпанберг). Således står navnet også i det autoritative russiske opslagsværk »Alment Marineregister«.³ Der findes desuden adskillige andre versioner af navnet i samtidige russiske dokumenter, dog så vidt vides ingen med esbjergslægtens »s« i midten.

Slægtsforskningen vedr. Spangsbjerg-familien i Jerne har trods studier af gravsten, kirkebøger, skifteprotokoller m.v. ikke kunnet anvise søfareren nogen plads.⁴ Forfatterne til esbjergbogen lægger ikke skjul på, at det heller ikke er lykkedes dem at finde noget som helst om Morten Spangsbjerg i danske arkiver – »man kan blot undre sig over, at alle spor i Danmark efter ham er forsvundet«, konkluderer de.⁵ Hvad angår fødselsåret, nævner de året 1698, med henvisning til Peter Lauridsens

Signaturen »M. Spangberg« på et dokument fra Anden Kamtjatka-ekspedition. Den Russiske Krigsflådes Arkiv i Skt. Petersborg. Foto: Peter Ulf Møller.

grundlæggende fremstilling fra 1885,⁶ men understreger at der egentlig ikke findes noget »der underbygger årstallet 1698 som året for Martin P. Spangsbergs fødsel«. Tværtimod argumenterer de for, at han kunne være født en del tidligere, i årene 1688-90. »Det ville stemme bedre med de opgaver, han fik allerede 4 år efter, at han ankom til Rusland«.⁷

Trods manglen på bevis for Spangbergs tilknytning til Jerne står forfatterens – og statuens – sag dog ingenlunde svagt. Der findes et stærkt indicium i den danske teolog Peder von Havens anden rejseskildring fra Rusland, *Nye og forbedrede Esterrætninger om Det russiske Rige*, der blev trykt i København 1747. Von Haven, der traf »Capitein Morten Spangenberg« i Skt. Petersborg i 1746, omtaler ham som sin landsmand og oplyser at han var »født ved Varde i en Lands-Bye, kaldet Jerned«.⁸ Dette udsagn må tillægges betydelig vægt både på grund af dets præcision i stedsangivelsen, ved hjælp af to navne, og fordi der netop i Jerne sogn fra gammel tid fandtes både en gård, en mølle og en slægt ved navn Spangberg. Desuden er von Haven generelt meget pålidelig. Men netop i forbindelse med Spangberg tog han dog faktisk fejl af dødsåret: I anden udgave af von Havens *Reise udi Rusland* fra 1757 erklæres Spangberg for død, skønt han notorisk først døde i 1761.⁹

Ved siden af von Havens oplysning findes der endnu en troværdig oplysning om Spangbergs fødested. Den omtales ikke i den esbjergensiske spangsbergbog, skønt den nok var en diskussion værd.¹⁰ Den stammer fra den tyske læge, naturforsker og sibiriensrejsende Daniel Gottlieb Messerschmidt (1685-1753), der traf Bering og Spangberg i byen Jenisejsk, ved floden Jenisej, i sommeren 1725, dvs. kort efter starten på den Første Kamtjatka-ekspedition. Messerschmidts dagbog for 26. juli fortæller at han den dag fik besøg af kaptajn Bering, der var ledsaget af sin løjtnant, »Herrn Martin Peterssohn Spanberg, ausm¹¹ Holsteinischen gebürtig«. ¹² Hvordan passer denne oplysning om Spangbergs fødested sammen med antagelsen om landsbyen Jerne? Tager man det bogstaveligt, falder Jerne/Esbjerg ikke ind under betegnelsen »det holstenske«. I 1600- og 1700-tallet var det ganske vist almindeligt, også i Danmark, at betegne det samlede Slesvig-Holsten op til Skodborgå (Kongeåen) som Holsten.¹³ Men selv om Messerschmidt og/eller Spangberg vel kan have ligget under for denne sprogbug, så ligger Jerne immervæk nord for grænseåen. Betyder det, at man burde lede efter et sydligere fødested og måske ligefrem overveje at bestille flyttefolk til statuen? Eller kan man forestille sig, at Spangberg blot har opgivet et omtrentligt fødested, en generel retning, som hans nye tyske bekendtskab umiddelbart ville kende? Stående ved Jenisejs bred og på vej mod den kendte verdens ende, har Spangberg måske ikke syntes det var ulejligheden værd at forklare en forbipasserende udlænding helt præcist hvor Jerne lå. Og omvendt kan man tænke sig, at han i selskab med landsmanden von Haven havde lettere ved at forklare sig præcist: Han kunne henvise til det nærliggende Varde og blive forstået.

Problemet er kommet nærmere en løsning ved dr. Wieland Hintzschs fund for nylig, i Skt. Petersborg-afdelingen af Videnskabernes Akademis Arkiv, af endnu et dokument med oplysninger om ikke blot Spangbergs fødested, men også hans fødselsdag. Dokumentet indgår i en lille korrespondance fra 1758 mellem den tyske historieprofessor Gerhard Friedrich Müller (1705-1783), der var tilknyttet det russiske Videnskabernes Akademi i Skt. Petersborg, og hans landsmand, stabskirurg Philipp Wilhelm Butzkowski, der var Spangbergs svigersøn. Korrespondancen offentliggøres her for første gang. Både Müller og Butzkowski havde deltaget i Anden Kamtjatka-ekspedition (Butzkowski havde tillige været med på den Første). Anledningen var, at Müller stod over for at udgive sit pionerværk om Kamtjatka-ekspeditionerne og andre russiske opdagelsesrejser i området, *Nachrichten von Seereisen, und zur See gemachten Entdeckungen, die von Russland aus längst den Küsten des Eismeeris und auf dem östlichen Weltmeere gegen Japon und America geschehen sind*. Det

udkom i Skt. Petersborg i 1758.¹⁴ På falderebet havde han brug for nogle biografiske fakta om en af beretningens centrale skikkelser, Spangberg. Derfor kradsede han hastigt følgende brev ned til den af sine bekendte, der var nærmest til at vide besked.¹⁵

den 14. September 1758

Herrn Staabs-Chirurgus
Butzkowski zu Cronstadt

Ich habe so Lange von denenselben nichts gehöret, daß ich sehr Begierig bin, Sie einmahl wieder zu sehen, und unsere alte Freundschaft Zu erneuern. Wegen ihres Herrn Schwiegervaters Bin ich gar in Unge-
wißheit, ob er noch Lebet, oder Todt ist. Da jetzt eine Nachricht von der Kamtschatkischen Expedition gedruckt wird, worin ich deßelben Entdekungen zu seinem Ruhme beschreibe, so wünsche auch von seinen Lebens-Umständen, insonderheit wenn er etwan sollte mit Tode abgegangen seyn, näher unterrichtet Zu werden, weil solches mit angeführet werden muß. Und da ist nöthig zu wißen, wann und wo er gebohren, wann er in hiesige Dienste getreten, und in was für Charactere, wann er weiter avanciret, wann er von der letzten Expedition aus Sibiren Zurückgekommen und zuletzt den Tag, da er gestorben ist. Hierüber bitte mir so bald möglichen eine Kurtze Nachricht aus. Ubrigens Versichere daß ich unveränderte bin

Ewer hochedelgebohren erge-
benster Freund und Diener¹⁶

14. september 1758

Hr. stabskirurg Butzkowski,
Kronstadt

Jeg har i så lang tid ikke hørt noget fra Dem, at jeg har den største lyst til atter engang at træffe Dem og forny vort gamle venskab. Hvad angår Deres hr. svigerfader er jeg endda ikke klar over, om han fortsat lever eller er død. Nu da en beretning om Kamtjatka-ekspeditionen står for at skulle trykkes, hvori jeg skildrer hans opdagelser og berømmer ham, så ville jeg tillige gerne have nøjere underretning om hans levned og i særdeleshed om han eventuelt skulle være afgået ved døden, da den slags jo også må anføres. Derfor er det nødvendigt at vide, hvornår og hvor han er født, hvornår han tiltrådte sin herværende tjeneste og i hvilken rang, hvornår han blev forfremmet, hvornår han kom tilbage fra Sibirien efter den seneste ekspedition og endelig dagen for hans død. Jeg udbeder mig snarest muligt en kort efterretning desangående. Herudover forsikrer jeg om, at jeg uforandret er

Eders højvelbårenheds
ærbødigste ven og tjener

Butzkowski svarede allerede to dage efter, den 16. september.

Empfangen den 29. September 1758¹⁷

Hochwohlgeborner Herr Profeßor
Sehr werthafter Freund

Ewer Hochwohlgebornen geerthe-
stes Schreiben vom 14. dises. worfür
hirmit den Ergebensten Dank abstat-
te habe wohl erhalten. Disem Zufol-
ge Berichte die Låbensumstände
meines noch Låbenden Schwiger=
Vatters, so wie ich Sie von ihm iner-
farung gebracht. Den 31. December
1696 ist Er in der Stadt Rypen im
Daenischen Holstein geboren. 1710
ist er in Daenische Seedienste getre-
ten und hat in solchen die gantze
Zeit des damaligen Krieges bis Zum
1719 erfolgten Frieden Zu gebracht.
1720 den 31 November¹⁸ ist er von
dem damaligen Rußischen Kaiser-
lichen Capitaine Commandeur her-
ren Bredahl in /Iv/ in Copenhagen,
als premier Lieutenant in Ihre Kai-
serliche Majestät Seediensten ange-
nommen worden 1725 ist er mit der
Ersten Kamtschatkischen Expedition
commandiret. Dort seinde 1727
Zum CapitaineLieutenant avanciret
und 1730 wie Er von selbiger Zurüke
kam auf Ihre Kaiserlichen Majestat-
Befehl mit den andern Zum Capi-
taine Vom dritten Rang avanciret
1733 ist er Zum andernmahl auf die
Kamtschatkische Expedition com-
mandiret und 1738 haben Er von
der Hochseligen Kaiserin Anna ein
unterscribenes Patent erhalten dar-
ein er von 1733 ZumCapitaine vom
Ersten Range Bestallet sind. 1745 ist
er von der leztern Expedition nach
St. Petersbourg Zurüke gekommen.
mir bleibet nichts ubrig als die fort-
dauernde geneigtheit Ewer Hoch-
wohlgebohrner mir anZubitten der
ich immers[?] gesetzt. verharre

Ewer Hochwohlgebohrn
gehorsambster Diener
Butzkoffsky

Cronstadt
den 16 September
1758

Modtaget 29. september 1758

Højvelbårne hr. professor,
højt skattede ven

Eders højvelbårenheds ærede brev
af 14. dennes, for hvilket jeg her-
med sender min mest hengivne tak,
har jeg modtaget i god behold. I
henhold dertil skal jeg her meddele
omstændighederne i min fortsat le-
vende svigerfaders levned, sådan
som jeg har bragt dem i erfaring fra
ham selv. Han er født den 31. de-
cember 1696 i byen Ribe i det dan-
ske Holsten. 1710 trådte han i
dansk søtjeneste og tilbragte dér
hele tiden under den daværende
krig frem til den i 1719 indtrufne
fred. Den 31. november 1720 blev
han af den daværende kejserlige
russiske kaptajnkommandør hr.
Bredahl i /Iv/ København antaget
som premierløjtnant i Hans Kejser-
lige Majestæts tjeneste til søs. I 1725
blev han udkommanderet med den
Første Kamtjatka-ekspedition. Mens
han befandt sig der, avancerede han
i 1727 til kaptajnløjtnant og i 1730,
ved sin hjemkomst fra samme, blev
han på hendes kejserlige majestæts
befaling forfremmet sammen med
de øvrige, til kaptajn af tredje rang.
I 1733 blev han for anden gang ud-
kommanderet på Kamtjatka-ekspe-
ditionen, og i 1738 modtog han et
af den højsalige kejserinde Anna
underskrevet patent, i hvilket han
beskikkedes som kaptajn af første
rang fra 1733. I 1745 kom han til-
bage til Skt. Petersborg fra den sid-
ste ekspedition. Tilbage står så blot
for mig at påkalde mig Eders høj-
velbårenheds fortsatte bevågenhed,
for hvilken jeg fast for altid forbli-
ver

Eders højvelbårenheds
lydigste tjener
Butzkoffsky

Kronstadt
16. september
1758

Samme Müller kunne have sparet eftertidens historikere for en del uvished, hvis han havde brugt Butzkowskis svar i sit værk. Det nåede han dog ikke. Butzkowskis oplysninger om Spangberg, herunder datoen for hans fødsel, må ellers anses for meget troværdige. Begge boede i Kronstadt, og Butzkowski har fået sine oplysninger fra Spangberg selv, formentlig næsten i skrivende stund, til brug for en publikation af væsentlig betydning for Spangbergs anseelse og eftermæle. Så hvis vi tillader os den ikke urimelige antagelse, at søfaren selv vidste hvornår han var født, har vi lov at fastslå at fødselsdagen var den 31. december 1696. Vi har formentlig også lov til at gå ud fra, at denne markante dag – årets sidste – er den oprindelige dato fra hjemlandet Danmark, som frem til år 1700 endnu fulgte den julianske kalender.¹⁹ Stregen på statuens sokkel efter tallene 169- kan nu rimelig velbegrundet erstattes med et 6-tal, og nytårsaftensdag 2003 burde hjembyen kunne fejre sin store søns 307-årsdag.

Men hvilken by er hjembyen? Det kunne se ud til, at det er Ribe og ikke Jerne/Esbjerg. Butzkowskis brev er ganske præcist også på det punkt, og for øvrigt i god overensstemmelse med Messerschmidts oplysning. Ribe ligger syd for Kongeåen og kunne altså dengang godt beskrives som en by i »dansk Holsten« eller »det holstenske«, selvom byen Ribe med allernærmeste opland strengt taget ikke hørte til Slesvig-Holsten, men til de såkaldte »kongerigske enklaver« i hertugdømmerne. Men hvad siger så kirkebøgerne fra Ribe? De er formentlig allerede blevet gennemgået af forfatterne bag esbjergbogen, som skriver: »For at finde Spangbergs forældre er der først og fremmest søgt i Jerne kirkebog. Men der er også søgt i kirkebøger fra nærliggende sogne fra ca. 1670 til ca. 1700.«²⁰ Vores egen undersøgelse af kirkebøgerne for de to sogne i selve Ribe, Domsognet og Sct. Katharine Sogn, i månederne omkring nytår 1697, har heller ikke bragt nogen relevant Morten eller Martin for dagens lys. I Domsognet døbttes ganske vist en Morten den 18. april 1697, men han var søn af skomageren Laurids Mortensen og altså ikke nogen Spangberg eller Spangsberg. Han var heller ikke søn af en Peter, sådan som søfaren helst skulle være det, i kraft af sit russiske fadersnavn »Petrovitj« (af Messerschmidt gengivet som Peterssohn). Det sidstnævnte argument er dog ikke nødvendigvis afgørende, for udlændinge i russisk tjeneste valgte ofte vilkårlige fadersnavne, som var lette at huske og udtale for russerne. Og atter melder sig så den mulighed, at Spangberg opgav at forklare en udlænding, den tyske professor i Sct. Petersborg, hvor hans lille danske landsby lå, ligesom han havde opgivet det over for Messerschmidt, og i stedet henviste til en større by i nærheden, som Müller havde bedre chance for at kende. Det er også muligt, at

Ribe skal forstås som »Riber Stift«, i overensstemmelse med Frederik Sneedorffs angivelse af Spangbergs fødested.*

Når Butzkowskis svarbrev bringer Ribe ind i billedet, og når Morten Spangbergs fødsel tilsyneladende ikke er registreret i de to sogne i selve Ribe by, rejser der sig dog det spørgsmål, om »Jerned« hos von Haven nu også er identisk med Jerne/Esbjerg. Sydvest for Jerne, godt 20 km borte i luftlinje, men kun 10 km nord for Ribe, ligger landsbyen Jernved.²¹ Den ligger ganske vist lige nord for Kongeåen og hørte derfor ikke til »dansk Holsten«. Den ligger også længere fra Varde end Jerne gør. Sproghistorisk synes Jerned til gengæld tættere på Jernved end på Jerne. Navnet Jernved kendes fra 1200-tallet i formerne »Jarnwith« og »Iarnwi« og forklares som en sammensætning af forleddet »jern« og efterleddet »with« (gammeldansk for skov), dvs. »skoven hvor der (udvindes) jern«. ²² Om efterleddet »ved« gælder følgende: »I brug som efterled er v- (w-) ofte forsvundet«. ²³ Jerned kan altså betragtes som en reduceret form af Jernved. Jerne, der kendes i formen »Iarne« fra 1289, forklares derimod som dativ ental af substantivet »jern«, muligvis i betydningen »grus«, altså: »på, ved jernet el. gruset«. ²⁴ Ordet »Jerne« rummer således ikke noget efterled der kan reduceres til »d«. Også for den konkrete overlevering af navnet Jerne gælder, at den helt gennemgående form siden 1400-tallet er på to stavelser med udlydende vokal. Former på -d eller -t findes tilsyneladende ikke. Jernved har derimod fra middelalderen former, der ender på konsonant (-t, -th, -d). Selvom en fuld parallel til von Havens Jerned ikke er registreret, kendes et eksempel fra 1587 på skrivemåden Jernit. Netop i 1600-tallet træffes desuden skrivemåden Jerne, Jernne for Jernved, altså helt sammenfaldende med Jerne i Esbjerg. Formen på -ved synes dog stabiliseret i al fald fra midten af 1700-tallet. ²⁵

Skønt Jerned således sproghistorisk ligger tættere på Jernved end på Jerne, kan man ikke udelukke at fynboen von Haven ved sit skrivebord i Sorø har valgt stavemåden Jerned for Jerne uden kendskab til lokal skrivetik og måske endda i lykkelig uvidenhed om at der fandtes to så geografisk og sprogligt nærliggende landsbyer på de kanter. Og hvis han kendte begge landsbyer, har han måske netop kendt Jernved i formen med -v-, der som nævnt var stabiliseret på det tidspunkt han skrev. På den anden side er det sproghistoriske argument tilstrækkelig stærkt til at Jernved ved Ribe ikke uden nærmere undersøgelse og argumentation kan afvises som Spangbergs fødested. ²⁶ Når en sådan diskussion hidtil ikke har været ført, skyldes det formentlig en etableret tradition i den

* Frederik Sneedorff, Samlede Skrifter. Tredie Deel, Andet Bind, Kjøbenhavn 1796, s. 292

danske Bering-litteratur for at tolke »Jerned« som Jerne. Traditionen går tilbage til anden halvdel af 1800-tallet. »Spangberg var født i Jerne ved Esbjerg i Jylland, formodentlig 1698«, skrev Peter Lauridsen.²⁷ Forinden havde Frederik Barfod kaldt søfareren for »Morten Spangsborg« (NB: med -s-), anført »Strandby ved Varde« som hans fødested og gættet på 1699 som fødselsåret.²⁸ Strandby hørte til Jerne sogn, og Barfod synes foreløbig at være ophavsmanden til identifikationen af von Havens Jerned med Jerne. Den tidligere danske Bering-litteratur, i hvert fald til og med 1822, gengiver Spangbergs fødested enten som »Jerned«, i direkte overensstemmelse med von Haven²⁹ – eller blot som Jylland.³⁰

Hvad siger da kirkebogen for Jernved om sognets småbørnsproduktion omkring nytår 1697? Desværre ikke et ord, for den gik tabt da præstegården brændte den 2. juli 1870.³¹ Gik præstens optegnelse om Morten Spangbergs fødsel op i røg ved samme lejlighed? Eller skulle den måske alligevel gemme sig i den hyppigt afsøgte Jerne kirkebog? I lyset af Butzkowskis oplysning om fødselsdatoen – 31. december 1696 – kan den nu i hvert fald granskes med fokus på et ganske snævert tidsrum. Beklageligvis falder fødsler og dåbshandlinger fra det relevante tidspunkt netop inden for siderne 51-73, der i registrets anmærkninger betegnes som »meget defekte«. Ikke desto mindre kan man under 17. januar 1697 se en optegnelse om en barnedåb, der umiddelbart påkalder sig interesse. Barnet kunne jo udmærket være født et par uger tidligere, og blandt de mandlige dåbshandlinger figurerer med forholdsvis tydelig skrift både en Hans Spangsborg og en Jens Spangsborg. Men i den mere udvaskede linje med faderens og barnets navn skimtes ingen Morten. Der står derimod: »Søren Nie[lsens?] S[øn] Hans, Rörch[iær]«. ³² I den nærmeste omegn af nytåret 1697 findes to Morten'er, den første under datoen 18. oktober 1696: »Hans Christensens S[øn] Morten, Nour.« (Nour. er forkortelse for Novrup i Jerne sogn). ³³ Her stemmer faderens navn Hans ikke med søfarerens russiske patronym Petrovitj, men det er som tidligere nævnt ikke nødvendigvis afgørende. Mere alvorligt er det, at datoen ikke stemmer med Butzkowskis. Den næste Morten fra Jerne sogn dukker først op i 1699. Der er et hul midt på siden, så man kun kan se det første af optegnelsen, nemlig faderens navn: »Hans ...« og det sidste, barnets navn og hjemstedet: »... rten i Jerne«. Man ser dog også det øverste af buerne på første bogstav af barnets navn: M. ³⁴ Optegnelsen nævnes af Laust Spangsborg, der dog ikke forbinder den med Spangsborg-slægten. ³⁵ Det er formentlig samme optegnelse, der i sin tid fik Frederik Barfod til at foreslå 1699 som søfarerens fødselsår. Barfod kan teoretisk også have set kirkebogen for Jernved før den brændte. I så fald har han ikke fundet nogen konkurrent til Spangsborg'erne i Jerne/Esbjerg.

Med fundet af brevvekslingen mellem Müller og Butzkowski kan Morten Spangbergs fødselsdato med en vis sandsynlighed bestemmes til den 31. december 1696. Hvad angår hans fødested, kan man kun med sikkerhed sige at tampen brænder et sted i det sydvestlige Jylland, ved Ribe og Varde. Jernved er rykket frem som kandidat til værdigheden som Spangbergs hjemby ved at ligge nærmere ved Ribe, men kirkebogen for Jernved sogn, som kunne have bekræftet eller afkræftet formodningen, er gået tabt. Kirkebogen for Jerne nægter fortsat at levere endegyldig dokumentation for Morten Spangbergs esbjergensiske rødder. I tilknytning til stednavnet Spangsbjerg er der dog vægtige indicier for at von Havens »Jerned« skal tolkes som Jerne/Esbjerg, sådan som det er sket i hvert fald siden 1869. Og selvom statuen muligvis ikke står lige hvor Spangberg hørte hjemme, kan ingen i dag give sikker anvisning på hvor den hellere skulle stå.

Noter:

1. Tatjana Fjodorova o.a. *Martin Spangsbjerg. En dansk opdagelsesrejsende i russisk tjeneste*, Esbjerg 1999, s. 7.
2. *Den Store Danske Encyklopædi*, syttende bind, Kbh. 2000, s. 539.
3. *Obsjtij morskoj spisok*, tjust I [Alment Marineregister, I. del], Skt. Petersborg 1885, s. 427.
4. Laust Spangsbjerg »De gamle Gravsten paa Jerne Kirkegaard«. Særtryk af *Fra Ribe Amt 1922*; Hans Nielsen *Slægten Spangsbjerg af 1667*, Esbjerg 1932; Laust Spangsbjerg *Familien Spangsbjerg af 12. Juni 1781*, Roskilde 1934.
5. Fjodorova o.a. 1999, s. 19. Bogen opregner s. 14-15 og s. 20 de mange danske arkivalier, som den danske del af forfattergruppen forges har afsøgt.
6. Peter Lauridsen *Vitus J. Bering og de russiske Opdagelsesrejser fra 1725-43*, Kjøbenhavn 1885.
7. Fjodorova o.a. (1999), s. 19.
8. P.v. Haven *Nye og forbedrede Efterrættninger om Det russiske Rige*, Anden Deel, Kiöbenhavn 1747, s. 17. – Fjodorova o.a. 1999 henviser, s. 15-16, fejlagtigt til Peder von Havens første rejsebog fra Rusland, der udkom i København 1743.
9. P.v. Haven *Reise udi Rusland*, anden udgave, Sorø 1757, s. 490.
10. Spørgsmålet berøres derimod i Natasha Okhotina Lind, Peter Ulf Møller & Sigurd Rambusch »Vitus Berings og Martin Spangbergs väbenskjolde på nyfundne laksegl i russiske arkiver«, *Heraldisk Tidsskrift*, Bind 8, nr. 80, oktober 1999, s. 448-449.
11. Dvs. »aus dem«.
12. D.G. Messerschmidt *Forschungsreise durch Sibirien 1720-1727. Teil 4. Tagebuchaufzeichnungen Februar 1725-November 1725*, Berlin 1968, s. 175.
13. Se f.eks. P. Nygaard (red.) *Bidrag til Jernved Sogns Historie*, Første Halvbind, Flensborg 1921, s. 7.
14. Værkets afsnit om Kamtjatka-ekspeditionerne findes i en moderne engelsk oversættelse: Gerhard Friedrich Müller *Bering's Voyages: The Reports from Russia*. Translated, with commentary by Carol Urness, Fairbanks, Alaska 1986 (= The Rasmuson Library Historical Translation Series. Volume III). En russisk oversættelse findes i G.F. Miller *Sotjinenija ju istorii Rossii. Isbrannoje*. Sostavlenije, statja A.B. Kamenskogo i O.M. Medusjevskoj, Moskva 1996. Se også note 28.
15. Videnskaberne Akademi's Arkiv, Skt. Petersborg, fond 21, reg. 3, sag 304/34, fol. 1r.
16. Müllers brev er en kopi til eget brug og derfor ikke underskrevet.
17. Videnskaberne Akademi's Arkiv, Skt. Petersborg, fond 21, reg. 3, sag 31, fol. 1r-1v. – Modtagelsesdatoen overst i brevet er skrevet med den anden håndskrift end Butzkowskis, formentlig Müllers. Det store spring i tid mellem Butzkowskis afsenderdato 16. september (nederst i brevet) og Müllers modtagelsesdato 29. september 1758 kan skyldes at modtagelsesdatoen er i »ny stil«, dvs. efter den gregorianske kalender. Efter »gammel stil«, dvs. efter den julianske kalender, ville den »kun« være den 18. september, dvs. to dage efter at Butzkowski skrev brevet.
18. Datoen 31. november beror tydeligvis på en fejlskrivning. Peter Bredals udnævnelsesbrev

- er dateret København, 1. november gammel tidsregning, se Fjodorova o.a. 1999, s. 31.
19. Den julianske kalender var i brug i Rusland helt frem til 1918. Det virker derfor usandsynligt at Spangberg eller Butzkowski skulle have opgivet datoen efter den gregorianske kalender. Teoretisk er det dog muligt, og i så fald ville fødselsdatoen svare til 20. december 1696 efter den julianske kalender.
 20. Fjodorova o.a. 1999, s. 14.
 21. Forfatterne takker historikeren, dr.phil. John Lind for at have påpeget muligheden af Jernved som Spangbergs fødested.
 22. Bent Jørgensen *Stednavneordbog*, 2. udg., København 1994, s. 146.
 23. *ibid.*, s. 336.
 24. *ibid.*, s. 146.
 25. Forfatterne takker lektor, dr.phil. Bent Jørgensen, Københavns Universitets Institut for Navneforskning, for de anførte oplysninger om overleveringen af de to stednavne.
 26. En tredje mulighed, Jernved i Sydslesvig (ty. Dänischwohld) kan formentlig afvises p.g.a. afstanden til både Ribe og Varde.
 27. Lauridsen 1885, s. 77.
 28. Frederik Barfod *Fortællinger af Fædrelandets Historie*. Tredie, gennemarbejdede og meget forøgede Udgave. Bind 2, København 1869, s. 306. I den »gennemarbejdede og forkortede« fjerde udgave fra 1872-74 er oplysningen om søfarerens fødested dog forsvundet, men hans navn skrives stadig »Spangsbørg« (Bind 2, s. 266).
 29. Morten Hallager *Udførlige og troværdige Efterretninger om [...] Commandeur-Capitain Vitus Bering og Capitain Morten Spangbergs Søe-Reiser [...]*, Kbh. 1784, s. XI; Odin Wolff *Levnets Efterretninger om den berømte Søemand og uddødelige Landopdager Commandeur Vitus Jonassen Bering-*, København 1822, s. 3. Lauridsen 1885 bygger ikke direkte på von Haven, men på Hallager, hvis værk i øvrigt indeholder en kun lidt forkortet oversættelse til dansk af Müllers ovennævnte *Nachrichten*.
 30. Hans de Hofman *Samlinger af publice og private Stiftelser, Foundationer og Gavebrev*. Tome II, København 1755, s. 248. Skønt Hofman henviser til von Haven, angiver han Spangbergs fødested bredt som »Jylland«.
 31. Se S. Nygård *Danmarks Kirkebøger. En Oversigt over deres væsentligste Indhold indtil 1891*, København 1933 (Vejlørende Arkivregistraturer V), s. 125, samt P. Nygaard 1921, s. 5.
 32. Kirkebogen for Jerne Sogn, fol. 60. Denne og de følgende to læsninger af kirkebogen er foretaget af Landsarkivet for Nørrejylland, 12. november 2001.
 33. *ibid.*, fol. 59.
 34. *ibid.*, fol. 62.
 35. »I Landsarkivet i Viborg havde man foretaget en grundig Undersøgelse af de gamle Kirkebøger for Jerne-Skads Sogne og da spc. for Tiden omkring 1698-1700; men man kunde ikke faa andet frem, end at der i 1699 var døbt en Morten, hvis Fader hed Hans«. Spangsbørg 1934, s. 97.

Peter Ulf Møller er professor i slavisk ved Aarhus Universitet. Har udsendt bl.a. *Strandet i Europa. En japansk skibsbesætnings oplevelser i Rusland 1783-1793*, København 2001, og er sammen med Natasha Lind forfatter til *Kommandøren og Konen: Arkiefund om danske deltagere i Vitus Bering's ekspeditioner*, København 1997. Adresse: Slavisk Afdeling, Institut for Historie og Områdestudier, Aarhus Universitet, Jens Chr. Skous Vej 5, 8000 Århus C.

Wieland Hintzsche, Redaktør af skriftrækken *Quellen zur Geschichte Sibiriens und Alaskas aus russischen Archiven*. Forestår bl.a. den igangværende udgivelse af Vitus Bering's tyske rejsekammerat Stellers breve og dagbøger. Senest udkom *Georg Wilhelm Steller. Briefe und Dokumente 1739*, Halle 2001. Adresse: Franckesche Stiftungen zu Halle, Franckeplatz 1, D-06110 Halle, Tyskland.

Når man har stillet træskoene ...

Af Jørgen Østergaard

Gravsten har noget at fortælle. Mangfoldige og forskellige indskrifter siger eftertiden noget om de mennesker, som stenene blev sat over, har måske et budskab fra dem – eller stiller os en gåde. De kan berette om liv og død, om alvor og gammen, undertiden en kuriøs indskrift, tilsigtet eller ikke, der kalder på smilet. En tur på kirkegården giver os indblik både i den lille historie, i personalthistorien og den store nationale historie.

»Agerdyrkning var hans Haandtering, Retskaffenhed hans Ære«. De få ord giver os et portræt af Jens Dankier, født 1705, død 1792 og begravet på Assistens kirkegård i København. En beskeden sten på Odby kirkegård på Thyholm siger: »Eneboeren Kr. Vandet Jørgensen, 1897-1956. Der er runer, som ingen kan tyde«. En skæbne antydet til eftertanke. Man kaldte ham »skabsmanden«, fordi han sov i et klædeskab – lagt ned forstås. Han holdt sig for sig selv, selv om tyskerne lagde miner tæt ved hans lille jordhule, gik der to år, før han opdagede, der var krig.¹

Andre har sagt, at en tur på kirkegården kan være en oplevelse, bl.a. H. C. Andersen, der i et af sine eventyr, »Et godt Humeur«, lader ligvognskuskens søn fortælle om fornøjelsen ved at gå på kirkegården. Om faderen siger han: »See, fra *ham* har jeg mit gode Humeur og den Vane, jævnlig at gaae ud paa Kirkegaarden; og det er meget fornøieligt, naar man kun kommer der med et godt Humeur«. Senere hedder det: »Gaae med mig paa Kirkegaarden, lad os komme der, naar Solen skinner og Træerne ere grønne; lad os gaae mellem Gravene! Hver af disse er som en lukket Bog med Ryggen opad, man kan læse Titelen, som siger, hvad Bogen indeholder, og siger dog Ingenting; men jeg ved Besked«. I et andet eventyr, »Portnøglen«, fortæller H. C. Andersen om, hvordan folk om søndagen gik sig en tur ud af porten til Assistens kirkegård, læste indskrifterne på gravene, satte sig i græsset og spiste deres madkurv og drak snaps til. Det var på Assistens kirkegård i København, at digteren den 11. august 1875 blev begravet i en grav, som hans nære venner ægteparret Edvard og Henriette Collin tidligere havde købt, og hvor de havde aftalt at blive begravet sammen, hvad

de blev. Men det forargede offentligheden, der hånede Collinerne for at ville »mænge« sig med Andersen. Det fik Collin-familien til i 1914 at flytte stenen over ægteparret til familiegravstedet på Frederiksberg gamle kirkegård. Men ægteparret Collins jordiske rester forblev urørt i graven.²

Dato røber hosekræmmerens brøde

En anden kendt dansker, Søren Kierkegaard, skrev: »Gaae engang ud paa Kirkegaarden, betragt Gravene, og see! der er stundom et Menne-ske bleven Forfatter som allermindst tænkte derpaa«.³ Også den kierke-gaardske families gravsted findes på Assistens kirkegård. På stenen over faderen, hosekræmmer Michael Pedersen Kierkegaards første kone står: »Kirsten Nielsdatter Kierkegaard, fød Royen, døde den 23. Martii 1796 38 Aar gammel og er begravet under denne Steen, som hendes efter-ladte Mand har helliget hendes Minde«. Hun var søster til Kierkegaards daværende kompagnon Mads Nielsen Royen. Hun døde efter knap to års ægteskab uden børn. På den anden kones gravsten er tonen mere in-derlig:

»Anne Kierkegaard
født Lund
gik hiem til Herren
den 31 Juli 1834
i hendes Alders 67 Aar
elsket og savnet af
hendes efterladte Børn
Paarørende og Venner
men især af hendes gamle Mand
Michael Pedersen
Kierkegaard
som den 9 August 1838
fulgte efter hende
ind i det evige Liv
i hans Alders 82 Aar«.

På tavlen over børnene er angivet fødselsdato for det ældste, Maren Kir-stine, (men ikke broderen Søren Michael Kierkegaard, der også døde før faderen). Den dato afslører, at det nye ægteskab med Anne Lund, der var i huset hos dem som tjenestepige, efter tidens forhold blev ind-gået vel hurtigt, før sørgeårets udløb – knap fem måneder inden det første barn blev født 7. september 1797. Har det været en form for bod

fra den gamle hosekræmmers side på denne måde at erkende sin brøde?⁴

Der skulle i øvrigt komme til at gå lang tid, før Søren Aabye Kierkegaard fik sit navn på graven. Selv om han længe før sin død havde nedskrevet, hvordan han ønskede graven ordnet, gik der næsten tyve år, før broderen, Peter Christian Kierkegaard, biskop i Aalborg, og som Søren end ikke ønskede at se på sit dødsleje, efter adskillige opfordringer fik sat en plade op med filosofens navn.⁵

Når katastrofen ramte en egn

Memento mori – husk du skal dø, skriver de gamle latinske forfattere – det ved vi, og det er hugget i granit på en stor sten ved p-pladsen ved Kragelund kirke nær Silkeborg: »Også dig skal døden ramme«. Man bliver også mindet om det af en kvadersten et par meter oppe i sydturen på Snebjerg kirke lige vest for Herning. Her står: »Anno 1602 døde af Sneb. Sogen 209 Mennesker af Pest«. ⁶ Det har været en slem åreladning i et lille hedesogn, nogle folk har der været tilbage, ellers var kirken nok blevet en ødekirke og revet ned, som det skete for Grove og Herborg kirker på egnen. Også i Skjern og Stauning kirker sidder pest-sten, over henholdsvis 107 og 150 døde.

I kirkediget om Sdr. Nissum kirkegård nær Vesterhavet finder man blandt gravminder over bønder, fiskere og andet godtfolk en rusten støbejernsplade på engelsk til minde om »1800 Engelskmænd, der druknede ved Fjand 24. December 1811, 60 ligger begravet her«. Andetsteds på kirkegården står en senere granitsten med tilsvarende tekst, men med tallet 1.318 omkomne. Det nøjagtige antal kendes ikke, men var nok hen imod 1.400. Det var den største katastrofe i den britiske flådes historie, da admiralskibet St. George og linieskibet Defence efter et langvarigt krigstogt i Østersøen under en voldsom storm juleaftensdag 1811 blev slået til vrag på Vestkystens revler. De to skibe havde hen imod 1.400 søfolk og soldater om bord. Kun 17 eller 18 overlevede, de blev udvekslet med danske krigsfanger i England, som vi jo var i krig med. Vi fik to danskere fra egnen mod hver englænder.⁷ Alene på St. George druknede 852, flere end der da var indbyggere i købstaden Ringkøbing. De fleste af de ilanddrevede lig blev begravet i dødemandsbjerge ved kysten, men 60 altså i Sdr. Nissum. Dykkere har hentet tusindvis af genstande op fra St. George, og de danner grundlaget for det store strandingsmuseum i Torsminde. I 1997 fandt dykkerne tre intakte menneskeskeletter i uniform, de blev med museets tilladelse bjærget og efter britisk ønske begravet i Sdr. Nissum ved en højtidelighed den 27. oktober 2000.

Derfor stiller man træskoene

Mon ikke det har været med et glimt i øjet, at Egon Nygaard fra Herning bestemte, hvordan hans grav skulle se ud. Han var multikunstner og levede bl.a. af at fabrikere fine fiskestænger. Sine sidste år boede han i Store Heddinge, men fulgte udviklingen i sin hjemby. Da han i 1982 fik at vide, han kun havde få måneder tilbage at leve i, aftalte han med sin ven bedemanden sin begravelse og sit minde på Vestre kirkegård i Herning: Et par gamle jydetræsko er boltet fast foran stenen, hvor der med nydelige bronzebogstaver står: »Her stiller A no mi træsko, A for alle brug for dem mier, de er godt nok lidt hvillet, men det er der aller jen der sier« – på rigsdansk: Her stiller jeg nu mine træsko, jeg får aldrig brug for dem mere, de er godt nok lidt hullede, men det er der aldrig en der ser.⁸

Et par træsko finder man også på kirkegården i Birket på Lolland. Det er til minde om Signe Stub, den længstlevende af fem ugifte søskende. De havde levet spartansk i et yderst beskedent hus i Birket. Ved sin død i 1942 havde hun testamenteret sin opsparede og overraskende store formue, der i dag ville svare til mange millioner kroner, til sognet. Træskoene symboliserer hendes sparsommelighed. »Jydepotterne«, som de kaldes på lollandsk, var til fint brug. Når Signe skulle til torvs i Nakskov for at sælge bær, hun havde plukket, travede hun i sine slidte kludesko, først når hun nærmede sig byen, tog hun de fine spidse træsko på.⁹

Foreningen Danske Bedemænd har udgivet en lille bog, beregnet på at tale med børn om, når en af ens kære er død. Heri siger et af børnene i historien, at når man stiller træskoene, er det nok for ikke at grise Guds pæne gulvtæppe!¹⁰

Hustruer skulle kende deres plads

Ikke ofte ses markeret på en gravsten, at her ligger en ugift kvinde, en frøken, det kan være en lærerinde eller måske præstens søster. Tiere fortælles, at her hviler en ungkarl. En ungkarle-sten blev dog engang kasseret. Da Christian, en gammel ungkarl på Skanderborgegnen, vistnok i Fruering, var død, bestilte hans to gamle søstre en sten. Den skulle være pæn. Men de blev højst utilfredse ved at se, at der var en engel på. Nu havde Christian alle dage holdt sig fri af kvindfolk, så skulle han i hvert fald ikke belemres med en efter sin død. Stenhuggeren søgte at redde sig: Der er jo da engle af begge køn, fx ærkeenglen Gabriel. Men »nej, den har bryster, den skal væk«. Det kom den så.

Er man gift, skal hustruen vel med på gravstenen? Det kan gøres som i Søllinge på Midtfyn, hvor en sten fortæller: »Her hviler Hans Hansen og første hustru«. Punktum. Det er nok den næste hustru, der har sat den.

»De er alt for forskellige, de skal gå i forvejen med madkurvene og i det hele taget holde sig i baggrunden«, siger Storm P. Men er det alligevel ikke næsten for meget, når en gravsten i Ikast lakonisk siger: »Lars Andersens Enke, 6.4.1856-10.2.1910«? Hun må da have haft et navn. Men selvfølgelig kan der være behov for at fortælle, hvem det nu er, der ligger begravet. Således for Karen Jensen, 1888-1964, i Haunstrup vest for Herning, her ses med tydeligt langt nyere bogstaver tilføjet »Enke efter pastor Jørgen H. Jensen«. Man kan jo også skrive som det ses på Nr. Felding kirkegård ved Holstebro: »Her hviler Peter Petersen, Dyrmosse, f. 19. Novbr. 1823 d. 15. Febr. 1891« og tilføjet »og Familie«. Kort og godt, ingen nævnt, ingen glemt!

På Assistens kirkegård i Odense finder man en nydelig kobbertavle udformet som en barokgravsten. Under en basunblæsende engel opregnes fire generationer: »Her hviler Smedemestrene Rasmus Eibye, 1760-1838, Knud Eibye, 1799-1867, Johan Eibye, 1838-1916, Knud Eibye, 1883-1956«. Allernederst, som en fodnote havde man nær sagt: »Med deres Hustruer og Børn«. ¹¹

På lidt ældre sten over ægtepar tænker man måske ikke over, at manden selvfølgelig står øverst, selv om han er død efter hustruen. Indtil da står øverste halvdel af stenen bar – hvis han da ikke er flyttet eller har fået en ny kone, så mangler han her.

Nogle hustruer bliver dog påskønnet. Herremanden Søren August Fjelstrup, 1773-1859, på Sindinggaard ved Herning var en driftig landøkonom, hvilket da også bemærkes på det store gravmæle: »I et halvt Aarhundrede virkede han med utrættelig Flid for de jyske Heders Opdyrkning og Beplantning, som vil bevare hans Navn elsket, agtet og hædret«. Ved siden af står en lige så flot sten over hans kone, »Ida Hede-vig Cecilia Fjelstrup, født Schmidt, 1782-1851. I 42 Aar virkede hun som en flittig og trofast Ægtefælle og som en kjærlig og opofrende Moder til 7 Sønner og 8 Døttre, hvoraf 4 Tvillingpar. Hun var elsket og agtet af alle, som kendte hende«. ¹² En af døtrene, Vilhelmine, blev gift med St. St. Blichers søn Frederik, de gik fallit med Karup Mølle, og Blichers yndlingsdatter Malvine var i huset på Sindinggaard.

Savnet af en højt elsket hustru

Under det store kuplede træ ved trætrappen op til kirketårnet på Ørlevkloster kirke ligger en rørende gravsten over en elsket præstekone. Ved hendes død i 1845 indrykkede pastor Peter Christian Petersen en hjerteskerende dødsannonce i *Viborg Stifts Tidende* og på gravstenen satte han dette eftermæle: »Ved din Død evig elsket Hustrue Johanne Elisabeth Petersen, fød Rübner, visnede en af de smukkeste Blomster i Vor

Herres Viingaard. Som Hustrue Moder Præstinde var du elsket af alle som kiendte dig du blide fromme Guds Engel paa Jorden, især af dine Børn og din sorgbetyngede Ægtefælle«. Johanne Elisabeth døde 40 år gammel i barselseng i Hejlskov præstegård den 16. november 1845 efter at have født deres ottende barn, en dødfødt dreng. Præsten var fortvivlet. Savnet og længslen efter at gense den elskede hustru blev efter et halvt år så stor, at han fik sin ven læreren og en anden mand i byen til at hjælpe sig med at grave kisten op for at åbne den og gense hendes træk. Som påskud blev givet, at der stod vand på stedet, så graven skulle flyttes. Det vakte nogen misstemning blandt sognebørnene, og et par år efter flyttede han.¹³

Hvad hustruer angår, kan nævnes en ganske flot sten på Assistens kirkegård i København over Henriette Eriksen, død 1790, hvorom der siges: »Uforglemmelig, Ej selv Moder, opfyldte hun Moderens helligste Pligt. Hun opdrog Hustruer«. Hun havde en pension for unge piger, som hun underviste og gav en målrettet opdragelse.¹⁴ På Vestre kirkegård i København priser hørkræmmer Jens Hans Jensen, 1863-1947, sin hustru med denne indskrift: »Lykkelig er den mand, der har en hustru som hun var«. På samme kirkegård står på stenen over Janne Johnsen, 1877-1896: »Gud plukker de smukkeste blomster først«. ¹⁵ Til eftertanke vækker en sten på Asmild kirkegård: »Vilhelm Helbergs Gravsted. Her under hviler Støvet af min Hustru og Svigermoder. Herren har gjort alle Ting vel«. Uden navne eller årstal.

Sten der beretter om lykke og ulykke

Lykkelig var tilværelsen i Bøstrup på Langeland. På den side af kirkegården, der vender ud mod præstegården, står to sten over ægteparret Graae. På hans gravsten, »rejt af taknemmelige Sognebørn«, står Christian Graae som jubellærer, han har altså været præst i mere end 50 år. På stenen over hans kone, Bertha Lorenze Graae Brandt, står: »De to gamle, der hvile ved hinandens Side, holdt Guldbryllup i Bøstrup Præstegaard, hvor de var lykkelige som faa og taknemmelige derfor som færre«. ¹⁶

På vej fra Langeland kan man på Tåsinge dreje om ad Landet kirkegård, under en kæmpeegs krone ligger begravet Hedvig Antoinette Isabella Leonora Jensen. På stenen står dog kun »Hedvig Jensen, Född 4. Decbr. 1867, Död i Juli 1889«. Skæver man til stenen ved siden af, ser man en sten over Sixten Sparre, så er man straks klar over, at her hviler linedanserinden Elvira Madigan og den svenske dragonløjtnant, hvis kærlighedsromance endte med deres selvmord i Nørreskoven syd for Valdemars Slot. Det er ved at blive en tradition, at brude efter brylluppet lægger deres brudebuket på graven, ligesom brude gør det på Liden

Kirstens grav ved Vestervig kirke. Onde tunger påstår dog, at nogle tager buketten med sig igen, når de er blevet fotograferet!

Mellem sine to første koner ligger præsten Frederik Kristian Lund, som døde i Landet, hvor stenen fortæller, han havde været præst i 44 år og blind i 14 år.

På Nr. Lyndelse kirkegård syd for Odense finder man en sten over »Musiker Blinde Anders og Hustru, rejst af deres Venner i Aaret 1909«. Han var landsbyspillemand og spillede sammen med Carl Nielsen, der jo var født i Nr. Lyndelse.

Børnedødeligheden var meget stor

På mange kirkegårde er der en enkelt eller nogle få gravsten af form som en træstamme, af nogle kaldet et livstræ. Foroven er stammen delt i to – det symboliserer et ægtepars afbrudte liv, og afhuggede grene ned

På Odby kirkegård på Thyholm står et flot gravminde i granit. Det fortæller om en hårdt ramt familie. De afhuggede grene på livstræet, som det kaldes, symboliserer ni børn, der døde før deres forældre. Foto: Jørgen Østergaard.

ad stammen angiver antal børn, der var døde førend forældrene.¹⁷ Nævnes kan et sådant træ på Odby kirkegård i Thy over Poul Poulsen, 1866-1935, og Ane Poulsen, 1875-1945, med ni afhuggede grene. Børnedødeligheden var stor, hvert syvende barn nåede ikke at vokse op. Vi ser gravsten fortælle om hårdt ramte familier. Således en hvid marmorplade på Vester kirkegård ved Nr. Snede, fem børn fra to til 14 år døde i 1903 på kun fem dage.

Smed Ludvig Larsen i Gedmosen i Naur nord for Holstebro, gift med Mariane Nielsen, lavede selv en sten over syv af parrets børn. En pige døde af lungebetændelse i april 1899, og seks børn døde i løbet af et par uger først i 1901, tre på samme dag og et dagen efter. De var 3, 5, 6, 8, 10 og 11 år. De blev ramt af en difteritis-epidemi. Af 13 børn overlevede to hjemmевærende, de fire ældste var ude at tjene og undgik smitten.¹⁸

Engang var det ikke usædvanligt at opkalde efter døde søskende. Derfor kan ses gravsten med indskrift som: »Her hviler de smaa Brødre Jens Peder Risum« (Hodsager syd for Holstebro) og »Her hviler Brødrene Mads Olsen Thomsen fra Lammehusene« på den runde kirkegård i Rise på Ærø.

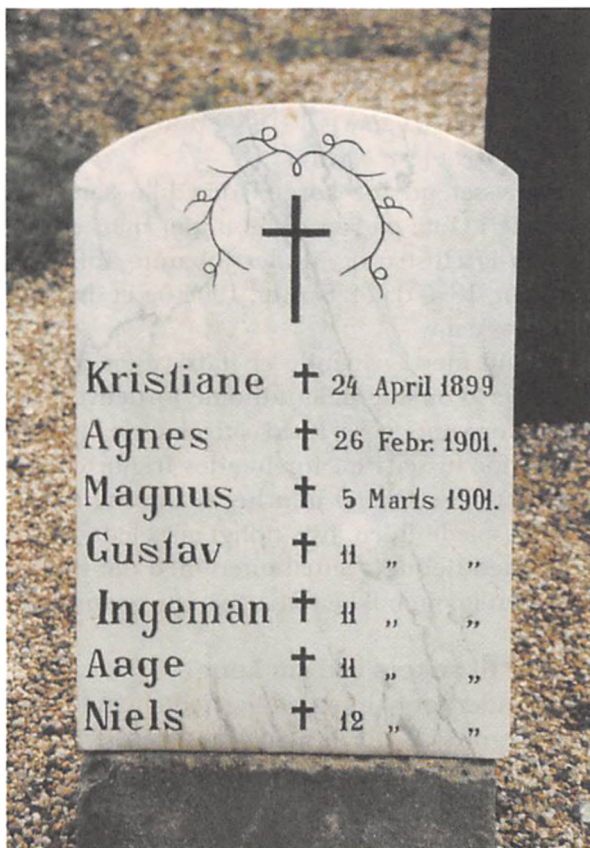
På en sten på en lidt forsømt kirkegård i plantagen uden for Nr. Vorupør i Thy læser man: »Her hviler vore kære Børn, Peter Flyholm Munch Jensen, 19.11.1909-28.1.1910, Peter Flyholm Munch Jensen, 11.1.1911-25.4.1911, Peter Richard Munch Jensen, 5.8.1914-13.12.1914, Edith Petrea Munch Jensen, 1.10.1917-7.12.1917«. De blev altså 2-4 måneder. Det virker stærkt, når der ovenover står: »Din Vilje ske«. Man må håbe, at der kom en Peter, der fik lov at vokse op.

I Østermarie på Bornholm finder man en ganske pompøs gravsten, der beretter: »Her i Jordens tause Gjemme er nedlagt de forkrænkelige Dele af en haabefuld Yndling, Joh: Frid: Villh: Tryde, fød d. 22. Marti 1835, död d. 16de Juli samme Aar. Du som Uskylds Engel endte dine Dage. Skjön og salig vorden er din Lod«. Han blev kun godt tre måneder.

Det var næsten synd, at man for mange år siden sønder slog en sten på en barnegrav et desværre ikke oplyst sted på Bornholm:

»Min Søn Mads Nero Jochum Schrøder
gik ofte ud paa bare Fødder
hvad sker – en Dag da det var sølet
da bli'r det lille Skidt forkølet
og paa en Uge var han død«. ¹⁹

Det tragiske slår én ved synet af denne gravsten på Naur kirkegård ved Holstebro, lavet af smeden Ludvig Larsen over syv af hans børn, hvoraf seks døde i løbet af en uge. Foto: Jørgen Østergaard.

Til lykke med fødselsdagen

Tilværelsen kan jo være farlig. Herom beretter en anden bornholmsk gravsten: »Herunder hviler Kirstine Mark, hun døde i sit seksogfirsindstyvende Aar Af Ungdoms Letsindighed og Ubesindighed Nu hviler hun i Fred og bliver ikke overkørt mere«. Forklaringen skal være, at den aldrende dame under en spadseretur i cyklens barndom var blevet kørt over af nogle unge mennesker. En kisteplade i Sneslev kirke på Sjælland: »Ellen Margaretha Lovisa Astrup, født 3. Juli 1763, død 16. Marts 1777. Hun var et Mesterstykke af den yndigste Skabning, af de ypperligste Naturgaver, Guds Yndling og det menneskelige Kjønns Fornøjelse!»! Kigger man på årstallene, viser det sig, at den lovpriste dame endnu ikke var fylt 14!²⁰

»Guds Fred og tillykke lille Jens« står der på en gravsten i Frøslev på

Mors. Jens fødtes 5.10.1920 og døde 5.10.1926 – altså på sin seks års fødselsdag.

På Tømmerby kirkegård står en pæn stor sten med stort foto af Alfred Larsen, født 19. marts 1916 og død 4. september 1918. Med tilføjelsen: »Put og sov i Jesu Navn«.

I græsset ud for koret i den lille sorttjærede trækirke med græstørvstag i Gøta på Færøerne finder man en sten: »Her hviler en trofast og kærlig Hustru og Moder Johanne Sofie Joensen, fød Trondesen, f. 27. Febr. 1870 d. 24. Septbr. 1904 og et dødfødt Pigebarn hvilende i sin Moders Arme«.

Endnu mere gribende er indskriften på en gravsten i Bregninge på Tåsinge: »For svag til at udholde Jordelivets Besværligheder forlod hun efter Forsynets viise Raad sin elskede kun kort ved hende lykkelige Mand for hisset i en for hendes frigjorte Aand mere passende Virkekreds at være – hvad hun her saa gerne havde været – Moder for sine tvende spæde Børn, hvis tidligt afsjælede Legemer hvile i én og samme Grav med hende«. Situationen med det dødfødte barn var ikke særligt usædvanlig, men ikke ofte nævnt på gravmindet.²¹

Ligger til ankers ved sin kone

På Skanderborg kirkegård fjernede man for mange år siden en iøjnefaldende gravsten, fordi man ikke brød sig om, at deltagerne i ligfølger skævede til den og morede sig lidt, når de passerede. Der stod blot: »Her hviler Peter Nielsen og hans Hustru Malene, deres Strid er endt.« Én indskrift er så at sige fast genganger, når der fortælles om gravsten: »Herunder hviler Kristine Marie Jensdatter, født den 4. Dec. 1820 død den 28. Juni 1845. Hun døde paa en meget ubelejlig Tid lige i Høhøsten«. Desværre uden at nævne sted og tid.²² En lige så hyppig omtalt indskrift kan stadig ses. Blandt få gamle sten ved kirken i skipperbyen Marstal på Ærø siger en: »Her under hviler Stövet af vore kjære Forældre, Skipper Christen Hansen, 1798-1873, og Hustru Johane Chathrine Hansen, 1802-1879« med tilføjelsen:

»Her hviler Christen Hansen
Til Ankers ved sin Kone
Han letter ikke för
Han kommer för Guds Trone«.

De gamle skipper brugte naturligt søens sprog og sagde bl.a. at kaste anker om det at dø. Andre sømænds gravminder er inde på det samme, således på Mandø: »Jeg gaar i glade Tanker, thi jeg er Jesu Lem, jeg let-

ter glad mit Anker og sejler trøstig hjem«. ²³ Men det kan også siges som denne sten fra Olsker på Bornholm: »Her hviler Sømand Villhelm L. Hansen, 7.9.1881-9.8.1908. Du mangan gang har havnet. Nu du havner ud i Herrens Navn«. En lille gravsten ved tårnet på Skjern kirke fortæller: »Her ligger Skroget af Christian Jensen«. Han, der blev begravet 5. april 1895, boede i Liverpool, så han har nok været i den britiske flåde.

I Marstal står en sten uden navn: »Stirrer ej i Graven ned Med de taa-refyldte Blikke thi i Graven er han ikke, han er hist i Evighed«. Man ser den også andre steder, det er første vers af en salme af Johannes Carsten Hauch, den gled ud af salmebogen, da *Den danske Salmebog* blev indført i 1953.

Det er ikke altid salmer, der bliver citeret. På Hjerting kirkegård ved Esbjerg står en stor sten til minde om den kun 16-årige fisker Ib Christensen, født i Vejers og omkommet på Fladen Grund 2.12.1961 men aldrig fundet. »Havet blev din skæbne, livet er så kort, stormen sang til afsked, da du rejste bort«. Jo, rigtigt nok, den huskes fra Giro 413, »Nord-søbølger« hed slageren, skrevet af S. Kranik og med musik af Peter Mynte, siden 1951 lød den næsten søndag efter søndag ud af højttaleren, først med Holger Fællessanger Hansens bas, siden Gustav Winklers.

Søfolk synes at påkalde særlige indskrifter. På Tibirke kirkegård således denne:

»Vi drog dig ud af bølgens våde favn,
en navnløs mand fandt her sin sidste havn,
men havets fjerne susen, hegnetts løv
vil synge salmer for din sjæl, dit støv«.

Fin folkekunst på kirkegården

Kirkegården ved Sct. Clemens kirke på Rømø er absolut værd at gøre en omvej for, berømt for sine kommandørsten fra øens storhedstid, de fortæller om den velstand og særprægede natur, som vadehavsøerne fik ved deres deltagelse i Grønlandsfarten fra Holland og Hamborg. Rømø leverede en stor del af kommandørerne, dvs. kaptajnerne, og derudover mandskaber til hvalfanger- og sælfangerskibene.

Gravstenene, de havde med hjem, er folkekunst, påpeger Palle Lauring. De frodige billedsten står og fortæller. De svælger ikke i sorg og himmelfart bort fra den jordiske elende. Himmel og jord er ét, engle og skipperne færdes fortroligt mellem hinanden, fuldriggede skuder sejler i skummende søer, og Vorherre, alle kommandørers kommandør, står i skyerne i kjortel og fuldskæg, manden på broen. Livet er slut, men det var fest og sejlads, et livsværk at se tilbage på fra det himmelske dæk. ²⁴

På flere sten er skibet med. Således ses på kommandør Matthis Svensen Schouws sten nederst hans tomastede skonnert, og Matthis ledsaget af en søn tage afsked med fire vinkende kvinder. Indskriften fortæller, at han i sit 17 år lange ægteskab med Maren Nielsdatter avlede en søn og tre døtre. Han døde 1783 i sit 45. år, men nåede med sit skib »Zwanen« at gøre 21 rejser fra Hamborg til Grønland. Han bragte aldrig en hval med hjem, men til gengæld i alt ca. 63.000 sæler. »Min Søfart er nu endt, mit Skib i Havnen sendt, i Himlen er min Bolig, hvor jeg nu lever rolig«, beretter han på det gravminde, han fik udført, da han syg kom hjem fra sin sidste tur. Ofte er kommandøren afbildet med hele familien. »Her er vi og de Børn, Herren har givet os«. På en sten ses på række seks drenge og seks piger, på en anden 15 børn. På nogle sten har der måttet knibes en kone nummer to ind.

God folkekunst finder man på stenene over de gamle kommandører på Kongsmark kirkegård på Rømø. Her over skipper Niels Pedersen Altheyt. Øverst kommandørernes kommandør, Vorherre, med nogle af sine engle. Nedenunder ses skipperen, hans to koner og hans skib. Foto: Jørgen Østergaard.

Desværre brugte smeden i Kongsmark i mange år en gravsten som trappesten, så den nu er meget slidt. Den er over kommandør Laust Mikkelsen, skibsreder A. P. Møllers tip-tip-tip-oldefar, der ses omgivet af sine seks koner og 21 børn.²⁵

Faldt i kamp for fædrelandet

Hvor floderne Ejderen og Treene mødes på grænsen mellem Slesvig og Holsten ligger Frederiksstad, en lille by, grundlagt i 1621 af fordrevne nederlandske remonstranter, som her fik et fristed. Derfor er den med kanaler, broer og gavlhuse. Gå fra torvet med de mange gavlhuse over den gamle kampestensbro til venstre ad Am Mittelburgwall og om bag den evangeliske kirke. Her står en stor sten med påskriften: »Denne Sten satte det danske Folk over 53 trofaste Sønner, som satte Livet til for Fædrelandet i Dagene 29. sept.-3die okt. 1850«. Her stod det sidste slag i Treårskrigen 1848-50, da oberstløjtnant Hans Helgesen med 1300 mand og 6 kanoner modstod 5.500 slesvig-holstenske oprøreres bombardement og angreb med 24 kanoner og 24 morterer og holdt byen.²⁶

Mange sten fortæller om grænselandets blodige historie, bl.a. er der på den gamle kirkegård i Flensborg en stor gravplads for mere end 2.000 danske soldater fra kampen ved Bov 1848, slaget ved Isted 1850, kampen ved Sankelmark og stormen på Dybbøl 1864. Det værdige gravminde over de faldne fra Isted, billedhuggeren, slesvigeren H. W. Bissens Istedløve fik kun lov at stå her et par år, før preusserne flyttede den til Berlin. I 1945 bragte den amerikanske hær den til København, hvor den stadig står, tyskerne afviser ethvert forslag om at lade den komme tilbage. I nationale spørgsmål er tolerancen ofte beskeden. Ukendte danske sabotører sprængte 16. august 1945 det tyske mindesmærke på Knivbjerg i luften, samme skæbne overgik preussiske sejrsmønter ved Arnkilsøre på Als og på Dybbøl.

Forsvarsministeriet har tilsyn med 457 grave, bl.a. enkelte fra 1816, da danske soldater faldt i tapper kamp bl.a. i Sehested mod Bernadottes hær, og Napoleons rige var i opløsning.²⁷ Der er mange grave fra de to slesvigske krige 1848-50 og 1864, flere er fællesgrave, nord for grænsen er der 200 grave, adskillige fællesgrave på 40 kirkegårde og frit i landskabet, alene på Dybbølbjerg hviler 334, i Tyskland tilser man 233 grave samt 23 i Polen og en enkelt i Tjekkiet. Man kan også fx ved Dybbøl kirke finde en sten med indskrift på dansk: »Her hvile 7 tapre Soldater 6 danske og en preussisk som faldt i Kampen om Dybbøl i 1864. Dødens Fred forener hvad Livets Kampe adskiller«. Danskerne tabte i 1864, man kan følge tilbagetoget over Als fra sten til sten. Ved Høruphav markerer en indskrift selve den bitre ende: »Her hviler Ludvig Hansen fra 10. Re-

giment, der som den sidste faldt i Kampen paa Als den 29. Juni 1864«. Han var med til at dække troppernes indskibning, blev omringet af en prøjsisk skyttekæde, men ville ikke overgive sig og blev til sidst skudt.

Den mest kendte soldatergrav er nok den ved landevejen i Bøffelkobbøl, hvor ægteparret Jørgen Johansen Fink i deres lille have begravede to faldne danske soldater og siden passede og smykkede graven. Især kendt, fordi Holger Drachmann efter et besøg skrev digtet »De vog dem, vi grov dem en Grav i vor Have, lagde dem ved siden af Alf farvej«. ²⁸

Døde fjernt fra deres land

Den første Verdenskrig var blodig. 30.000 dansksindede i Slesvig blev indkaldt. De fulgte »pligtens tunge bud« for ikke at miste retten til hjemstavn. Over 5.000 faldt for en sag, der ikke var deres. I Mindeparken ved Marselisborg syd for Århus står navnene på ca. 4.200 af dem. På kirkegårde i Nordslesvig står mindsten for faldne, i Broager er mindesmærket udformet som et større anlæg, på to rækker sten står 190 navne på faldne fra sognet, to familier mistede hver fire sønner, to andre hver tre. I Hviding syd for Ribe faldt af en brødreflok på ti de fire, tre kom syge hjem og var invalideret for livet. Også faderen døde.

Der var andre, som døde fjernt fra deres land. På flere end 30 sønderjyske kirkegårde kan man se russiske navne, for eksempel på Broager stenen over Gregori Kalinovski fra Smøl, f. 13.11.1884, d. 7.1.1953, og Emilie Buss, f. 23.5.1900, d. 5.2.1988: »Jeg er kommen som fuglen i luften, jeg har mistet min flok. Jeg hviler her i fremmed jord.« ²⁹

Da tyskerne under Første Verdenskrig skulle have anbragt 1,7 mio. krigsfanger, kom omkring 7.000 af dem til Nordslesvig. De fleste var russiske bønder, som blev sendt ud på gårdene, hvor der var hårdt brug for dem, mand og sønner var jo ved fronten. I tiden 1914-1920 døde 175 af disse russere, bl.a. ligger der 54 begravet i Løgumkloster.

Hvad turde man skrive på stenen

Den anden Verdenskrig krævede sit første offer i Danmark dagen efter, at England og Frankrig havde erklæret Tyskland krig. Et britisk bombefly havde forvildet sig, piloten troede, han var over en tysk by, men det var over Esbjerg han lod fem bomber falde, og en kvinde blev dræbt, den første af ca. 4.800, der blev krigens ofre i Danmark i de seks år. ³⁰

Den 9. april 1940 satte beboere i Bredevad umiddelbart efter træningen trækors over to danske soldater, siden afløst af mindsten, og kun syv dage efter det tyske overfald rejstes i Lundtoft over menig nr. 72 K. G. Jørgensen en sten udført af hans kammerater.

Syv af de 11 faldne soldater i Sønderjylland var fra 4. bataljon i Odense, der var forlagt til Søgårdlejren. Da to faldne fra Odense skulle begravnes på Assistens kirkegård der, var man meget i tvivl om, hvilken indskrift tyskerne ville tillade.³¹ Resultatet var næsten genialt, på en stor granitsten er hugget et stort Danmarkskort, datoen 9. april 1940 og de to faldnes navne og data. Det sagde alt.

Man måtte være forsigtig. I Padborg rejstes i 1941 en mindesten over de tre danske grænsegardarmer, som blev skudt 9. april tidligt om morgenen af civile fra Hitlers Abwehr, der mistænkte dem for at ville sprænge jernbaneviadukten. Det gik ikke an at nævne, i stedet skrev man: »Skudt af civilklædte personer«. Det blev man forskrækket over i Statsministeriet, der gav ordre til, at indskriften skulle fjernes.³² De famøse bogstaver blev derefter udfyldt med en slags stenkit – men hvis man i regnvejrs med en fugtig finger gned over stenen, kunne indskriften stadig læses!

Men det var alvor. En ung mand ved Aabenraa satte i august 1943 et simpelt træ Kors op i Søst skov, hvor fem britiske flyvere var blevet dræbt samme år. Af korsets tekst fremgik, at flyverne var faldet »i kamp for de frie folks sag«. Manden blev afsløret af det danske politi og fik 10 dages hæfte!³³

Besættelsestidens mange ofre

Tyskerne påstod, hvad ingen dansker troede på, at der kun faldt én tysk soldat, da de overfaldt os den 9. april 1940. En ung underkorporal, som førte den forreste panservogn, blev dræbt af en fuldtræffer fra en dansk maskinkanon i træfningen ved Bredevad og blev begravet på den lokale kirkegård, i Bylderup-Bov.³⁴ På et stort støbejernskors med en stålhelmet på sned stod: »Hier ruht Gefreiter Georg Thüsing. Er starb den Heldentot für Führer, Volk und Vaterland« – Her hviler underkorporal Georg Thüsing. Han døde Heltedøden for Fører, Folk og Fædreland. Graven blev midt i 60-erne, da man samlede de tyske grave, flyttet til Oksbøl.

Ved Høveltelejren opkastede danske nazister en kæmpehøj med en runddysse på toppen og på siderne navne på danske statsborgere, som var faldet ved østfronten. Kort efter krigen blev højen molesteret og fjernet. Man havde næppe fået alle navne med, 3.890 blev meldt faldet og 400 savnet.³⁵ Det vil sige, at der faldt flere danskere på østfronten end i krigen 1864, hvor tabet var 3.151 danske soldater!

Der er mindesmærker for søfolk og fiskere, ca. 1.890 omkom, deraf halvdelen i allieret tjeneste, for ca. 1.200 allierede flyvere, som omkom ved ca. 300 maskiners styrt i Danmark, ca. 130 er ført hjem til Amerika, 500 andre flyvere styrtede i havet og er aldrig fundet.

Hundreder af henrettede modstandsfolk er mindet, bl.a. 378 i Ryvangen, og der er rejst monumenter over godt 600, som omkom i tyske fængsler og Kz-lejre. Ved clearingdrab og schalburgtage døde ca. 900, ved sabotageaktioner og folkestrejke ca. 670, under luftbombardementer ca. 320, skudt efter tysk krigsretsdøm ca. 113, ved kampene 9. april 1940, 29. august 1943 og 19. september 1944 faldt ca. 40, i allieret krigstjeneste uden for Danmark 71, og i dagene efter den 5. maj 1945 var der ca. 200 ofre.³⁶

Tusinder af tyske flygtninge og soldater

Ved kapitulationen den 4. maj 1945 var der en halv million tyskere i Danmark, halvdelen soldater og halvdelen flygtninge, der de sidste tre måneder af krigen var strømmet hertil på flugt fra de fremrykkende russere. Soldaterne fik straks ordre til at drage hjem til fods, men 50.000 af dem var sårede eller syge, nogle døde her. I det tyske kaos kunne man ikke straks tage imod flygtninge, og de sidste forlod først Danmark i foråret 1949.³⁷ Derfor blev over 25.000 tyskere begravet på 475 danske kirkegårde, 14.900 flygtninge, hvoraf 7-8.000 børn og mange gamle, og 10.250 soldater. Ofte under et primitivt trækors.

I 1960-erne blev der sluttet en overenskomst med organisationen Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge i Kassel, der arbejder i over 80 lande, om at overtage de mange grave. De blev samlet på 37 kirkegårde, i alt blev flyttet ca. 5.000. På gravene er rejst stenkors med to navne på hver side, nummereret, så pårørende let kan finde dem, og plejet af unge tyskere, som hver sommer kommer herop. På Vestre kirkegård i København ligger 5.344 flygtninge og 4.643 soldater, på Bispebjerg 594 flygtninge og 370 soldater, i Oksbøl (hvor der var en lejr med 38.000 flygtninge bevogtet bag pigtråd) ligger 1.796 krigsdøde samt på begge sider af den store flyveplads i Karup langt inde i en plantage ved Kølvrå 1.333 og i Grove ved siden af den lokale kirkegård 1.117. De øvrige ligger på sædvanlige kirkegårde, mest i større byer.³⁸

Veteran satte selv sin gravsten

På våbenstilstandsdagen for Første Verdenskrig den 11. november går et par skoleklasser i landsbyen Trige nord for Århus på kirkegården for at lægge blomster på en grav. Det kan fortælle dem, at verdenshistorien har trådt også til deres egn. På en beskeden marmorplade på graven står: »Peter Vilkens, hædret og mindet for 15 Felttog og 7 Saar i fransk Tjeneste. † 1867«. Peter Heinrich Wilckens var født i Kiel, altså dansk undersåt i hertugdømmerne. Han lod sig som 18-årig hverve som fransk soldat og var med lige til Waterloo i 1815. Derefter drog han til Dan-

mark, giftede sig med en 25-årig enke i Trige en gård til, men var bedre til at slås end drive landbrug og kom til sidst på fattiggården. Han blev dog begravet med militær honnør, båret af sergenter og med mange officerer i følget, han var trods alt ridder af æreslegionen.³⁹

Lørdag den 22. november 1941 døde i Herning Ove Henning Jakobsen, Danmarks sidste veteran fra 1864, han blev begravet i sit fødesogn Arnborg. Nogle måneder før sin død fyldte han 100 år, og besættelsesmagten mødte op for at gratulere. Det fortælles, at han lod dem vente, »for jeg måtte jo vente på dem ved Dybbøl«, sagde han. Det var nok også netop på grund af besættelsen, at han fik en stor flot sten.

Endnu står der mange gravsten over veteraner fra de to slesvigske krige. Efter megen diskussion blev det omsider i 1876 besluttet at uddele

Ville man være helt sikker på at få alt det med på gravstenen, som man ønskede sig, kunne man, som veteran Peder J. Horsager i Vester Assels på Mors i sit 94. leveår, selv sætte stenen. Foto: Jørgen Østergaard.

erindringsmedalje for deltagelse i de to slesvigske krige, ikke færre end 107.000 veteraner søgte og fik medalje, 46.000 for krigen 1848-50, 58.000 for krigen 1864 og 3.000 for deltagelse i begge krige. Alle disse ansøgninger ligger på Rigsarkivet, pænt sorteret alfabetisk, så man meget hurtigt kan finde og give en kopi af en eventuel forfaders ansøgning og meddelelse om, at der er givet en medalje.¹⁰

Ville man være helt sikker på, hvad der skulle stå, kunne man som en gammel kriger i Vester Assels på Mors selv sætte en sten, men for at få det hele med måtte der forkortes: »Fhv. Sognefoged, Dbm. Fortjmdl. Veteran fra 1848 Peder J. Horsagers Familiegravsted. Opsat i 1914 i mit 94nde Leveaar«.

Omsider fik Jens Vejmand sit minde

På en rasteplads ved hovedvej 18 i Tjørring nær Herning står et minde om Jens Vejmand – hvis liv var fuldt af sten, men på hans grav i døden, man gav ham aldrig én. Det var her, digteren Jeppe Aakjær den 19. maj 1901 på en cykeltur faldt i snak med en stenslager, Thomas Pedersen fra Tjørring, om vejmands slidsomme arbejde og ringe kår. Thomas fortalte om sin nyligt afdøde forgænger Jens Nielsen og var fortørnet over, at der på dennes gravsted på Tjørring kirkegård end ikke var sat en sten, kun et umalet trækors. Aakjær skrev i sin notesbog: Stenslageren i Tjørring 25 øre. Udfør tilføjede han senere: Her fik jeg første gang idéen til Jens Vejmand.¹¹ (Altså ikke det sludder om et frønnet bræt, der står i det nys udkomne hefte af *Danmarks Kirker*). Den 22. juni 1905 stod digtet om Jens Vejmand i *Politiken*. Honoraret var 25 kr. Sangen om vejmanden blev folkeejede, vel også takket være den ørchænger af en melodi, som Carl Nielsen i en sporvogn i København kradsede ned på sin skjortemanchet. Han fik 50 kr.

Vejmand Jens Nielsen blev født i Herning den 17. november 1832 og den 7. juli 1854 gift med Johanne Marie Pedersen. De fik ti børn, hvoraf fire døde som små, da det sidste døde, skrev Jens et mindedig på 13 vers. Han hørte til et lille religiøst samfund, der brød ud af folkekirken i 1857 og dannede egen menighed, som fortsat eksisterer. De kaldtes på egnen De højhellige eller Dømmerne, fordi de hilste med: »Du går til Helvede« – om også det var præstefruen, de mødte. Bl.a. anså de udøbte børn som fortabte og ville ikke anerkende konfirmation. De er nu ca. 250, de har stadig deres egen »kirke«, hvor de holder 3-4 timer lange gudstjenester, de vælger blandt deres egne menighedstjenere og lærere til deres egen skole, og man bruger kun Frederik den Femtes bibel og Kingos salmebog.¹² Jens Vejmands bibel ejes nu af en efterkommer, den vejer 8 kilo.

Jens Nielsen døde 3. februar 1901. For få år siden fandt man frem til hans grav, hvor der hviler efterkommere, nu er der sat en egetræsplade med hans navn – en sten ville jo næsten være blasfemi! På 150-årsdagen for hans fødsel blev der indviet ham et monument ved hovedvejen. Det er udført af billedhuggeren Erik Heide på Mors, der også har hugget gravsten over kong Frederik og dronning Ingrid – så er der ligesom skabt lidt balance!⁴³

Hvor Jens Nielsen ligger begravet, ligger der mange andre dømmere. Det er selvfølgelig rart at være blandt meningsfæller, men det skyldes nok den gamle skik, at man blev begravet i den side af kirkegården, som vendte ud mod det sted, man boede. Da man i 1891 byggede ny kirke midt mellem to små landsbyer i Grene sogn i Sydjylland, blev der på den nye kirkegård afsat gravplads til hver familie i sognet i den retning ud fra kirken, hvor man boede. Den anden landsby er vokset, det er Billund.⁴⁴

Hvad var det nu for en dag

Jepppe Aakjær døde i april 1930. På hans gravsten i krattet ved Jenle står: »Her standsed de glade Klange, her sattes mit Livsens Maal. Det er Asken af usungne Sange der hviler i denne Skaal«. Inden urnen blev sat ned, stod den en tid på hans skrivebord. Herom består en myte, der nok er umulig at aflive. Aakjær havde den vane at banke sin pibe ud i en krukke på skrivebordet. Den måtte landposten rulle sin skrå i. Det fortsatte han med, så inden man så sig om, var urnen tom. Andre påstår, at synderen var en murer, som skulle kalke gravkammeret, så det kunne blive lidt hyggeligt. Han skal have sagt, da han kom for at få sin dagløn: »A vil sej så møj manne tak for det gue swottobak, do hår såt derue«. Kanske er det løwn, men historien er da meget sjov og vel også i god tråd med Jappes ånd.⁴⁵

Syd for Rubjerg Knude i Vendsyssel har det flygende sand med en 90 meter høj klit snart skjult fyret. Lige syd for lå en kirke, som på grund af sandflugten blev revet ned i 1904. På dens kirkegård er der stadig nogle grave, bl.a. med en velbevaret sten over Willum Hansen, født 26. juli 1813, død 31. april 1877. Hans enke, Maren Jensdatter, opdagede fadæsen med datoen, men stenhuggeren fastholdt, at han havde lavet stenen som bestilt. Det huskes ikke, om det var 2 eller 4 kr., han forlangte for at rette fejlen. Så kunne det også være lige meget, mente Maren, det var jo allersidst i april, at Willum døde.⁴⁶ I kirkebogen står der 1. maj.

Den gamle afholdshøvding Lars Larsen-Ledet, der var fra samme egn, skriver i sine erindringer, at han havde den ærgerrighed, at hans navn måtte blive stavet rigtigt på hans gravsten. På hjemstavnsens kirkegårde så han, at kun de færreste af hans pårørende opnåede den lykke.

Der er andre steder, man møder »trykfejl«. På Hostrup kirkegård ved Varde er en sten med indskriften: »Her hviler Støvet af Anna Marie Hansen, født i Hostrup 23. Novbr. 1829, død sammesteds 5. Marts 1825«.

Vagabondernes sidste hvilested

Kommer man fra en anden egn, undrer man sig på Frederiks kirkegård mellem Viborg og Herning over, at tyske navne er i stort tal. Jamen, det var jo bl.a. hertil, at kartoffeltyskerne kom i 1759, de var lokket herop med store løfter, men fik en kummerlig tilværelse på de fattige jorder.¹⁷ Så ringe, at da man skulle have en præstegård til deres kirke fra 1766, måtte man for at få hartkorn nok udlægge 1.100 tønder land, 6 kvadratkilometer – og så gik præsterne endda fallit! Fastelavnssøndag 1870 blev der sidste gang prædiken på tysk i Frederiks kirke – 110 år efter at kolonisterne var kommet herop. I Fredericia er der på kirkegården franske navne som Dupont, Devantier, Deleuran og Honoré, her fik franske huguenotter og reformerte et fristed. På Lolland bemærker man roe-pollakernes navne.

På Timring kirkegård nordvest for Herning fanges opmærksomheden af flere end hundrede ens små hvide sten med navn og foran en enkelt lille begonie. Her ligger begravet vagabonder. På herregården Møltrup blev i 1912 grundlagt et optagelseshjem, hvor hjemløse kunne komme og gå og kort eller længe deltage i arbejdet med gårdens drift. Der kan i løbet af et år komme flere hundrede. Mange er begravet et sted, de havde tilknytning til, men for en del var Møltrup det sidste holdepunkt, og derfor bliver de begravet her på kirkegården, der i øvrigt ligger på jord, der engang hørte til herregården. Møltrups Sønner kalder de sig.¹⁸

Landet over har der været specielle begravelsespladser ved en snes institutioner for sindslidende og udviklingshæmmede, bl.a. ved Sankt Hans Hospital ved Roskilde fjord. I 1960-erne holdt man op med at bruge disse begravelsespladser, nu begravnes patienterne det sted, de kom fra.¹⁹

En levnedbeskrivelse om alle

Landets mest særegne kirkegård er Brødremenighedens i Christiansfeld. På Gudsageren, som den hedder, ligger menigheden som den sidder i kirken, kvinderne til højre, mændene til venstre. Der er ca. 2.000 sten alle ens og vendende mod øst. Kun med navn og data, dog på en enkelt sten nær, over »Brødrekirkens Biskop Nis Hansen Gaard, født i Hjartbro i 1881 død i Det røde Hav 1938 paa Rejse fra Østcentralafrika efter 30 Aars Missionstjeneste. Begravelsen skete paa Søen«.

Der er ikke meget grønt på gravene, tilplantning er ikke tilladt, kun etårige planter må der være, de ses på nyere grave. Palle Lauring betegner kirkegården: »Smuk ved forårstide, men knugende i november, Danmarks uhyggeligste kirkegård«. Niels Peter Stilling siger i sin bog *Danmarks Kirker*: »Betagende smuk«. Gravene bliver aldrig sløjfet, den ældste er en lille drengs, Johannes Gabriel Ritter, født i Zeist i Holland 18. juni 1773, død den 26. september 1773 kort efter ankomsten til Christiansfeld.⁵⁰ Ved alle begravelser oplæses i kirken en levnedsbetegnelse af den døde, før kisten føres til graven med blæseorkester i spidsen. På alle gravsten er et fortløbende nummer, så man let kan finde disse beskrivelser i menighedens arkiv. Som slægtsforsker kan man blive helt misundelig.

Grundtvigianer eller missionsfolk

Er der forskel på, hvad der står på missionsfolks og grundtvigianeres gravsten? Det spørgsmål tog præsten Jesper Birkler op under sit teologiske studium i Århus. Som opgave i kirkehistorie lavede han en imponerende undersøgelse, der i 1977 hjembragte ham en fin karakter.⁵¹

På seks kirkegårde, tre på en udpræget missionsk egn, Nr. Nissum, Nørlem i Lemvig og Harbøre, og tre grundtvigske, Gylling, Morsø Fri-menighed og Odder Valgmenighed, registreredes samtlige 3.451 gravsten indtil 1976. På 1.457 var der indskrifter, der blev optegnet. Ikke overraskende var på de missionske kirkegårde næsten halvdelen af indskrifterne bibelcitater, på de grundtvigske var der kun fra tre til syv procent. Modsat stod der på hele 47 procent af Gyllings sten »Hvil i fred« mod kun ganske få på missionske. Her stod til gengæld »Alt af nåde«, der ikke findes på en eneste grundtvigsk gravsten, hvor der langt hyppigere ses »Sov sødt«. Før omkring 1940 skrev man sjældent »Tak«, siden har begge retninger brugt det en hel del.

I Harbøre er kirkegården præget af de mange strandinger, iøjnefaldende er den store sten for katastrofen 21. november 1893, da 26 fiskere druknede og 74 børn blev faderløse. Begravelsen vakte stor opstandelse, fordi pastor Carl Moe i sin tale skelnede skarpt mellem de hellige og de vantro, et sprog de lokale var vant til, mens udefra kommende deltagere støjede, og der blev en voldsom debat. Den senere statsminister Thorvald Stauning var i sommeren 1906 på besøg og blev stærkt forarget. Man fortalte ham, skrev han til en ven, at missionens folk blandt de 26 omkomne var lagt forrest i den store fællesgrav, de der skulle til Helvede bagest, så mindsteningen tilsyneladende kom til at stå over »de hellige« alene.⁵²

På grund af den stærke vækkelse, ikke mindst efter denne katastrofe, blev kirken for lille og måtte udvides stærkt i 1910. Man var da nødt til at

bygge hen over nogle børnegrave. Derfor står der bag på altertavlen malet: »Her under dette alter og kor hviler i række fra syd til nord trende småbørn af stedets præster og så det fremmede barn fra Manchester«. Det sidste var en pige på to år, som sammen med sin mor var på vej til faderen i St. Petersborg med en damper, der strandede i 1860. Pigen drev i land, moderen blev aldrig fundet.⁵³

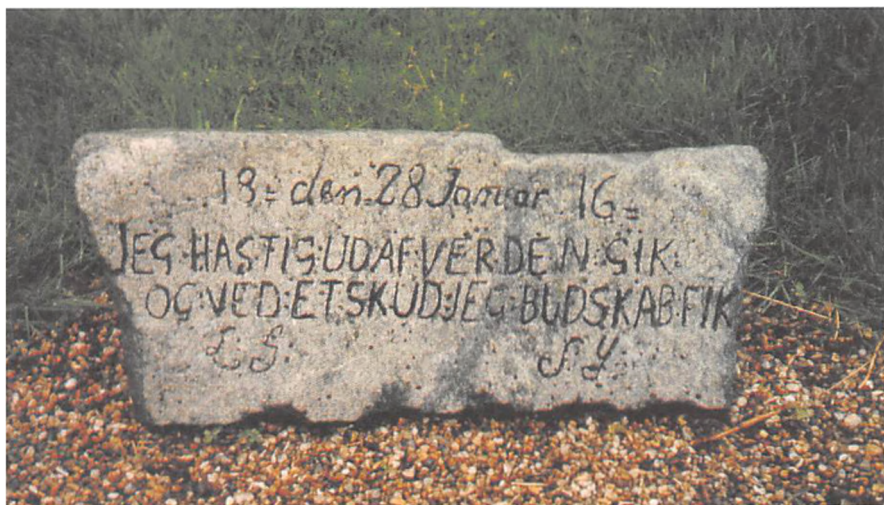
En grav i Harboøre bliver altid holdt pænt ren for ukrudt. Indskriften er et citat fra den missionske sangbog *Hjemlandstoner*: »Han kunne aldrig skuffe«. Det kan misforstås, og der er jo ingen grund til at give anledning til utidig morskab. Og hvorfor står der mon på post M. C. Jacobsens sten ligeledes i Harboøre: »Alt kød er hø«?⁵⁴

En bitter kirkestrid på Mors

På Morsø Frimenigheds kirkegård ved Ansgar-kirken i Øster Jølby på Mors er en beskeden gravsten fra 1881 over den niårige Kristiane Bjerregaard – »Menighedens første Barn ved Alterbordet«. Det lyder meget uskyldigt, men bag det gemmer sig en kirkepolitisk strid. Dengang måtte børn tidligst gå til alters en uge efter deres konfirmation. Men valgmenighedspræsten Rasmus Lund, der kunne fylde kirken med plads til tusind tilhørere, tog efter hendes inderlige ønske den kirtelsyge pige til alters. I betragtning af pigens sygdom slap han for en irettesættelse, men da han siden tog en 11-årig dreng til alters, fik han en bøde, og da også en pige kom til alters kort før sin konfirmation, blev Lunds anerkendelse som valgmenighedspræst frataget ham 17. januar 1883. Derefter måtte han ikke døbe, vie eller begrave folk. Menigheden bakkede ham op, den første gudstjeneste derefter var kirken fyldt til bristepunktet, og så mange gik til alters, at gudstjenesten varede næsten fire timer.⁵⁵ Det var en kirkelig strid, men midt i den forbitrede provisorietid bundede den vel også i, at disse Venstre-bønderes præster ikke skulle tillade sig noget. Først i 1958 blev det tilladt, at børn må gå til alters, og nu er det jo almindeligt.

Hun var en skarns kvinde

Gravsten fortæller, siger man. Men de kan også stille gåder. Som når der på en sten i Ydby i Sydthy står: »1816 den 28. Januar. Jeg hastigt ud af Verden gik og ved et Skud jeg Budskab fik«. Historien er, at den 27-årige kromand Chr. Madsen i Ydby var sur over, at harerne gnavede af frugttræerne og åd hans grønkål. Derfor lånte han en bøsse og lagde sig på lur i den mørke vinternat. Da noget loddent bevægede sig, skød han. Men det var ikke en hare, det var en karl, Lars Jensen på 24 år, som efter et besøg på en nabogård gik en genvej. Han blev dræbt, og der fulgte en større retssag, hvis udfald ikke har kunnet findes.⁵⁶

I mange år var denne gravsten gravet ned på Ydby kirkegård i Sydth. Den blev rejst over den 24-årige Lars Jensen, som i 1816, da han en mørk nat skød genvej gennem kroens have, blev dræbt af kromanden, der var på harejagt. Initialerne står for Lars Jensen, Sønder Ydby. Foto: Jørgen Østergaard.

I Dragstrup på Mors står der på en gravsten: »Tak for brevet«. Også den kræver en forklaring. Her ligger et ægtepar, som efter omverdenens formodning ikke levede særligt harmonisk, helt ærligt, at manden groft underkuede sin kone. Men da hun døde, fandt man et brev fra hende om, hvor god han havde været mod hende og at hun takkede for alt.⁵⁷

Mellem brogede sommerblomster står på en liden grav på Ny Sogns kirkegård i Kloster vest for Ringkøbing en sten over »Skarnskvinden Anne Marie Seier«. Hun døde i januar 1733 i barselseng efter at have født og derefter ombragt sit nyfødte barn og blev begravet på Ny Sogns kirkegård. Anne Marie var skarns. Under en følgende retssags afhøringer kom det frem, at man i hendes skrin foruden det nyfødte barn havde fundet knoglerester af endnu to spædbørn. Straffen for den slags var halshugning og hovedet at sætte på en stage. Men nu var hun jo død og begravet, så retten i Viborg bestemte den 22. april, at hendes jordiske rester af natmanden skulle optages og nedgraves i en høj uden for kirkegården og »en stage derhos sættes med en stenhob omkring.« I 1953 fandtes under markarbejde resterne efter hende, de blev atter begravet i indviet jord.⁵⁸

Nær kirkens sydøstre hjørne ligger en jernplade over en ung kvinde, Ane Mortensen Søgaard, født i Velling 1823, død i Ny Sogns kirke den 30. januar 1853. I kirkebogen står, at den 29-årige pige døde af et slag-

tilfælde. Det fortælles, at hun døde af kærlighed og kærestesorg, da hun under gudstjenesten hørte præsten lyse til ægteskab mellem hendes trolovede og en anden kvinde.⁵⁹ »Tak store Gud i Evighed, du gjorde Enden kort og blid« står der på mindet over hende.

De mange der rejste ud

Det var som sagt først omkring 1940, at det blev almindeligt at skrive tak på gravsten. Nogle skriver »Tak« eller »Tak for alt«, en enkelt nøjes med »Tak for hyggelige år«. Til den 88-årige Asta Andersen, som døde i 1992 i Olsker på Bornholm lyder det: »Tak er kun et fattigt ord, når det gælder dig«. Der kunne være grund til at være taknemlig. På en gravsten i Bordling over Peter Sigaard Andersen, født 1835 i Nørlund, død 1912 i Ikast, står: »Taknemlige Arvinger rejste dette Minde«. Hvor meget mon de arvede?

Det var ikke altid sådan. I Oksenvad i Sønderjylland står i lapidariet en sten over Niels J. Rosenberg, 1827-1895. Han var en ældre mand, som gårdmand Rasmus Lauritsen i Ørsted havde taget til sig; mod at passe ham skulle han arve ham. Men der var ikke skrevet testamente, så den aftale ville arvingerne ikke anerkende. Rasmus Lauritsen blev snydt for arven og måtte endda betale gravstenen. Det skulle dog bemærkes. Derfor står der nederst på Rosenbergs gravsten: »Stenen sat af R. Lauritsen, Ørsted, da Arvingerne toge hans Penge«.⁶⁰

Så var der jo dem, der rejste ud. I Gøttrup i Thy hviler Ths. Christoffersen, der på en sten ved siden af fik: »Et sidste Farvel fra Eders kære i Amerika«. I Hee ved Ringkøbing finder man sten over »Hjemvendt Amerikaner Ths. Thomsen, 1877-1926« og i Velling »Farmer i USA Henry M. Hansen, 1879-1947«. Om Hans Kjergaard, 1833-1910, fortæller hans gravsten i Sædding ved Skjern: »Var i Australien, Ny Zealand og Amerika i 50 Aar«.

Men nogle blev tilbage. I Sunds nord for Herning har en fin marmorplade indskrift over »Maren Nielsen, 1854-1890. Moder til syv Børn. Farvel. Sat af hendes til Amerika bortrejste Mand«. Hun og gårdmand Peter Svendsen blev gift i 1877, da de ventede et barn, og de syv børn kom på godt otte år. Godt et halvt år efter det sidste barns fødsel rejste han til Nevada med skibet Thingvalla.⁶¹ Det er hendes ungpigenavn på stenen. Stak han af fra det hele eller rejste han over for at berede en bedre fremtid? Efterkommere har senere fortalt, at han siden hentede flere af børnene med til USA.

Nogen rejste ikke så langt. I Sædinge på Lolland fortalte en gravsten: »I Jylland er jeg barnefødt, i Verden vidt omtravet, i Fyen og Lolland fandt jeg Brød, her ligger jeg begravet«. En gravsten i Sønder Bork syd

for Ringkøbing fjord fortæller om en ung mand: »Død som rekrut i Nyborg«. Det kan jo være på sin plads at gøre opmærksom på, når der er tale om folk fra en anden egn. På Tjele kirkegård står en pæn sten over herskabschauffør, tjener og hestepasser Alfred Pedersen, 1917-92. »Fynbo af fødsel, redelig i færd«. Det samme står på en sten i nærheden over forvalter Gunnar Hansen. Som fynbo kan man spørge, om der efter Fynbo af fødsel er et underforstået »og« eller et »men«?

Uheldigt spring i nærheden af Middelfart

Skal man være vittig, kan man nævne gravstenen over en general Gyllenspitz, faldet med ære, og ved siden af arbejdsmand Jensen, der faldt med cyklen. Naturligvis findes de ikke. Men på Middelfart gamle kirkegård står et pænt stort støbejernskors med følgende indskrift: »Her hviler min elskede Mand H. H. Kruse, Fyrværker ved Depotet i Causlunde, født d. 8. September 1808, død d. 24. Januar 1865 ved et uheldigt Spring af en Vogn i Nærheden af Middelfart«. Fyrværkeren var underofficer ved artilleriet. Han skulle til byen for at besøge sin hustru på sygehuset og kørte sammen med to andre med et militært hestekøretøj. Da de

Monstro det ikke er Danmarks eneste gravsten med en cykel på? Julius havde en cykelstald, hvor han passede på folks cykler, derfor de beskyttende hænder om cyklen. Thorvald Westergaard har udført denne sten på Lemvig kirkegård, hvor der også står mange andre af hans spændende gravminder. Foto: Jørgen Østergaard.

nærmede sig jernbanen, som var ved at blive anlagt, løb hestene løbsk, og de sprang af. Kusken blev på vognen og overlevede.⁶²

Jo da, en cykel kan man skam også finde. Mon ikke det er landets eneste gravsten med en cykel på, man finder i Lemvig. »Julius 1906-1963« står der. Julius havde i en udlænge i en købmandsgård en cykelstald. Her satte man sin cykel ind, når man kom til byen, betalte 25 øre, og så passede han på den. Det blev Julius ikke velhavende af, men billedhuggeren Thorvald Westergaard, der har lavet mange andre spændende gravsten, syntes, at Julius skulle mindes. På stenen ses en cykel med to hænder, som holder værnende om den.⁶³

To brødre og deres hustru

Hov, siger man uvilkårligt, hvad er nu det med en fynsk pige, når man på Hesselager kirkegård på Østfyn får øje på en sten med påskriften: »Her hviler to Brødre, Hans Nielsen og Niels Nielsen og deres Hustru Kirsten, født Rasmussen«. Årstallene giver en forklaring, der må være indlysende. Først giftede hun sig med den ene, som døde ung, derpå med broderen. Faktisk er der et ord for at gifte sig med sin mands broder: Levirat-ægteskab.⁶⁴ Det blev ligefrem påbudt i 5. Mosebog, at en broder skulle gifte sig med sin broders enke.

Det gælder naturligvis om at holde styr på hustruerne, nogen gør det ved at nummerere dem med romertal, mens Anders Jensen Frøkjær, 1818-1900, på Skibstedgaard, Nors, skriver: »Gift med afdøde Hustruer, 1ste Gang med Ane Kirstine Andersen, 2den Gang med Kirsten Andersen, begge af Vesterkloster i Sennels«.

En liggesten ved våbenhuset i Rårup meddeler: »Her gjemmes Støvet af hæderlige og vellærde nu salige Knud Plesner som fødtes i Kjøbenhavn 1734 og døde i Raarup 1807 hvor han var Degn i 57 Aar og avlede 17 Børn med 4 Koner, nemlig 4 med den første Mette Elisabeth Hafs, 5 med den anden Marie Margrethe Hafs, 6 med den tredie Else Sophie Schmidt og 2 med den fjerde Kirstine Stensballe, som var hans Medhjælp i 15 Aar, hun fødtes 1750 i Horsens og døde i Raarup og hviler her ved hans Side«.

Tre fornøjelige ægteskaber

Tabet af mand og far kan være tungt at bære. Det kan siges kort som på en gravsten ved domkirken i Thorshavn: »Herunder hviler Mouritz Mohr Kongsleilænding i Höivig. Født 26. Juli 1820 Død 30. Juni 1857. Begrædt af Kone og 10 Børn«. Han var altså 37 år.⁶⁵

I Nordby på Samsø læses en rørende indskrift over den ømme ægtefælle, gode fader og retskafne borger Marcus Achton, arveforpagter af

Tustrup i Jylland, f. 1766 på Sjælland d. 1804 på Samsø »i den favreste Alder bort fra en Trøstesløs Enke og fem Uopdragne«. ⁶⁶ Der kunne hurtigt blive en flok uopdragne, altså endnu ikke voksne børn. Således fortæller en anden sten i Nordby om stedets sognepræst, født 1766 og død 1835, og hans hustru Helene Sophie Winther Clausen. »De levede i Ægteskab i 12 Aar og blev velsignet med 13 Børn«. De var altså ikke, hvad der på en sten i Bredsten betegnes som »uden livsfrugt«. På et gravminde over pastor Jacob Lauritzen Hjorth i Dalum kirke på Fyn læses bl.a. »Velsignedes med 6 Børn udi 3 fornøvelige Ægteskaber«. Med »fornøvelige« skal forstås, at han hver gang giftede sig til gods og guld. ⁶⁷

Wessels berømte gravskrift

Et gravskrift, man engang lærte i skolen var det, som digteren Johan Herman Wessel havde skrevet til sig selv:

»Han aad og drak, var aldrig glad,
Hans Støvlehæle gik han skieve;
Han ingen Ting bestille gad,
Tilsidst han gad ei heller leve.«

På hans grav ved Trinitatis kirke i København kom der dog til at stå et vers af Jens Baggesen:

»Graad smelted hen i Smil,
naar Wessels Lune bød;
Og Glædens Smil forsvandt
i Taarer ved hans Død.«

På den svenske digter Frithiof Nilsson Piratens gravsten på Ravlunda kirkegård i Skåne står ikke hans navn, kun hans »sidste ord«: »Här under är askan av en man som hade vanan att skjuta allt till morgondagen. Dock bättrades han på sitt ytterste och dog verkligen den 31. jan. 1972«. ⁶⁸

En stakkels hjorddrengs endeligt

Meget naturligt har mange efterlevende givet udtryk for taknemlighed over, hvad den afdøde har betydet. Således står på Lyø en pæn gravsten over øens præst, Niels Nielsen, kaldet til Lyø 2. Juli 1886, f. 1853, d. 1890. »Han gjorde, hvad han kunde«. Det tør nok siges. Han prædikede i 3-4 timer, nogle påstår endda fra før middag til hen under aften. Han løb

ingen risiko for at menigheden blev utålmodig, men låste kirkedøren, før han begyndte. Han var kendt som en god prædikant, som folk kom sejlene til øen for at høre. Han var syg, allerede da han kom og fik kun lov at virke der i knap fire år.⁶⁹

Landpost C. C. Nielsen i Furrebo ved Løkken, 1863-1911, fik dette eftermæle: »Du var tro i din Gerning, fra Venner i din Postrute«. Og for brøndgraver Chr. Christensen Riis, 1863-1934, lyder det: »Beboerne i Frøslev paa Mors satte dette Minde for tro og ærligt Arbejde«.

»Taknemmelige Mødre i Aulum satte dette Minde« står der på en meget stor sten over jordemoder Johanne Frøsig, 1845-1912. På stenen over en jordemoder på Gjøll står: »Hun som har hjulpet hidindtil, hun hjælper ikke mere«. »Mejeristen, Kolleger og Leverandørerne satte dette Minde« står der for Bolette Elisabeth Sønderby, 1877-1907, i Naur. På en hjerteformet sten på Herning nordre kirkegård over Gordon Vestergaard, 1971-99, lyder det »Umulig at undvære«.

På nogle egne har det været og er meget almindeligt, at man samlede ind til en sten. I Feldborg ved Holstebro står der således »Rejst af slægt og venner« på næsten hver anden gravsten. Det fortæller jo også noget, når en sten er sat af Silkeborg Afholdsforening, af partifæller, af Socialdemokratiet. Det er sikkert også rosende, når en sten i Borris ved Skjern taler om en »nidkær lærer med barnligt sind«. Men hvordan er det ment, når der på en lærers sten i Jerne i Esbjerg står: »Han troede alting ragede ham«? For den 10-årige Vagner Jacobsen, som døde i 1919 i Gjellerup, står der: »Fra Husbond og Skolekammerater«. Han var altså tidligt ude at tjene hos en husbond, der ville være med at mindes ham. Sådan var det ikke altid. På kirkegården i Gudum syd for Aalborg står en beskeden sten: »Laurits Peter Hansen, født 30.3.1908, funden 4.2.1920«. Den forældreløse hjorddreng var af angst for, hvad husbond ville sige, fordi han kom for sent, flygtet ud over de snedækkede marker og blev først fundet, da sneen smeltede. På stenen står et lille vers:

»Naturens og Hjerternes Kulde
Den satte dit Hjærte i staa
En Martyr du blev under Mulde
For Landets nedtrampede smaa«.⁷⁰

Mange slags dyr på gravsten

En sørgende hund på sin ejers gravsted er vel om noget symbol på trofasthed. Således også den jagthund, retriever eller spaniel, i fuld størrelse, der i gråmalet støbejern ligger på en grav ved Veng kirke nær Skanderborg. Herregården Sophiendal er nabo til kirken. De gamle i lands-

Hunden er symbol på trofasthed. Her ses hunden på en kvindes grav på Veng kirkegård ved Skanderborg. Her lever myten om, at hunden hver dag lagde sig sørgende på kvindens grav. Men hun boede i Lemvig og blev begravet derfra. Den tur har selv en trofast hund næppe kunnet klare. Foto: Jørgen Østergaard.

byen har fået fortalt om hunden, at den sørgende lagde sig på graven, hvori dens ejer hvilede. Det var Elisabeth Rosenkrantz, gift med en søn fra gården. En så rørende historie, som bl.a. *Politiken* og bladet *Hunden* har haft store artikler om, er det næsten synd at ødelægge. Men Elisabeth måtte ikke komme i gårdens gravkrypt, for der var splid i familien. Hun døde efter få måneders ægteskab i Lemvig, hvor hendes mand havde stilling, blev bisat fra Nørlem kirke i Lemvig og siden ført til Veng, hvor hun slet ikke er indført i kirkebogen.⁷¹ Den arme hund har næppe kunnet trave på langs af Jylland for at lægge sig på graven. Den rigtige historie om hunden har ingen kunnet fortælle. Hunde finder man andre steder, bl.a. i fuld størrelse på tandlæge Steinunn Legaards gravsted fra 1958 på Vestre kirkegård i København.

I det hele taget er dyr på gravminder ikke ualmindelige. Indre Missions store høvding, Vilhelm Beck, er begravet i Ørslev på Sjælland, nederst på hans gravsten er et billede af en hane og hans valgsprog: »Saa længe jeg lever, vil jeg gale«. Forfatteren og maleren Hans Scherfig har på sin grav på Assistens kirkegård i København en skildpadde i gra-

nit, der oprindeligt lå i hans have. Meget almindeligt er et plovspand, oftest uden plovmand, med eller uden måger, det er der jo også megen symbolik i. Traktor? Jo, en enkelt i Nr. Broby på Midtfyn, på en sten over en dreng på 8 år. Han har nok interesseret sig meget for traktorer.

Ved Sdr. Lem kirke i Højmark ved Ringkøbing ligger Kristen Nørmark, 1864-1934, han havde kørt mælk til mejeriet i over 40 år, hvad er da mere naturligt, end at hans gravsten viser mælkevognen med hesteforspand og fyldt med junger.

På en sten i Brande ses en sortbroget ko. Den fortæller, at Anders N. Moesby, 1942-97, var kvægavler. Katte findes også, bl.a. på kunstneren Mogens Zielers gravsten i Vær øst for Horsens en af hans spøjse troldekatte. På Færøerne ses naturligt nok ofte et får, på Gotland kan man endda se et i fuld størrelse på en grav.

Ved Sønder Lem kirkegård i Højmark syd for Ringkøbing står en gravsten over Kristen Nørmark, der i over 40 år kørte mælk til mejeriet. På stenen ses mælkevognen med mælkespande og hesteforspand. Gravstenen er udført af billedhugger Thorvald Westergaard, Lemvig. Foto: Jørgen Østergaard.

Lurmærket mejeribestyrer

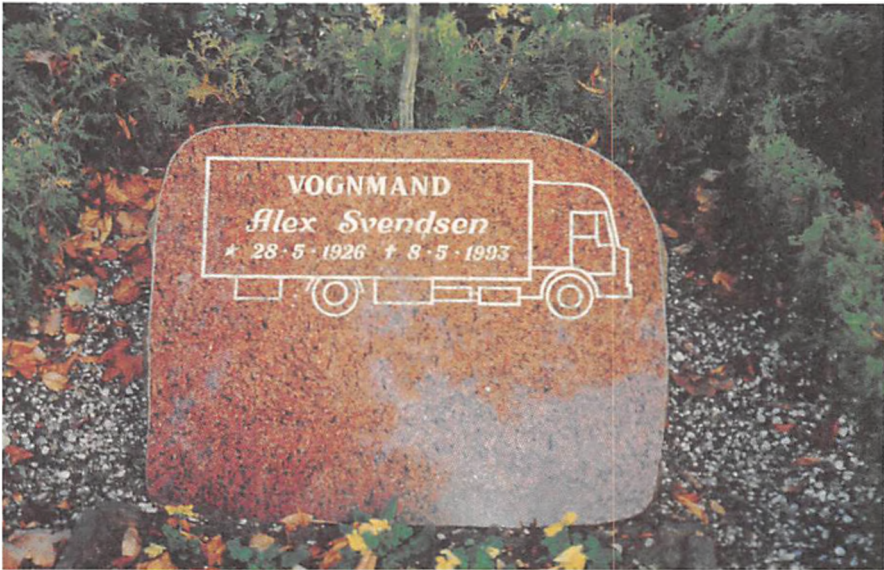
En enkelt due er der, men ellers er der et hav af spurve på Danmarks største skovkirkegård, der blev taget i brug i Herning i 1969 og nu rummer mere end 3.500 begravelser. Der er mange hundreder spurve i bronze eller sortmalet jern, de fleste parvis. Det skal ses som udtryk for, at når man synes at andre har noget pænt, så vil man have noget lignende. Med andre ord smitter det. Det ses tydeligt således på en landsbykirkegård, hvor en vending som »Her hviler min højtelskede hustru« har fået mange andre til at skrive det. Og for spurvenes vedkommende kan det selvfølgelig også være et spørgsmål om, hvad stenhuggeren har et godt udvalg af.

Michael på fem år har en narresut indgraveret på sin gravsten på Herning nordre kirkegård. Og det er vel ret nærliggende, at mølleren bruger en møllesten som gravsten, og at bondens gravsten er prydet med det omtalte plovspand eller en sædemand, lægens med en æskulapslange, fiskerens en fiskekutter eller som Anton Kirkedal i Lønstrup i Vendsyssel en bronzerødspætte i naturlig størrelse. Det fynske postbud har et posthorn, mejeribestyreren i Tved på Mols et lurmærke, en våbenhandler i Viborg en skydeskive, en tømrer i Thy en stor høvl med spånerne flyvende, en musiker i Lemvig en violin og noder til en march, han har komponeret, og bogbinderen en sten i form af en kæmpebog med navnet som rygtitel. Vognmandens navn står på siden af en lastbil, og tekstilfabrikanten i Herning har sit logo, kendt fra firmaets store annoncer, så man kommer til at tænke på underbukser, hver gang man går forbi. Men det var måske også meningen! Stenen kan ses som udtryk for en identitet og for, at man var stolt af sit fag uanset social status.

Titusinder af par træsko

I Gl. Ry ved Silkeborg finder man en »Børnevennen – Træskokarl Rasmus Johansen 1863-1932«, bag hvilket skjuler sig et stykke kulturhistorie om, at der i så godt som hele 1800-tallet var flere end 160 træskomænd i Ry sogn, der et enkelt år leverede 186.000 træsko til hele landet. En træskokarl skulle lave 40 par om ugen, altså 5-7 om dagen, heraf skulle nogle afgives som betaling for kost og logi.⁷²

Man falder over fag, man leder forgæves efter i selv den store *Ordbog over det danske Sprog's* 28 store bind. Hvad er en klodsmagermester, en telegraftømrer, en pensioneret pudseformand, den sidste benbrudslæge, en postbører osv. Og den priksætter, man finder på Fanø er aldeles ikke en typograf, men en mand, der var ansat af fyr- og vagervæsenet til at anbringe prikker, stager med en halmvisk. til afmærkning af fx et havneindløb.

På mange gravsten ses det, hvad folk har været. Således også at Alex Svendsen, død i 1993, var vognmand. På Alderslyst kirkegård i Silkeborg står hans gravsten. På den ses han med sin bil. Foto: Jørgen Østergaard.

Mange gange står der ikke, hvad folk var. Man ser på en vestjysk kirkegård et ganske pænt gravsted blandt sten over gårdmænd, husmænd, håndværkere og andet godtfolk. Denne sten er uden titel: Jens Christian Christensen, 1856-1930, og Maren Kirstine Christensen, 1857-1935. Jo, han var lærer her 1877-1901, men ikke et ord om, at det er Venstrehøvdingen J. C., der sad i Folketinget i 34 år, var kultusminister 1901-05, konseilspræsident og forsvarsminister 1905-08.

Fattiglemmet Tosse-Christian

Passende kan nævnes den første gravsten, jeg fotograferede for over 50 år siden:

»Her gjemmes Støvet af
Fattiglem
Christian Martin
Severin Lövengreen
Almindelig bekjendt under Navnet
Tosse-Christian
F. i Kjøbenhavn 6te Novbr. 1817

D. i Ebeltoft 13. Febr. 1885
 Saa mangel Sjel til Moro
 og ingen til Fortræd
 han vandred gennem Livet
 og paa hans Hvilested
 Ham reistes i Venlighed et Minde
 af Borgere i Ebeltoft«.

Han boede sammen med moderen på fattiggården, var en tunghør skrutrygget mandsling, hvis store sorg var, at han aldrig blev konfirmeret, han kunne ikke lære trosbekendelsen, som var en forudsætning. Han blev alle vegne omfattet af den sympati, hvormed man i småbyer dengang omfattede sådanne skabninger.⁷³

Christians begravelse blev refereret i *Ebeltoft Avis*. Mange af byens borgere fulgte deres original det sidste stykke til graven, kisten var smykket med mange kranser og ligvognen var stillet til fri afbenyttelse. Efter begravelsen dannedes en komite, som samlede ind til et gravmæle, der blev til sten med plade og et jerngitter omkring samt et beløb til vedligeholdelse. Tja, man tænker på, at der gik næsten 17 år, før man fik skrabet penge sammen til en sten i Spentrup over en af Danmarks største digtere Steen Steensen Blicher.⁷⁴

Afslører barske hændelser

For en halv snes år siden kunne man se de første gravsten, hvorpå stod: Død af AIDS. Ellers ses det yderst sjældent, at dødsårsagen nævnes. Tit kan der stå: »Død på sygehuset« (ikke hvilket), således i Skarrild syd for Herning. På samme kirkegård ses en sten over »Peder Aaes, død i Skarrild Kro, han sov hen i Fred« – det stod der ikke om ham på sygehuset. Nu skal det siges, at Aaes var kromanden. I Skarrild er i øvrigt en sten over en 21-årig med påskriften: »Du levede stærkt, du døde ung«. Nogen har mumlet noget om en hurtig motorcykel.

På vestjyske kirkegårde ses nævnt, at vedkommende er død på Rigshospitalet i København eller på Kommunehospitalet i Aarhus. Er folk kommet ulykkeligt af dage, er det ofte nævnt. I Arnborg syd for Herning står en sten over Marie Skovbjerg, f. 1897 »Dræbt af en Bil i Hestlund 20.9.1923«. I Arnborg står en sten over Christen Toxvig, f. 1880 »Dræbt ved et Vaadeskud 15. Februar 1906. Ingen kender Dagen, før Solen gaar ned«. På samme egn ligger i Snebjerg Magnus Lillelund Pedersen, f. 1925 »Omkommet ved Bilulykke 25.1.1936«.

Adskillige steder fortæller gravsten om folk, druknet under badning. Nævnes kan i Fuglebjerg på Sjælland: »Slagterm. Jacob Madsen og

Vognm. Thorvald Olsen. Forulykket ved en Badetur til Bisserup 22.7.1914. De efterladte paa Turen rejste de to Venner dette Minde«. Et gammelt jernkors fra Soderup på Sjælland fortæller om husmand Jens Jensen af Soderup født 1835 »Dræbt ved Sammenstyrtning af en Mergelgrav den 25. Juni 1861«. Man kan møde mange tragiske historier. På Rye kirkegård ved Roskilde står på en støbejernstavle vendt mod kirketårnet: »Pcl. Niels Jørgensen af Ejby samt Hustru Marie Jensdatter og Søn Jørgen Nielsen«. Det lyder jo meget uskyldigt. Men på pladens anden side er en uhyggelig historie: »De bleve myrdede Natten mellem 16. og 17. Januar 1842«. Det var et grufuldt rov mord begået af en tyvbande fra egnen. Hovedmændene blev halshugget på galgebakken i Roskilde 22. marts 1843, og i alt 40 personer fra egnen, mænd, kvinder og børn, fik hårde straffe, op til 16 års fængsel for i alt 178 kriminelle forhold.⁷⁵

Danmarks ældste ligger mange steder

Der er ikke noget mystisk i at finde Danmarks ældste begravet adskillige steder. Når en dør, er en anden den ældste. Nævnes kan fra Holstebro Karen Jensen Brødbæk, født i Ørre 4.4.1797 død i Holstebro 5.8.1904. Der står: »Hun, Danmarks ældste Kvinde, var den første der blev begravet paa denne Kirkegaard«. Havde kirkegården ventet på hende, eller ventede hun på den?

I Dorf i Vendsyssel døde i 1901 Jens Chr. Christensen, født i Ørum i 1806. Nederst på marmorpladen oplyses: »Kirkegaardens første Lig«.

Et gravminde kan jo sige det på mange måder. I Sevel på denne: »Her er ogsaa lagt til Hvile Karen Marie Poulsen, 24 Aar gammel«. I Bråby ved Haslev står på et pyramideformet gravminde svært at læse kun »Marie var altid dydig«. Det var Maria Beck, død i barselseng 1794 33 år gammel.

I Humlum ved Lemvig står på en sten over Harald Hansen, forulykket 4. januar 1958 med skibet Elly: »Hvorfor«, måske meget forståeligt. Men i Dybe vest herfor siger en sten: »Gud kender intet Hvorfor«. På Holmens kirkegård i København finder man et »Til lykke med den nye jord«. Fra københavnske kirkegårde kan bl.a. ses: »Vi elsker dig papmor og glemmer dig aldrig«, »Hvad sagde jeg« og »81 var nok – i denne omgang«. ⁷⁶ Mens et gammelt støbejernskors ved Vitskøl kloster nævner »Seminarieelev Jens Rasmussen fra Fyn«, en sten i Nr. Vium »Petersson født i Sverige«, og »P. Andersen, født i Australien« (Rind), siger en sten i Gl. Ry: »Da Fru Fotograf Mette Johansen f. Svendsen, Vester-gade 7, Silkeborg, døde, blev hun 11.4.1949 gravsat fra St. Søren's Kirke i Gl. Ry«.

Ikke tilladt at skrive alt

Man kan ikke tillade sig at skrive alt på en gravsten. I 1881 krævede Kirkeministeriet fjernet en sten, man fandt upassende. Det var en mindestøtte over en ugift pige, hvor der med sorte bogstaver var anført »myrdet af hendes Forfører N.N.«, mens den øvrige indskrift var forgyldt.⁷⁷

I 1936 fandt provsten og provstiudvalgets bygnings-sagkyndige medlem et sted i Danmark det upassende på en grav at anbringe en kvinde forestillende Bertel Thorvaldsens relief »Natten«. Menighedsrådet og de to valgte medlemmer af provstiudvalget havde ikke noget imod den, og det havde Kirkeministeriet heller ikke.

Allerede 11 dage efter befrielsen i 1945 udsendte Kirkeministeriet et cirkulære om, at der burde gribes ind mod indskrifter og symboler, der gav udtryk for nazistisk indstilling, der kunne virke anstødelige. I 1959 faldt der en højesteretsdom om fjernelse af sten på en sønderjysk kirkegård med indskriften »Vor kære søn SS Rootf. [delingsfører] Hans Jørgen Schmidt – Dit Offer var til Danmarks Ære«. Stenen blev dog ikke fjernet, idet man lod sig nøje med at den sidst citerede sætning blev hugget bort.⁷⁸

I 1953 blev der klaget over, at en mand over sin kone skrev »Bye-bye Mitta sleep in peace«. Ministeriet mente ikke, den burde forbydes, så meget mere, som parret i mange år havde boet i USA.⁷⁹

Sidst har der været voldsom strid om en gravsten på Nørup kirkegård ved Vejle over rockeren Louis Linde Nielsen, dræbt under rockerkrigen med Bandidos, især betegnelsen Hells Angels (Helveles Engle) og deres rygmærke, et bevinget dødningshoved, vakte anstød. Stenen er nu fjernet, efter at Vestre Landsret ved dom 9. januar 2001 gav menighedsrådet medhold.⁸⁰ Lignende rocker-gravsten på større bykirkegårde har ikke givet anledning til strid.

Nye tendenser

De ukendtes grav er næsten blevet et begreb, betegnelsen er lidt ulogisk, man ved jo, hvem de var, kun ikke, hvor de er begravet. Mere ukendt er det sidste hvilested for de mange, hvis aske strøs ud over havet. Tallet er steget stærkt de senere år. Der blev i 1990 givet tilladelse til 100, ti år senere var det 658 eller omkring én procent af døde.⁸¹

Der viser sig også en modsat tendens. For eksempel en ny grav på Assistens kirkegård i København, hvor den 30-årige Kenni Holst i efteråret 1999 fik et gravsted på 36 kvadratmeter eller som et pænt stort dagligstuegulv, 12 gange så stort som hvad der betegnes som et standardgravsted. Pris for tyve år er 23.760 kr. Kenni Holst var motorcykelentusiast, hans venner i Hells Angels samlede ved den store begravelse i

Grundtvigskirken ind til gravsted og den 14 ton sten i bornholmsk granit, som nu er rejst. Den skulle have været 4,20 meter høj, men Københavns Kommunes Kirkegårdsafdeling, der skal give tilladelse til store monumenter, så helst ikke stenen højere end monumentet på nabogra- ven over nobelpristageren Niels Bohr og hans familie.⁸²

Det måtte jo komme, at man nu også på Internettet kan få sig en »gravsten«. På www.mindesiden.dk kan man få navn og data samt billeder og mindeord lagt ind, så man overalt i verden kan gå ind at kigge, dog kræver det et kodeord.

Engang var der 35-45.000 støbejernskors på gravene. Mange er rustet op eller smidt ud som gammelt jern. Tilbage er færre end 3.000. Der er flest i Cjellerup ved Herning, ca. 30 kors. Det yngste er over Birtheline Jensen på Venø i 1945. Man begyndte at bruge støbejernskors i København omkring 1830, og brugen af dem bredte sig vestpå med en fart af 80 km på ti år. Det må være tilfældigt, men i Sønderjylland fik man jernkors sydfra, og her vandt de frem med samme fart.⁸³

Slægtshistorie på gravmindet

Ofte må en slægtsforsker ærgre sig over, at forfædres gravsten meget hurtigt er forsvundet. Heldigvis er der undtagelser. På Mandø ligger ved den lille kirke en gravsten med følgende fortællende indskrift: »Herunder hviler Støvet af den trofaste Ægtefælle, den kjærlige Fader Niels Michelsen, født paa Mandø den 3. December 1773, død sammesteds den 1. April 1840. Indlod sig i Ægteskab 1803 med Maren Gregers Datter, hun død den 14. Januar 1806, hvorefter en Søn lever. I hans andet Ægteskab med Maren Knuds Datter 1811 den 15. April avledes de 4 Døtre, hvoraf tre lever. Disse og Sønnen af første Ægteskab med mig begræde Tabet af en kjærlig Mand og Fader«.

I Torsted i Vestjylland fryder man sig over stenen på Jens Jensens familiegrav, der fortæller om seks generationer, strækkende sig fra 1626 til 1918. Andre sten ved siden af fører slægten helt op til nutiden. I Ørum ved Viborg har en sten seks generationer.

Selv var jeg kørt lidt fast med en tiptipoldefar på Østfyn, jeg vendte dyngen – og den er stor – og fandt et brev fra min morfar lige før hans død i 1945. Han nævner, at han i 1884 var på gården, hvor slægten kom fra, og der lå en gravsten over hans oldefar i haven. Altså for ca. 90 år siden, den kunne for længst være slået i sønder. Jeg spurgte på gården, jo der lå godt nok en gravsten i den store have, men de anede ikke, hvad der stod. Endnu mindes jeg den kolde februardag, da vi med en finger og siden med kridt fik tydet stenen: »Her under hviler i Herren Salig Peder Larssen Som Tiltraadte Livets Bane i Taarup den 27de September

Ao 1733 og Døde i Roesildegaard den 22de Januari 1808«. Han var forfader til mand og kone i gården og mig. En stjernerstund for en slægtsforsker.

Sten med formaninger

Der kan være formaninger på gravsten. Hvem tænkte Marie Riber f. Rasmussen, 1859-1927, mon på, når der på hendes gravsten på Janderup kirkegård ved Varde står: »Men hvorfor ser du Skærven, som er i din Broders Øje, men Bjelken i dit eget Øje bliver du ikke var«?

En beskeden sten fra 1906 i Nyborg siger: »Gravstedet er købt til Aar 2006 og skal vedligeholdes af Nyborg Kirke«. Den står over skovfoged Henrik Clausen og Marie Clausen f. Oberbech (datterdatter af en spansk soldat fra 1808) forældre til Greve Oberbech-Clausen, som i Frankrig giftede sig hovedrig og øgede rigdommen. Stenen over ejendomshandler C. T. O. Christensen på Vestre kirkegård i København siger: »Købt saalænge Kirkegaarden bestaar«. Kortfattet er en ny gravsten i Slagelse: »NB Husk at vande blomsterne«.

På Tårnbæk kirkegård står sammen med en kvindefigur en sten:

»Husker du lidt godt om næsten
tænk på det og glem så resten«.

»Farvel kære Dagny. Vi har jo bestemt at mødes i Himlen« står der på en sten i Sinding ved Herning. Det forudsætter, at begge kom histop. Graveren fortalte, at stenen var sat af moderen, der var en galhovedet kvinde, og at de sloges, så det bragede.

Rejsejournalisten Frede Duncker, 1929-87, har måske haft dårlige erfaringer, siden der på hans gravsten på Holmens kirkegård i København står på latin: »Non vir prudens contra ventum mingit«⁸⁴ – Klog mand tisser ikke mod vinden! Den knap tyve år gamle Peter Dræby, død i 1986, stiller på sin gravsten på Herning vestre kirkegård et væsentligt spørgsmål i den situation: »Hva' så«.

I Søllinge på Midtfn gives der udtryk for et ønske, når der står »I Troen og Haabet paa Syndernes Forladelse, Kødets Opstandelse og det evige Liv hviler her min kære Hustru Mariane og min kjære Datter Lone – ligesom jeg haaber selv om en liden Stund at faa Lov at hvile her, Hans Nielsen«.

»Hr. Christian Nöragger til Wennergaard sættes denne Mindesten af hans tröstesløse Enke Joachimine Beate Mølmark, hvis Önske nu blot er at hvile hos ham her« meddeler en stor flot sten på Velling kirkegård ved Ringkøbing.

Mange tror, at kun gamle gravstens indskrifter kan være specielle. Men det kan også være tilfældet med nye, som denne gravsten over Ole Rasmussen fra Nr. Broby syd for Odense. Stenen er udført af Ole Rasmussens bror, der er stenhugger. Foto: Jørgen Østergaard.

Brændevinsbrænderen blev brændt

Brændevinsbrænderen Harald Jensen i Aalborg mindes stadig af en snaps med hans navn. Han var erklæret ateist, og i hans testamente stod bl.a.: »Jeg lider ikke teatralske flitterbegravelser. Alt præstevæsen og lignende gøgl frabedes ved og efter min sygdom«. Han ville brændes, og den indstilling skulle markeres. Så på stenen over en søn, hustruen Emilie og Harald Jensen, som døde 1914, står foruden navn og dato for fødsel og død: »Liget brændt«. ⁸⁵

»Jeg havde ventet det, men ikke så hurtigt«, citerede biskop Georg S. Geil, Viborg, en sten, desværre uden at nævne, hvor den stod.⁸⁶ Han samlede selv på, hvad han kaldte spøjse gravsten, men døde pludselig og fik ikke udgivet noget om dem. Han nævner også, fra en kirkegård i Aalborg, en sten over ham, der var »født i Hjallerup – desværre død i Aalborg«.

Man kan jo altid håbe på en bedre tilværelse, det vidner en gravsten i Århus om: »Herunder hviler Vagtmester Stær, for Gud og Konge han svang sit Sværd, for Dødens Haand han monne segn', i Himmerig han vorde skal Captain«. Eller fra en nordsjællandsk kirkegård: »Herunder hviler min kjære Mand, Skomager han var i Verdens Land, Han til Himmerige gik, der han et bedre Værksted fik, nu syr han Sko for Guds Engle smaa, Mens jeg hernede som Enke maa gaa«.

»Al vor Møje, Lægens Konst, var omsonst, Han gik desværre, til Vorherre« står der på en gravsten i Thy.⁸⁷ En tilsvarende kommentar er der fra en ung mand først i tyverne, begravet i Ærøskøbing for 3-4 år siden: »Jeg sagde jo, jeg var syg«. Fra en kirkegård på Skanderborg-egnen: »Her under hviler Støvet, af Peter Jensen Løvet, Familien er dybt bedrøvet, Farvel, sov sødt, Peter Løvet, og hav Tak for alt godt oven i Købet«.

På Bevtoft kirkegård i Sønderjylland stod for mange år siden en sten: »Gud tog min Sjæl, din Jord min Krop, og saa fløj jeg mod Himlen op. Halleluja – Amen!«⁸⁸ De efterladte tænkte måske deres med en sten på Mønsted kirkegård ved Viborg over Hans Hansen Rosborg, 1670-1752, herremand på gården Rosborg:

»Stat stille her ved denne Grav
Her hviler Hans Rosborgs Bene
Men hvor den arme Sjæl blev af
Det ved kun Gud alene«.

Han var miskendt af mange

Ikke alle var jo lige kendte. I Fjenneslev finder man en sten over Ivan Ammitzböll, 1767-1816, proprietær til Morup i Sieland, »Han var kun kiendt af faa, men af de faa som kiendte ham oprigtig elsket. Fire umyndige Børn begræde en elsket Fader og Deltagende Venners Taarer rinde ved den Retskafnes Støv«.

Lidt mere besk er en sten på Horsens gamle kirkegård over major A. F. von Hardbord, 1795-1878, mens majorinden betegnes som »Agtet elsket og æret«, står der om ham: »Kjendt af mange, Miskjendt af flere, Forstaaet af faae«. Lidt trist er også en indskrift over et ægtepar i Vendsyssel: »Glemt, men gemt« – hvor man ellers ser: »Gemt men aldrig glemt«.

Da er det lidt mere højtideligt med den store sten over en borgmester i Odense: »Her jordedes den retskafne Menneskeven, den vindskibelige Huusfader den gode Borger Peder Engelbreth Kellinghuusen, Farver og Stadthauptmand i Odense (1753-1820) Den lidende Menneskehed og Odense Bye sukkede da han gik bort herfra.«⁸⁹

Mere enkelt var det eftermæle, som sognefoged P. Fejerskov fik på sin gravsten i Rind syd for Herning i 1932: »Han ville alle godt – Tak«. Endnu huskes, at der til hans begravelse i den lille landsby var 60 vogne og 400 mennesker.

Tilfreds eller utilfreds

Man kan have forskelligt syn på den skæbne, man har haft. Et anseligt gravmæle i Greve er prydet med en stor hvid urne med det ene ord: »Tilfreds«⁹⁰.

Der er et stort spring fra en gammel sten i Husaby i Västergötland: »Här hviler en ärlig Mann Fredrick Olof Gyllenspetz. Född 1718 Död på Martorp 1789« og bag på stenen med store bogstaver: »Omsider Lycklig«, til en helt ny sten på Nr. Broby kirkegård på Midtfyn over Ole

Man får lyst til at kende personen, der ligger under denne sten på Stenløse kirkegård syd for Odense, hvorpå der ud over navnet kun står: » Det er meget godt vejr i dag«. Det var en mand med meget positiv indstilling, fortæller præsten, der begravede ham. Foto: Jørgen Østergaard.

Rasmussen, 1951-2000, på hvis sten står: »Her ligger Jeg meget mod Min vilje«.

En lang vandring på kirkegårde bør slutte med en sten på Stenløse kirkegård (det lyder næsten som en dårlig vittighed) syd for Odense. Her ligger Arne Juhl, død i 1987 i en alder af 63 år, skibsfører med eget skib. Det var nok ikke nogen særlig god forretning, men det var også mindre vigtigt, bare man havde et godt liv. Den positive indstilling fremgår af stenen, som ud over hans navn kun har disse ord:

»Det er meget godt vejr i dag«.

Noter:

Artiklen er resultat af utallige kirkegårdsvandringer med egne iagttagelser og oplysninger fra flinke gravere og præster samt litteratur af mange slags. Til enkelte af de nævnte kilder er indhentet supplerende oplysninger.

1. Tavle i bunkermuseet ved Oldesundbroen.
2. *Historiske Meddelelser om København*, 1955, s. 395-396.
3. *Søren Kierkegaards papirer*, 1967-68, V.A. 56.
4. Grethe Kjær: *Den gådefulde familie*, 1981, s. 20.
5. Samme. Hele bogen på 48 sider handler om den kierkegaardske grav.
6. *Guidé til oplevelser i Ringkøbing amt*, 1993, s. 111.
7. Palle Lauring: *Danmarkshistoriens her skete det*, 1997, s. 227-32.
8. *Skive Folkeblad* 14.12.1983.
9. Niels Peter Stilling: *Danmarks kirker*, 2000, s. 362.
10. Aage Brandt: *Hvor går man hen, når man går bort*, 2001, upag.
11. *Danmarks kirker, Odense amt*, 2000, s. 1707.
12. Vanda Laursen: Søren August Fjelstrup. *Herningbogen* 1984, s. 45-58. Fejlagtigt er skrevet fire tvillinger og ikke som på stenen fire tvillingepar.
13. Bodil Hansen: *Hr. Michel - og alle de andre*, 1995, s. 170-172.
14. Karin Kryger: *Allegori og borgerdyd*, 1985, s. 193-194.
15. *Skriften på stenen, Vestre kirkegårds bevaringsværdige gravminder*, 2001, s. 459 og 503.
16. Helge Haystrup: Den miskendte pastor Graae i Bøstrup, *Fyens Stiftsbog* 1972, s. 78.
17. Axel Andersen: Mindesmærker på danske kirkegårde og Bornholms stenhuggeri. *Vore kirkegårde* 1984 s. 36-37.
18. Jacob Nyborg: Tragedien som vi hørte om den i mors mund. *Herning Dagblad* 25.1.1990.
19. Henry Lauritzen: *Het hviler -*, 1963, s. 16.
20. *Berlingske Tidende* 3.4.1955, s. 25.
21. *Samvirke*, februar 1975.
22. *Ufrivillig Komik*, samlet af S. M. H., 2. udg. 1894, s. 90.
23. Fra 2. vers af Hans Adolph Brorsons salme fra 1742 i *Den danske Salmebog* nr. 628: Min død er mig til gode.
24. Palle Lauring: *Sønderjylland*, 1959, s. 16.
25. Fritz Joachim Falk: *Gamle kommandørsten på Rømø*, 1988. Har billeder af og teksten på alle sten, der kan læses.
26. Holger Begtrup: *Det danske Folks Historie i det nittende Aarhundrede*, bd. 3, 1911-1913, s. 168-172.
27. Oplyst af Forsvarsministeriets 9. kontor. Desuden Kapajn Hector Boeck: *Danske Mindesmærker og Krigergrave i Sønderjylland*, 1940. Iver Christensen: *Danske krigergrave i Sydslesvig*, Cd-rom med 115 fotos og tekster (*Jyllands-Posten* 9.12.2002)
28. Ole Andersen: *Bøffelkobbelt 1864*. 1996, 72 sider.
29. Inge Adriansen: *Ivan fra Odessa. Krigsfanger i Nordlesvig og Danmark 1914-1920*, 1991, s. 65.
30. *Danmarkshistoriens hvornår skete det*, 1985, s. 268.
31. Anders Bjørnvad: *Krigens Monumenter*, 1999, s. 16. Bogen på 526 sider opregner, med mange fine billeder, ca. 2.100 monumenter herunder mindsten for befrielsen.
32. *Danmark under Besættelsen*, red. af Vilhelm la Cour, 1947, bd. 2, s. 144.
33. Bjørnvad, s. 19.
34. *Danmark under Besættelsen*, red. af Vilhelm la Cour, 1947, bd. 1, s. 161. J. Ørstrøm Møller: *Højdepunkter fra den anden verdenskrig*, 1985, s. 25, nævner, at tyskernes tab 9. april 1940 var tyve faldne.
35. Tidligere SS-officer Oluf Krabbe: *Danske soldater i kamp på østfronten 1941-1945*, 2. udgave 1998.

36. Opgørelse fra Frihedsmuseet, *Midtjyllands Avis* 8.7.1989.
37. Henrik Havrehed: *De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949*, 1987.
38. Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge: *Deutsche Kriegsgräber in Skandinavien*. Oversigt over tallet på flygtninge og soldater på hver begravelsesplads.
39. *Krigshistorisk Tidsskrift*, nr. 2, aug. 1996: Peter Heinrich Wilekens s. 3-9. Navnet staves anderledes på gravstenen.
40. Birgit Øskov: Danske krigsmedaljer siden 1800. *Slægtforskere: Lad os stå vagt og værne* 1994, s. 32-36.
41. Solvejg Bjerrø: *Livet på Jenle*, 1985, s. 32. Folder i Tjorring kirke
42. Om Dømmerne: Laurits Nielsen: *Træk af Tjorring sogns historie*, 1980, s. 117-134. Else Marie Nygaard: Den glemte menighed på heden. *Kristeligt Dagblad* 10.10.1998.
43. *Jyllands-Posten* 8.11.2000.
44. Hans Jensen og Søren Olsen: *Kirkerne i Grene sogn*, 1973.
45. Anders Lange: Digter på skrå. *Jyllands-Posten* 13.1.1998 og 18.1.1998.
46. *Jyllands-Posten* 18.6.1997.
47. G. Nørgaard Jepsen: *Kartoffeltyskere i Midtjylland*, 1983.
48. Bente Clausen: Side om side i liv og død, *Kristeligt Dagblad* 30.6.1999.
49. Bente Clausen: En glemte historie, *Kristeligt Dagblad* 29.6.1999.
50. Jørgen Bøyler: Gudsageren i Christiansfeld, *Kirkegårdskultur* 2001, s. 29-34.
51. Jesper Birkler: *Indskrifter og skriftsteder*. Upubliceret speciale på Institut for kirkehistorie Aarhus Universitet, 1977.
52. N. C. Lilleør: *Fortællinger fra Vestjylland*, 1985, s. 82.
53. Lokallhistorisk arkiv, Harboøre.
54. Esajas 40,6. *Bibelen*, den reviderede oversættelse af 1891.
55. Erik Aalbæk Jensen: *Livet på øerne, Limfjorden*, 1986, s. 186-188.
56. *Sydthy Årbog* 1987 s. 30-32.
57. Oplyst af forfatteren Knud Sørensen, Mors.
58. Erik Westerby: *Skarnskvinden Anna Maria og andre vestjyske retssager fra Holbergs tid*, 1937, s. 197-210. Folder i Ny sogns kirke.
59. Folder i Ny Sogns kirke.
60. Lokallhistorisk forening for Oksenvåd sogn og omegn.
61. Udvandrerarkivet.
62. *Middelfart Avis* 27.1.1865.
63. Ellen Damgaard: Lemvig kirkegård – en kulturhistorisk lystvandring, *Kirkegårdskultur* 1999, s. 35.
64. Det latinske ord levir betyder svoger.
65. Dansk var kirkesprog på Færøerne indtil 1939, derfor var gravskrifter det også. Leilending er et gammelt dansk ord for fæster.
66. *Danmarks kirker, Holbæk amt*, 1979-, s. 2791 og 2792.
67. *Berlingske Tidende* 3.4.1955, s. 25.
68. Turistbrochure for Skåne.
69. Erik Aalbæk Jensen: *Livet på øerne, Vestpå i det sydfynske øhav*, 1982, s. 374-376.
70. Annie Marie Løn: Naturs og hjerters kulde. Kronik i *Aalborg Stiftstidende* 6.12.1977. Navner et andet navn end det, der står på gravstenen.
71. *Sagnet* nr. 36, 1989-90 (Veng kirkeblad): Sophiendal set fra godset. Nørlem kirkebog.
72. G. Nørgaard Jepsen: *Skovløvring-egnen*, 1984, s. 10-11.
73. Erik Orheim: *Tosse-Christian, en original fra Ebeltoft*, 1989.
74. Knud Sørensen: *St. St. Blicher*, 1984, s. 282-283.
75. Historien om et forudsigeligt mord, *Ugebladet Søndag* 14.6.1993, s. 82-83.
76. Tabita Wulff: *Den sidste have*, 2000, s. 75.
77. Gitte Kjær: *Livet på kirkegården*, 1996, s. 54.
78. *Kirkehave* ved August Roesen, 1981, s. 80.
79. Samme, s. 80.
80. *Jyllands-Posten* 10.1.2001.
81. *Kristeligt Dagblad* 19.5.2001.
82. *Kristeligt Dagblad* 25.3.2002.
83. Aase Fayé: *Danske støbejernskors*, 1988, s. 46 og 52.
84. Holmens kirkegård, grav nr. 1674, ny afdeling, urnegrave.
85. Eivind Samuelsen: *Brænderisbrænderen Harald Jensen*, 1997.
86. Brev 15.1.1992 til alle præster i Viborg stift om at bidrage til hans samling.
87. *Berlingske Tidende* 3.4.1955, s. 25.
88. *Sprogforeningens Almanak* 1923, s. 10.
89. Jørgen Thomsen: Odense Assistens kirkegård, *Odensebogen* 1994, s. 126.
90. Johan Fjord Jensen: *Vest for paradiset, begravelsespladsernes natur*, 2002, s. 218.

Jørgen Østergaard, f. 1924, redaktør. Medstifter 2. marts 1970 af Slægtshistorisk Forening, Herning, landets næstældste (efter Århus), og formand de første 20 år. Af interesser kan nævnes historie generelt, slægtforskning, landbrug og landbrugshistorie, frilandsmuseer, kirker og kirkegårdskultur. Adresse: Rugvænget 41, 7400 Herning. E-post: jrug41@post.tele.dk.

Skipperlægten Hundevad i 1700-tallets Haderslev

Af Bodil Clausen

Forslægten til denne gren af »Hundevaderne« er blevet behandlet i Personalthistorisk Tidsskrift 1991:1. Kirkebogsmaterialet fra Marie kirke, nu Vor Frue, domkirken i Haderslev er først bevaret fra 15.9.1737 for fødte, døde og viede fra 1758. Dette faktum har gjort det vanskeligt umiddelbart at belyse byens personalthistorie, andre kilder har måttet inddrages.

Bindeleddet mellem frigårdsslægten Hundevad i Vonsbæk by og haderslevgrenen går over Ørby, én af de dengang fire landsbyer i Vonsbæk sogn.

Erich Nissen Hundevad er født omkring 1610 på gården Hundevad som søn af Nis Erichsen. 1636 har han fået borgerskab i Haderslev,¹ hvor han endnu ses 1655.² De mellemliggende år er kildemæssigt magre, kun Vonsbæk kirkeregnskab³ kan oplyse om et lån på 60 mark, optaget 1646. 1660 betaler Erich Nissen Hundevad kontribution af en hel fæstegård, Avnøgård i Ørby,⁴ han fæster 1662 for 3 Rigesthaler.⁵ Her bliver han til sin død ca. 1687. Hans hustru er ukendt.

Sønnen Jørgen Erichsen Hundevad har fra 1683⁶ drevet Avnøgård og fæster den 1687.⁷ Han er født 1644 og dør 1732, begravet 2.2. fra Vonsbæk kirke. Han er omkring 1677 blevet gift i Ballum præstegård⁸ med Kirsten Erichsdatter Kylling fra Fyn.⁹ Dette par får i hvert fald fem børn, hvoraf sønnerne Erich (den ældste) og Jørgen begge bliver skippere i Haderslev. Før jeg begynder på skipperlægten, skal de tre øvrige børn kort behandles.

I. Erich Jørgensen Kylling, næstældste søn, er født ca. 1680 og dør 1768, 87 år gammel, begravet 28.6. fra Vonsbæk kirke, 1702 gift med Maren Matzdatter af Vonsbæk. Ved deres bryllup har Jørgen Clausen Hundevad og Morten Lauritzen, begge slægtninge og fra Vonsbæk, været oppe at slås, for dette får de en bøde.¹⁰ 1713 overtager Erich Jørgensen Kylling gården Frilund i Ørby.¹¹ Parret får tre børn: Kirsten (1704-82),¹² Elsebeth (1706-68)¹³ og sønnen Matz Erichsen Kylling, denne er født 1709 og drukner i Haderslev Fjord den 29.9.1764, begravet 2.10. fra Vonsbæk

kirke. Den 19.11.1733 er Matz Kylling i Vonsbæk kirke blevet gift med Cecilie, datter af Jørgen Clausen og Johanna Jørgensdatter på Hundevad. Cecilie er født 1713 og dør 1769 i Haderslev, 56 år gammel, begravet 22.6. fra Marie kirke, efterladende sig tre børn: Erich, døbt 18.8.1734 i Vonsbæk,¹⁴ Jørgen, døbt 20.10.1737 i Haderslev og David, døbt 5.5.1743 sammesteds. En fjerde søn Peter Mathias er født 1749, han dør sikkert hurtigt, idet der 14.9.1753 igen døbes en søn Peter Mathias, han dør 1754 (ringning).¹⁵ Matz Erichsen Kylling er skipper i Haderslev, hans skib, en krejer (krejert), hedder Hvide Svane.¹⁶ Sønnen Erich Matzen Kylling følger sin far som skipper. Han bliver 14.7.1772 i Marie kirke gift med Birgitha Catharina, Hans Hansen Krolls datter fra Haderslev. Her ses at både far og søn har været/er skipperne.

II. Anne Jørgensdatter (1688-1743), ca. 1708 gift med Hans Petersen fra Sillerup, Fjelstrup sogn, Tyrstrup herred. De overtager 1708 Avnøgård.¹⁷

III. Anneken Jørgensdatter er født 1697 og dør 2.4.1766, 69 år gammel, begravet 6.4. fra Vilstrup kirke. Den 12.5.1716 bliver hun gift med Hans Nissen i Kelstrup, Vilstrup sogn, Haderslev herred. Hans Nissen ses fra 1724 med tilnavnet Heisagger, lig faderen Nis Hansen Heisagger i Kelstrup.¹⁸ Hans Nissen er døbt 8.4.1688 i Vilstrup kirke og dør 27.10.1770, 82 år, 6 mdr. og 19 dage gammel, begravet 1.11. sammesteds. De får seks børn.¹⁹ Datteren Anne Kirstine er født 1730 i Kelstrup, døbt 16.7. Hun bliver 26.10.1758 gift for anden gang, med Oluf Pedersen (1719-81) i Binderup, Sdr. Bjert sogn, Tyrstrup herred. Hun dør 5.2.1811 i Binderup. Deres børnebørn viderefører slægtsnavnet Hundevad.²⁰

Haderslev-skipperne

1. Erich (Jørgensen) Hundevad senior, skipper og borger i Haderslev bor på Slotsgrunden.²¹ Han er født 1678-79 på Avnøgård i Ørby, som ældste søn af Jørgen Erichsen Hundevad og Kirsten Erichsdatter Kylling. 1749 er Erich Hundevad senior vidne på Haderslev herredsting,²² han er da 70 år gammel. Sognefoged og sandemand Erich Kylling i Ørby sender i foråret 1730 en ladning gods til København²³ med sin bror Erich Hundevad seniors skib Nordstjernen, her bekræftes slægtskabet. Varer udført fra Slesvig til »andre lande«, det gælder også kongeriget, skulle anmeldes på herredstinget. Den 13.2.1710 ringes der med Marie kirkes klokke til bryllup²⁴ for Erich Hundevad og Anna Christina Willumsdatter Biørnsen, datter af Willum Biørnsen og Ellen N.N. Den 8.4.1709 er indgået en ægteskabskontrakt,²⁵ ifølge hvilken brudgommen

får skøde på svigermoderens ejendom på Slotsgrunden, for til gengæld at udrede fædrene og mødrene arv til Jørgen Willumsen, samt give ham frit ophold i huset. Erich Hundevad må som sikkerhed for arven, 600 mark lybsk, give pant i sit skib Die Liebe. Ejendommen ligger mellem »Hans Greves til øst og Lorentz Nygårds til vest, fra gaden og ned til graven, som nu er bebygget, beplantet og bestablet«. Erich Hundevad har ifølge undersøgelseskommisionen allerede 1708 beboet huset, der er på to etager, med stald, gårdsplads og indkørsel, til huset hører en lille kålgård (have). For dette betaler han 24 sk. i ejendomsskat (Grund Heur) samt 4 rd. i kontribution.²⁶ Husets forrige besidder er salig doktor Grube, hvis enke endnu bor her, men er fattig, hun dør 29.4.1721 (ringning). Denne enke må uden tvivl være identisk med Willum Biørnsens enke Ellen N.N., idet det netop fremgår af ægteskabskontrakten 1709, at Erich Hundevads svigermor er dybt forgældet. Willum Biørnsen er død før 5.6.1700,²⁷ så der er så rigeligt plads til et nyt ægteskab for enken. Erich Hundevad har 1720 en bod på Naffet.²⁸ Anna Christina Biørnsen dør 24.4.1730 (ringning). Den 13.12.1734 konstitueres skipper og købmand Jes Kehlet, Slotsgrunden, på Haderslev herredsting,²⁹ som formynder for skipper Erich Jørgensen Hundevads yngste datter Anna Christina Hundevad. Dette kan betyde, at faderen har skiftet med sine børn, formentlig med et nyt ægteskab for øje. Denne anden hustru er i øvrigt ukendt. Selv dør han 23.12.1752 (ringning). Tre børn af første ægteskab lever, tre andre er døde henholdsvis 1715, 1718 og 1725 (ringning). Hans hus på Slotsgrunden er 1752 overtaget af skipper Andreas Jacobsen.³⁰

1a. Datteren Ellen er formentlig født ca. 1711. Den 12.1.1734 bliver hun i Haderslev gift med tobaksspindersvend Jacob Jacobsen, der er løst kongebrev³¹ og der ringes med kirkens klokke. Han dør 1759 og begravnes den 18.12 på Klosterets kirkegård, arm dvs. fattig. Ellens død er ikke registreret i kirkebogen, så hun er formentlig død før 1758, der er ikke registreret nogen ringning. Jacob Jacobsen var søn af skipper Jacob Jacobsen og Ellen Matzdatter på Slotsgrunden.³²

1b. Sønnen Erich (Erichsen) Hundevad junior er født 1712,³³ dør før 1771,³⁴ han er købmand i Haderslev og bor 1752 på Slotsgrunden i sin svigermors tidligere hus.³⁵ Den 5.12.1748 er han i Marie kirke blevet gift med jomfru Maria Margretha, datter af købmand Mathias Nissen (død før 1743)³⁶ og anden hustru Catharina Dorothea (1701-64), datter af deputeret borger Peter Bendixen Cramer i Haderslev. Også ved dette bryllup løses der kongebrev og ringes med kirkens klokke. Jomfru Nissen er født 1720 og dør 17.1.1783 i Haderslev, 62 år, 1 md. og 20 dage gammel. Den 23.5.1755 døbes sønnen Mathias, han dør 11.6. samme år

(ringning). Den 22.11.1771 bliver datteren Catharina Dorothea Hundevad gift med advokat Jørgen Jensen i Haderslev. Hun er døbt 21.9.1749 og dør 19.2.1777, 27 år gammel, efterladende en datter Maria Margaretha Iversen.

1c. Datteren Anna Christina Hundevad er født 1719. Ca. 1737 bliver hun gift med Claus Nielsen, skipper og borger på Slotsgrunden i Haderslev.³⁷ Claus Nielsen er søn af Niels Petersen (1674-1751) og Anna Clausdatter (født 1679), gårdfæstere i Åstrup.³⁸ Han kaldes senere også Claus Nielsen Hundevad, er født 1707, døbt 25.4. og dør 1760, begravet i stilhed kl. 5 om morgenen den 10.6. på Sct. Marie kirkegård. Deres søn Erich Clausen Hundevad er formentlig født før 15.9.1737 (kirkebogens begyndelse), idet hans dåb ikke er registreret i Marie sogn. Han bliver 6.5.1774 gift i Haderslev med Anna Sophia Carstensen (1745-78), datter af tobaksspinder, deputeret borger i Haderslev, Herman Carstensen (1714-88) og Metta Maria Marckmann fra Sønderborg (1720-82). Erich Clausen Hundevad er 30.12.1777 deputeret borger og bor på Slotsgrunden.³⁹ Claus Niensens enke bliver 18.11.1763 gift for anden gang, ved huskopulation, med Anker Jørgensen af Bæk, Vonsbæk sogn. Hun dør 31.10.1773 i Haderslev, 54 år gammel og efterlader kun sønnen Erich, der er myndig. En søn Nicolay, døbt 27.2.1746, er død i Surinam før 1773.⁴⁰

2. Jørgen (Jørgensen) Hundevad senior, skipper i Haderslev, bor på Slotsgrunden, Slotsgade 22, erhvervet ca. 1715 fra slægten Klinge.⁴¹ Ifølge undersøgelseskommissionen 1708⁴² har han en lille bod med lidt jord, den har tidligere tilhørt Christian Jacobsen. Jørgen Hundevad senior er født midt i februar 1684 på Avnøgård i Ørby, han dør 9.2.1772, næsten 88 år gammel. Her oplyses hans forældres navne og bopæl, for moderens vedkommende tillige hendes fødested, Fyn. Jørgen Hundevad senior er før 1708 blevet gift med Catharina, datter af Matz Knudsen (død 1705) og Kirsten N.N. (død 1727), Bæk, Vonsbæk sogn.⁴³ Catharinas data er i øvrigt ukendte. 1708 bor Jørgen Hundevad til leje hos broderen Erich.⁴⁴ Den 16.12.1729 løser Jørgen Hundevad, Haderslev, kongebrev.⁴⁵ Da der ikke synes at være andre muligheder, er det formentlig et hidtil ukendt andet ægteskab, Jørgen Hundevad indgår. Tre børn af første ægteskab kendes.

2a. Sønnen Jørgen (Jørgensen) Hundevad junior, skipper og borger på Slotsgrunden i Haderslev, er født 1708 og den 6.12.1728 gift med N.N. (ringning). Hun dør 7.5.1735 (ringning). Hun begravnes muligvis fra Åstrup kirke den 19.5., idet pastor Monrad i Åstrup i sin kirkebog har noteret hendes begravelsesdag med bemærkningen, at hun var stift-

amtmandslatter fra Bergen.⁴⁶ Jørgen Hundevad junior bliver 7.9.1736 gift igen (ringning) med kniplingshandler Jens Callesens enke, Anneken fra Slotsgrunden.⁴⁷ Hun er døbt 3.3.1697 i Gl. Haderslev kirke, som datter af Hans Nielsen Sielland og Cathrine Pedersdatter født i Feldum, Vonsbæk sogn.⁴⁸ Sønnen Jens Jørgen døbes 18.9.1737, han dør 16.4.1738 (ringning). 1740 sælger Jørgen Hundevad sin galiot Håbet til Jørgen Bertelsen i Aabenraa.⁴⁹ 1743 er Jørgen Hundevad dog stadig skipper, idet han sejler for sin far.⁵⁰ 1748 nævnes han som handelsmand, er vidne i en retssag.⁵¹ Efter kgl. byfoged Friederich Klinges død 1767 køber Jørgen Hundevad junior hans statelige hus Slotsgade 20.⁵² Ved sin død 18.8.1770 er Jørgen Hundevad kirkeforstander, køb- og handelsmand, 62 år gammel og efterlader sig ingen livsarvinger.⁵³ Enken Anneken (Anna) Hundevads dør 9.3.1777, 82 år gammel og begravet 14.3. i Marie kirke, Haderslev. Jørgen Hundevad juniors brorsøn købmand i Haderslev Jens Mathiassen Hundevad, født 20.1.1751 i København, overtager 1776 Slotsgade 20.⁵⁴ Her står hans bryllup den 11.7.1777 med herredsfoged Reinhard Diederich Reimer og Dorothea Streets i Beierholms datter Charlotte Reimer.

2 b. Sønnen Mathias Hundevad er født ca. 1710 og dør 17.12.1792 i København, begravet i Vor Frelses kirke. Han tog 22.1.1744 borgerskab i København som silke- og klædekræmmer, med forretning på Børsen, 1772 rådmand. Den 17.6.1744 gift ved huskopulation med jomfru Mette Kirstine Povelsdatter (1723-87). Angående hans efterslægt, se Th. Hauch-Fausbøl: *Slesvigske Kirkebogsuddrag*, 1908, s. 24f.

2 c. Datteren Maria Christina Hundevad er født sidst i september 1722.⁵⁵ Hun får 5.11.1745 kongelig dispensation⁵⁶ til at gifte sig med sin fætter Jep Nissen i Ørby, enrolleret matros. Brylluppet er ikke registreret i Vonsbæk kirkebog, så vielsen er formentlig sket i Haderslev, hvilket passer med at skipper Jacob Nielsen 3½ måned senere den 22.2.1746 bliver gift i Vor Frue (ringning), og 1752 ejer Jacob Nissen Jørgen Hundevads hus Slotsgade 22,⁵⁷ men 1769 ses Jørgen Hundevad senior atter som husets ejer.⁵⁸ Jep Nissen og Jacob Nielsen/Nissen er formentlig samme person. En søn Jørgen, døbt 7.12.1750 i Haderslev, er yngste barn. Madame Nissens dør 1792 på færgegården i Årøsund, Øsby sogn, 70 år gammel, minus 1 måned og 6 dage, og begravet den 24.8. fra Øsby kirke. Hun opholdt sig hos datteren Brigitha Catharina, døbt 16.9.1746 i Haderslev, begravet 22.9.1794 i Øsby sogn. Brigitha Catharina er sammesteds i 1766 blevet gift med postmester Chr. Fr. Bøeg af Årøsund, søn af færgemand Jens Bøeg (1698-1770) og Karen Sommersted, Årøsund. Jep/Jacob Nissen/Jacob Niensens død er forgæves søgt i Haderslev og omegns kirkebøger.

Skipper Claus Jørgensen Hundevad er også rundet af frigårdsslægten fra Vonsbæk. Den 25.4.1747 får han borgerskab som skipper i Haderslev,⁵⁹ her oplyses at han er født i Vonsbæk.⁶⁰ Han er søn af Jørgen Clausen, ejer af Hundevad fra 1709, og Johanna Jørgensdatter fra Halk,⁶¹ gift 1712. Claus Hundevad er født midt på sommeren 1721, idet han dør 1792, 71 år og 5 mdr. gammel og begravet 1.12. fra Vonsbæk kirke, her kaldes han stadig skipper. Han sejlede bl.a. på Liverpool med salt og tobak.⁶² 1748 og 1749 fik han algiersk pas.⁶³ ⁶⁴ Hans skib St. Michael,⁶⁵ en enmastet galease bygget 1747, forliser 1753.⁶⁶ Den 20.11.1750 er han i Vonsbæk kirke blevet gift med Bodel Maria, datter af Nis Hierresen (1695-1747) i Feldum, Vonsbæk sogn og Maren, Hans Gottfredsens datter (1697-1788), gift 1723. Bodel Maria er født 1724 og dør 1797, 73 år og 4 mdr. gammel, begravet 22.12. fra Vonsbæk kirke. Parret efterlader 3 børn: Jørgen, dåb ikke fundet, Nis, døbt 1754 i Vonsbæk, og Johanna Cathrina, døbt 1756 sammesteds. Claus Jørgensen Hundevad er svoger til skipperne Matz Erichsen Kylling⁶⁷ og Andreas Jacobsen, begge Slotsgrunden i Haderslev.

Nis Erichsen Hundevad, død > 1636

Jens Nissen Hundevad
Død > 1671

Erich Nissen Hundevad
ca. 1610-1687

Sidsel Jensdatter g.m.
Claus Nissen fra Årø

Jørgen Erichsen Hundevad
g.m. Kirsten E. Kylling

Jørgen Clausen Hundevad
g.m. Johanne Jørgensdtr.

EJH (1) – EJK (I) – JJH (2) – AJdtr.
(II) – AJdtr. (III)

Claus Jørgensen Hundevad

1a, 1b, 1c. 2a, 2b, 2c.

Personerne trykt med fed skrift findes i hovedteksten, yderligere oplysninger om de øvrige kan findes i min artikel i Personalthistorisk Tidsskrift 1991:1; eller i min bog side 210, 228-230 (nævnt i note 4).

Noter:

RA: Rigsarkivet.

LAAa: Landsarkivet, Aabenraa.

HB: Haderslev byhistoriske arkiv

1. HB: Thomas Otto Achelis: *Borgerbog Haderslev 1630-1864*. 1636 nr. 65, 2.4. Erich Nissen fra Hundevad.

2. LAAa: Haderslev Provstearkiv nr. 604, Vonsbæk kirkerøgskab 1564-1714.

3. Som note 2.

4. RA: Film S 2709-2711. Haderslev amtsregnskabs, contributionsregnskabs 1660-65. Se endvidere Bodil Clausen: *Gårde i Haderslev og Tyrstrup herreder 1531-1753*, Historisk Samfund

- for Sønderjylland 1997, s. 228 ff. ISBN 87-7406-092-9.
5. RA: Film S 2671. Haderslev amtsregnskab 1662-63, fæsteregister 1662.
 6. RA: Film S 2707. Haderslev amtsregnskab, plovskatregister 1683.
 7. RA: Film S 2691. Haderslev amtsregnskab 1686-87, fæsteregister 1687. »Jørgen Hundevad skal fæste sin salig fader Erich Hundevads hele fæstegård for 8 Rthl.«
 8. LAAa. Haderslev Vor Frue kirkebog 1767-73, 47 Ab 2, fol. 163b.
 9. Som note 8.
 10. RA: Film M 43 321. Haderslev amtsregnskab 1704, bødereger 1702.
 11. RA: Film S 2701. Haderslev amtsregnskab 1713-14, kontribution 1713.
 12. LAAa. Vonsbæk kirkebog 1716-63, 43 Aa 1, fol. 33b. Den 5.8.1721 gift med Erich Jensen, gårdmand i Bæk, Vonsbæk sogn. Se også *Gårde i Haderslev* ..., side 219 f (se note 4).
 13. Som note 12, fol. 34b. Den 15.11.1725 gift med Claus Sørensen, der overtager sin svigerfars gård.
 14. Som note 12, fol. 8b. Pastor Antoni Klinge oplyser: »I Matz Erichsens fravær, døbes hans søn Erich«. Jørgen Clausen Hundevad holdt barnet. Blandt fadderne ses Erich Jensen i Bæk.
 15. LAAa. Haderslev Vor Frue præstearkiv, 47 Ca 3, klokkeringsregnskab, døde. Navneregister findes på læsesalen.
 16. LAAa. Retsbetjentarkiv nr. 200, Haderslev herreds tingprotokol 1740-44, fol. 309a. Den 15.9.1743 er foretaget taksering af flere skibe.
 17. *Gårde i Haderslev* ..., s. 229 (se note 4).
 18. Nis Hansen er født i april 1647 i Hejsager og dør 1735, 88 år og 7 mdr. gammel, begravet 27.11. Den 28.9.1680 er han i Vilstrup kirke blevet gift med Maren, Jørgen Matzens datter af Kelstrup, døbt 19.1.1662 og død 1731, 69 år minus én uge gammel, hun begravet først i januar måned.
 19. Den 11.4.1717 døbes sønnen Nis. Blandt fadderne ses Erich Hundevad fra Haderslev. Nis dør sikkert før 1766, idet han ikke nævnes blandt børnene ved moderens dødsregistrering. Den 23.7.1724 døbes datteren Kiersten, 27.4.1727 Trine, 16.7.1730 Anne Kirstine, 19.7.1733 An Sophie, blandt hendes faddere nævnes Jørgen Hundevad fra Haderslev og jomfru Ingeborg Keding fra Olufskær. En datter Maren nævnes ved moderens død, det har dog ikke været muligt at finde hendes dåb.
 20. Per Andersen: *Fra Hvilde til Hundevad*, s. 143. ISBN 87-89018-18-1.
 21. Slotsgrunden er et område af Haderslev by, opstået ved nedrivningen af det gamle slot Haderslevhus i årene efter 1560. Hertug Hans udstykkede i første omgang jorden til sine hof- og tjenestemænd samt flere håndværkere, tilknyttet byggeriet af det nye Hansborg. Mange fik skattebegunstigelser. Slotsgrunden blev lagt direkte under Haderslev herreds jurisdiktion, Haderslev bystyre havde intet med Slotsgrundens beboere at gøre før efter 1834, Slotsgrunden var en by i byen. Litteratur: *Nordslaviske Museer* nr. 4, 1977, s. 51. Nr. 6, 1979, s. 122. Nr. 7, 1980, s. 60.
 22. LAAa. Retsbetjentarkiv nr. 202, Haderslev herreds tingprotokol 1748-53, fol. 87a. Den 23.4.1749 første vidne i retssag mellem Jens Callesen, borger i Haderslev og skipper Jes Jørgensen af Hajstrup.
 23. LAAa. Retsbetjentarkiv nr. 197, Haderslev herreds tingprotokol 1728-31, s. 667. Retsbetjentarkiv nr. 199, Haderslev herreds tingprotokol 1736-40, fol. 182b. Den 29.9.1736 forliser »Nordstjernen« ved Klinte havn, Gulland (Gotland). Vraget og noget af godset reddes.
 24. LAAa. Haderslev Vor Frue præstearkiv, 47 Ca 1, klokkeringsregnskab, viede. Navneregister findes på læsesalen.
 25. LAAa. Retsbetjentarkiv nr. 217, Haderslev herreds skyld- og panteprotokol 1677-1716, fol. 184a. Foruden brudefolkene nævnes brudens farfar Jørgen Biørnsen (død), brudens bror Jørgen Willumsen, brudens halvbror Peder Nissen i Aytrup og salig Nis Knudsen på Slotsgrunden, Ellens første mand død før 4.3.1687, skiftets datering (samme fol. 64b).
 26. LAAa. Film G 4, undersøgelseskommissionen 1708-15, Haderslev by, Slotsgrunden nr. 3 (s. 39). Nr. 22 (s. 58) er en bod på 3 lag, fæstet af doktor Herman Grubes enke. Hun giver årlig 5 rd. i sikkepenge (herringgeld). Det er formentlig denne bod Erich Hundevad nævnes for i 1720 (se note 28).
 27. Som note 25, fol. 111b. Den 5.6.1700 låner Ellen, salig Wilhelm (Willum) Biørnsens enke, 100 mark lybsk af sin søn Nis Nissens børnepenge (fædrene arv). Som pant sættes hendes ejendom og indbo. At ovennævnte Ellen må være identisk med doktor Grubes enke, fremgår af flg. oplysninger: 5.6.1700 er hun enke efter W. Biørnsen; i ægteskabskontrakten af 8.4.1709 nævnes hun stadig som Ellen Willums eller Nisses, tillige siges det at værdien af ejendom og mobilier (indbo) ikke kan dække gælden i boet, som er opgjort 30.11.1708, og at huset m.m. ikke kan sælges. Sønnen overlader hus og gods til sin søster og hendes kommende ægtemand. Iflg. undersøgelseskommissionen 1708 (se note 26) er Erich Hundevad besidder af ejendommen, og doktor Grube nævnes som tidligere besidder. Det nævnes også, at hans enke endnu bor her.
 28. LAAa. Retsbetjentarkiv nr. 195, Haderslev herreds tingprotokol 1720-24, fol. 8b. Den 3.6.1720 er der foretaget taksaion af de ny-

- bygede boder på Naffet. Som nr. 1 nævnes Erich Hundevad, takseret til 2 mark 4 skilling.
29. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 198, Haderslev herreds tingprotokol 1731-36, s. 777.
30. RA: Film M 43 385. Haderslev amtsregnskab 1752, grundskatter (Grund Heur), fol. 61, nr. 2. Der betales 18 skilling. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 220, Haderslev herreds skyld- og panteprotokol 1737-46, s. 263. Andreas Jacobsen har 1738 et hus og ejendom på Slotsgrunden samt en bod på Naffet. Den 30.3.1741 skifter han med sine to døtre af første ægteskab, Anna Elisabeth ca. 3 år og Ellen, døbt 7.11.1739, Jes Kehlet har været fadder. Deres mor Ellen, der dør 12.11.1739 (ringning), er formentlig datter af skipper og købmand Jes Pedersen Kehlet på Slotsgrunden; denne er søn af Peder Hansen på »Keldet«, Fjelstrup sogn (som note 28, fol. 42a). Børnene er i hvert fald arveberettigede efter salig Jes Kehlet (død 31.1.1740, ringning) og hans endnu levende hustru Elisabeth Kehlet (dør 28.2.1752, ringning) iflg. kgl. konfirmeret alimentations-, adoptions- og successionskontrakt af resp. 19.6.1736 og 29.4.1737. Disse kontrakter er underskrevet 23.3.1740, men er først blevet protokolleret 30.3.1741. Andreas Jacobsen agter at indgå nyt ægteskab med Marin (1718-89), Jørgen Claus Hundevads datter fra Vonsbæk. Deres første datter døbes 12.11.1741 i Haderslev. Andreas Jacobsen er født 1697, idet han dør 27.6.1783 i Haderslev, 86 år, 1 md. og 16 dage gammel.
31. LAAa: Haderslev Vor Frue præstearkiv, 47 Ca 2, regnskabsvæsen 1724/25-1743/44. Der er løst kongebrev for Erich Hundevads datter, hendes navn nævnes ikke, der er betalt 1 rd. Det forholdsvis lave beløb må tages som udtryk for, at det blot er en tilladelse til den »nye mode« med huskopulationer. Var det derimod tilladelse til ægteskab i forbudt led, havde prisen været væsentlig højere, helt op til 9 rd. og beløbet skulle betales til »kongens kasse«, ikke kirkens. Datterens navn afsløres den 25.6.1736 på Haderslev herredsting, Erich og Jørgen Hundevad, senior (brødre) er formynder for salig Johan Peders to børn. Som debitor i boet nævnes som nr. 1 »Ellen, Jacob Jacobsens hustru på Slotsgrunden, på sin fader Erich Hundevads vegne« (tingprotokol nr. 199, fol. 22a, se note 23).
32. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 195, Haderslev herreds tingprotokol 1720-24, fol. 456b. Den 1.10.1723 ammoder Paul Jacobsen, borger og rebslager i Gl. Haderslev, om et borgerbrev, han skal bruge ved ansøgning om optagelse i Flensborgs rebslagerlav. Han skal bevise, at han er ægtefødt af hæderlige og kristne forældre. Som vidner fører han Hieronimus Meincke, 85 år, der har overværet hans forel-
- dres bryllup, samt Johan Lindemann, 68 år. Her oplyses forældrenes navne. Faderen er død før 1708, da det er Ellen Jacobs, der nævnes i undersøgelseskommissionen 1708 for et lille hus uden indkørsel, egen stald og gårdsplads. Slotsgrunden nr. 46 (som note 26, s. 75). Ellen Skippers betaler 1728 24 sk. til indsamling i anledning af Københavns brand (LAAa: Haderslev byarkiv nr. 129, Slotsgrundens arkiv 1693-1833, læg 1). Ellen Jacobs dør 28.3.1731 (ringning). Paul Jacobsen er 24.7.1718 i Gl. Haderslev kirke blevet gift med Anna, Peder Frilunds datter fra Ørby.
- LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 198, Haderslev herreds tingprotokol 1731-36, s. 23. Den 21.1.1732 ammoder Jacob Jacobsen, Slotsgrunden, om konstituering af formynder og lavværger i hans salig mor Ellen Jacobs bo, for Paul Jacobsen, nu i Ostindien, Andreas Jacobsen også i Ostindien (se note 30), Karen Matzes (enke efter skipper Matz Jacobsen, Slotsgrunden, gift 30.1.1719 (ringning). Matz Jacobsen er død efter 5.7.1723 (som note 28, fol. 411b) og før 1728 (kollekt ved Københavns brand, se ovenfor) og endelig Anneten Jacobsdatter (1692-1766).
- Karen Matzes og Jørgen Wilhelm Biørnsen (død 1751, Retsbetjentarkiv nr. 220, s. 317), bror til Erich Hundevad seniors første hustru, indgår 10.1.1735 ægteskabskontrakt med Hinrich Paulsen Lindemand og Erich Hundevad senior, begge på Slotsgrunden, som kuratorer (som note 29, s. 830, 839 og 853). Karen Matzes og Jørgen W. Biørnsen bliver gift 17.3.1735 (ringning).
33. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 201, Haderslev herreds tingprotokol 1744-48, fol. 452b. Den 19.3.1748 er Erich Hundevad junior vidne i en retssag mod Johan Jørgensen, der er anklaget for tyveri. Her oplyses at Erich Hundevad er 36 år.
34. Haderslev Vor Frue kirkebog har ikke registreret hans begravelse. Han lever 4.1.1764 ved svigermoderens død, men er død ved datterens bryllup 1771.
35. Som note 30. RA: Haderslev amtsregnskab 1752, nr. 14. Erich Hundevad betaler 8 sk. i grundskat.
- LAAa: Haderslev Byarkiv, nr. 129, Slotsgrundens arkiv 1693-1833, læg 2. Mathias Nissen nævnes 1721 på Slotsgrunden, betaler i næringsskat 32 sk. Han er gift første gang 1710/11 (ringning).
36. RA: Film 43 371. Haderslev amtsregnskab 1744, Kopfl-, Carossen- und Pferde Steuer 1743/44. Mathias Nissens enke betaler 1 rd. 24 sk. for sig selv og 24 sk. for en pige. Hun er helt forarmet.
37. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 220, Haderslev herreds skyld- og panteprotokol 1737-46, s. 187. Claus Nielsen og kjerste (hustru) Chri-

- stine Hundevad besidder et hus og ejendom på Slotsgrunden. Den 18.1.1738 tinglæses et lån på 500 mark lybsk optaget af Christine Hundevad, med hendes far Erich Hundevad som kurator, hos rådmand Jens Jacobsen. De, Claus Nielsen og hustru, pantsætter hus og ejendom, beliggende på Slotsgrunden mellem Peder Kling mod vest og Hans Suurballe mod øst. Claus Nielsen låner senere samme år yderligere 300 mark lybsk. 1740 har han sammen med sin svigerfar bygget et fartøj, som interessant har Knud Nissen indskudt 700 mark lybsk. Disse penge kræves 12.7.1741 tilbagebetalt, så hurtigt som Claus Nielsen kan finde en anden interessent.
38. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 203, Haderslev herreds tingprotokol 1754-62, fol. 119a. Den 20.10.1755 afsluttes skiftet efter forældrene. Skipper Claus Nielsen Hundevad på Slotsgrunden har fået sin arv ifølge forlig af 6.11.1737. Se også *Gårde i Haderslev*..... s. 178 (se note 4).
39. LAAa: Haderslev Vor Frue kirkebog 1773-80, 47 Ab 3, fol. 67b. Ved sønnen Hermans dåb nævnes faderen for første gang med de pågældende oplysninger.
40. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 221, Haderslev herreds skyld- og panteprotokol 1746-69, s. 1759. Den 1.10.1773 har Erich overtaget sin fars/stedfars hus.
41. Henrik Fangel: *Et hus i Haderslev, Slotsgade 20 gennem 400 år*, s. 21. Udgivet af Fredningsstyrelsen - Haderslev Museum 1980. LAAa: Haderslev byarkiv nr. 129, brandtaksation 1769. Huset har nr. 76 på Slotsgrunden og er sat til en værdi af 334 rd.
42. Som note 26, s. 79. Nr. 51 Jørgen Hundevad giver landgilde til Peter Hansen. Kontributionen er 2 sk. månedlig.
43. Som note 17, s. 219, gård nr. 5.
44. Som note 26, s. 39.
45. Som note 31.
46. LAAa: Åstrup kirkebog 1727-63, 43 Aa 3, s. 156.
47. Jens Callesen er født 1703, døbt 21.1. som søn af Kalle Rasmussen (1670-1733) og Kirsten Jensdatter i Erlev, Gl. Haderslev sogn (gift 7.10.1700 sammesteds). Jens Callesen af Erlev og Anneken Hansdatter af Gl. Haderslev bliver gift i Gl. Haderslev kirke 23.1.1720. Deres søn Jens bliver døbt 27.4.1720 sammesteds. (Kirsten Jensdatter er søster til Jens Jensen på Slotsgrunden, denne er 12.11.1716 i Gl. Haderslev kirke blevet gift med Mari Kirsten Hansdatter af Gl. Haderslev, en søster til Anneken, Jens Callesens hustru, Jens Jensen er født 1691, døbt 5.4. i Gl. Haderslev kirke, søn af Jens Jensen i Erlev og Anneken Berteldatter, gift 9.10.1690 sammesteds. Hun er fra Fredsted, samme sogn.)
- LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 198, Haderslev herreds tingprotokol 1731-36, s. 37. Den 11.2.1732 fremstod Hans Hansen Sielland (1690-1738) i Gl. Haderslev på sin svoger Jens Callesens vegne og gav til kende, at denne havde købt 800 alen kniplinger, som han agtede at rejse til Jylland med. Den 29.5.1733 begravnes Jens Callesen fra Gl. Haderslev kirke, kun 30 år gammel.
- LAAa: Samme s. 556. Den 8.2.1734 fremstod på tinge Hans Hansen Sielland, Gl. Haderslev, for sin søster Anneken, salig Jens Callesens enke sammesteds, fordi hun agter at rejse til Jylland med 700 alen kniplinger.
- LAAa: Samme s. 1000. Den 16.1.1736 konstitueres som enkens lavværge Sr. Andreas Ravn på Slotsgrunden. Som formynder for sønnen Jens Jensen, farbroderen Rasmus Callesen i Erlev, Mathies Baar og Jørgen Hundevad senior på Slotsgrunden.
- LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 199, Haderslev herreds tingprotokol 1736-40, fol. 44a. Den 26.11.1736 bekræftes det, at Jens Callesens enke Anneken på Slotsgrunden er gift med Jørgen Hundevad junior.
- LAAa: Samme fol. 89a. Den 6.5.1737 får Jens Callesens søn Jens sin fædrene arv på 1111 rd. 5 sk. 4 d. udbetalt af sin formynder og stiftader Jørgen Hundevad junior.
48. Hans Nielsen Sielland begravnes 4.4.1734 i Gl. Haderslev sogn, 98 år gammel. Oplysningen om Annekens forældre ses ved hendes mands begravelse, Haderslev Vor Frue kirkebog 1770 (se note 53).
49. LAAa: Retsbetjentarkiv nr. 200, Haderslev herreds tingprotokol 1740-44, fol. 126b. Den 12.3.1742 forlanger Jørgen Hundevad at få attest på at han 1740 har solgt sit skib. Skibet, bygget 1728 af skibstømrer Matz Hauge på Slotsgrunden og mestersvend Jochim Hansen i Ørby, er på 13 kommercelæster.
50. Som note 36.
51. LAAa: Som note 33, fol. 456b. Den 19.4.1748 vidne nr. 9 i retssag mod Johan Jørgensen, der er anklaget for tyveri. Her oplyses at vidnet er 40 år gammel.
52. Som note 41.
53. LAAa: Haderslev Vor Frue kirkebog 1767-73, 47 Ab 2, fol. 143a. Her oplyses Annekens forældres navn og fødested.
54. Som note 41.
55. Regnet fra aldersangivelsen ved hendes død.
56. RA: Film M 43.373, Haderslev amtsregnskab 1745, bilag nr. 164.
57. Som note 30. RA: 1752, nr. 16. Jacob Nissen betaler 16 sk.
58. Som note 41, Brandtaksation 1769.
59. LAAa: Byarkiver nr. 48, Haderslev borgerskabsprotokol 1630-1757, s. 59.
60. Vonsbæk kirkebogs dåbsregister begynder først 1726.
61. Datter af Jørgen Petersen på »Nørballen«, Halk sogn og Elsebe, Hans Rabens datter fra

- »Bokholm«. Se *Gårde i Haderslev* ..., s. 86 og 91 (se note 4).
62. Meddelt af F.S. Grove-Stephensen, Sønderborg († 1996).
63. Som note 62.
64. I 1600-tallet begyndte barbareskerne (maurene fordrevet fra Spanien), bosat i Algier, Marokko og Tunis at drive sørøveri i Middelhavet. Skibe blev opbragt og plyndret, besætning og eventuelle passagerer blev solgt som slaver. I første omgang skete frikøbet af disse »slaver« ved frivillige indsamlinger, men efterhånden blev piraterne så grådige, at Frederik IV 1715 oprettede en »slavekasse«, hvortil midlerne skulle komme fra to årlige indsamlinger i landets kirker, samt fra en laste- og mandskabsafgift, alle skibe der sejlede vestover skulle aflevere. Denne praksis med løskøbelse af den enkelte fange var 1736 blevet så bekostelig, der forlangtes ca. 1000 rigsdaler pr. fange, at staten forsøgte at få en ordening, lig den Sverige havde indgået 1731 med dejen (fyrsten) af Algier. 1745 lykkedes det at få en aftale i stand, der sikrede respekt for skibe under dansk flag. Dejen tog sig dog klækkeligt betalt for freden, idet kongen skulle betale militærudstyr, træ m.m. til en værdi af 58000 rigsdaler, som én gangsgave og desuden skulle der årligt leveres halvdelen af gaven. Danske skibe, der skulle igennem det farlige sørøverområde, fik af Kommercekollegiet i København udstedt et fripas, et »algiersk pas«, der skulle sikre dem mod udplyndring. Litteratur: Hans Larsen: »Danmark og Piratstaten«, kronik, *Skalk* 1984, 5. s. 18. S. Grove-Stephensen: Slavekassen og de slesvigske søfartsforhold, *Nordslesvigske Museskr.* 4, 1977, s. 42.
65. Som note 62.
66. Som note 62.
67. Se note 30.

Jakob Nielsen Gyldenstiernes efterslægt – fra højadel til lavadel ca. 1320-1550

Af Lise Selvig Olsen

I forsøget på at finde årsager til, at en gren af den rige og mægtige slægt Gyldenstjerne går bag af dansen og ender med at være ribbet for enhver godsbesiddelse, er der dukket et forbindelsesled op imellem denne uheldige slægtsgren, Bugge-linjen, og en gren af slægten, der stammer fra hr. Jakob Nielsen til Eskær, hvis seneste livstegn er fra 1328. Artiklen beskriver, hvorfor den mægtige Niels Eriksen (død senest 1388), som hidtil er anset for ophav til hele den senere slægt, ikke er far til alle de otte børn, der placerer sig i samfundet med så stor statusmæssig afstand. Fem af børnene har Niels Ibsen/Jakobsen til far. Deres samfundsmæssige placering og vilkår skitseres.¹

Gyldenstierne

En af de helt fremtrædende danske adelsslægter fra sidste del af højmiddelalderen og et par århundreder frem førte et våbenskjold med en syv-takket stjerne og kaldte sig Gyldenstjerne, da Frederik den Første i 1526 påbød adelsslægter at antage et fast slægtsnavn. Slægten nåede at gøre sig bekendt både herhjemme og i udlandet i en sådan grad, at Shakespeare lod en af Hamlets følgesvende kalde Gyldenstjerne. Bemærkelsesværdigt er det også, at den engelske forfatter, kendt for bl.a. klassikeren *Kong Salomons Miner*, sir Henry Rider Haggard, anses for at være efterkommer af den Anders Pedersen Gyldenstjerne, som i første halvdel af 1400-tallet gjorde sig berømt under 100-årskrigen mellem England og Frankrig som »den i hele England og flere Riger bekendte Andreas Agardis«. Herhjemme er slægten uddød, men en svensk gren er videreført op til nutiden.

Den ældst kendte »historiske« Gyldenstjerne er hr. Niels Eriksen til Nørre Bork i Vendsyssel, som omtales i et testamente fra 1310. Efter ham kendes hans to døtre, som giftede sig ind i de fremtrædende slægter, Rosenkrantz og Limbæk, samt to sønner. Den ældste, hr. Jakob Nielsen til Eskær, var ridder og ses i betydningsfulde dokumenter som slægtens første mand, senest i 1328, hvor han sammen med sin bror, væbneren

Erik Nielsen, besejler et skøde. Herefter er kilderne tavse om ham, og indtil nu har man regnet med, at han ikke efterlod sig arvinger.³

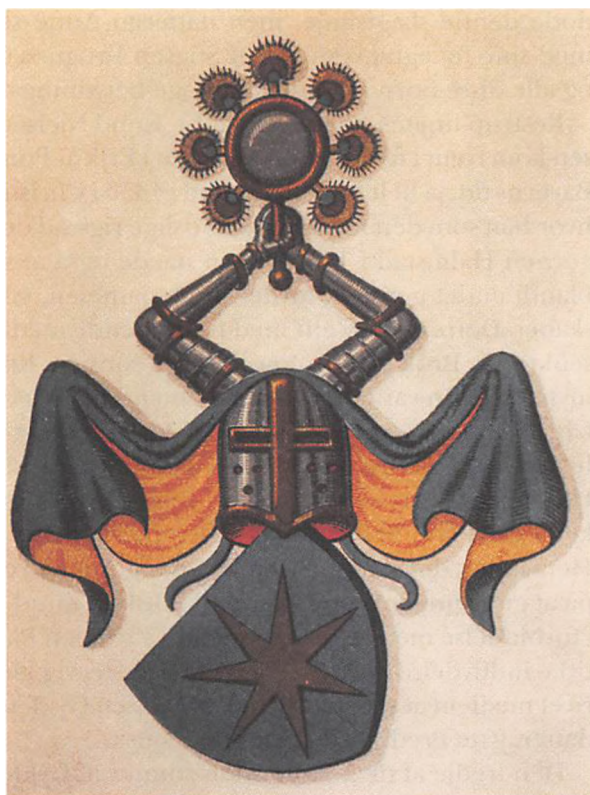
I de følgende årtier var det broderen hr. Erik Nielsen til Ågård og Restrup, der nu som ridder var slægtens overhoved, og som sådan nåede at gøre sig stærkt gældende, idet han blev Valdemar Atterdags marsk i flere perioder.⁴ Han indtog en fremtrædende plads blandt de stormænd, der dels støttede, dels modarbejdede kongen. De to brødre lader til at have haft en halvbroder, den kendte hr. Niels Bugge til Hald, som stod side om side med Erik Nielsen i forholdet til kongemagten; de to omtales i flere dokumenter som brødre.⁵ Niels Bugge blev slået ihjel på hjemvejen til Jylland efter et møde i Nyborg i 1358, og kongen blev af nogle mistænkt for at være bagmanden, men han fralagde sig ethvert kendskab til drabet.

Erik Niensens søn, *Niels Eriksen*, overtog faderens rolle som slægtens overhoved i slutningen af 1360'erne. Hans børn kendes især fra en række dokumenter fra året 1406, hvor en række Gyldenstierner og personer med tilknytning til denne slægt måtte afstå godset Åstrup (Asedorp, Asdorp) i Vendsyssel til kongemagten.⁶ På basis heraf oplyser *Danmarks Adels Aarbog* 1926 om otte af Niels Eriksens børn, hvoraf tre sønner, Peder, Knud og Erik, med deres slægtslinjer, Ågård-, Restrup- og Tim-linjen, førte slægten videre i de kommende århundreder som højadel og for flere personers vedkommende i landets højeste og mest magtfulde stillinger, landets magnater.⁷ De øvrige fem, adelsårbogen omtaler som Niels Eriksens børn, er sønnerne Gotskalk, Bugge og Henrik samt to døtre, hvoraf kun navnet på den ene, Kathrine, kendes. De havde alle en lavere status inden for adelens rækker, og det bedredes ikke for deres efterslægt. Dette forhold kan nok give anledning til undren og nærmere undersøgelse. Men forinden kan det være interessant at se lidt på de tre førende slægtslinjer.⁸

Den kendte Gyldenstierne-slægt

Efter hr. Peder Nielsen til Ågård kendes fire sønner og to døtre. Den ældste søn, Erik, var håndgangen mand hos kong Erik af Pommern og deltog i vigtige forhandlinger, men han døde i en forholdsvis ung alder, og nogen efterslægt er ikke kendt.⁹ Sønnen Gert gik den teologiske vej og endte som biskop i Børglum, men han holdt sig dog ikke fra at deltage i landets forsvar i kampene om Sønderjylland i 1420'erne sammen med flere slægtninge, bl.a. svogeren Morten Jensen Gyrstinge, på den tid høvedsmand i Flensborg. Anders Pedersen gjorde som førnævnt militær karriere i England, hvor han blev naturaliseret og videreførte sin slægt.

Slægten Gyldenstiernes
våben. Gengivet efter:
Danmarks Adels Aarbog
1926, afsnit II. 2. 2. Foto:
Peter Wodskou.

Peder Nielsens yngste søn, Niels, overtog Ågård efter sin afdøde bror Erik, og til trods for, at gården – tilligemed samtlige adkomstbreve – nedbrændte totalt under bondeoprøret i 1441,¹⁰ var han dog i stand til at efterlade en formidabel arv til sin søn Mouritz i 1456. Mouritz ægtede en halv snes år senere Margrete Turesdatter Bielke, datter af den svenske rigsråd Ture Turesson, der som slotshøvedsmand i Stockholm indtog en overordentlig vigtig rolle i spillet om magten i Sverige, ligesom han indtog en mæglerrolle i konflikten mellem Christian 1. og Karl Knutson i 1468.¹¹ Med sig i ægteskabet havde Margrete en betydelig godsrigdom. Da Mouritz Nielsen og datteren Anne ikke lader til at have haft søskende, undgik godserne at blive splittet ved arvedeling, og størrelsen af denne godsarv kendes fra Anne Mouritzdatters jordebog, som er medtaget i hendes svigerdatter *Fru Eline Gøyes Jordebog* (s. 451-94). Rigdom medførte magt, og Mouritz var som rigsråd blandt kong Hans' faste støtter og lensmand i flere meget betydelige len.¹² Med Mouritz ud-

døde denne slægtslinje, men datteren Anne skabte en stor børneflokk med sine to ægtemænd, Oluf Stigsen Krognos og Predbjørn Podebusk, og alle disse børn kom til at indtage betydningsfulde roller i samfundet.

Restrup-linjens stamfader var hr. Knud Nielsen, hvis søn Henrik Knudsen kom frem i forreste række, både i Erik af Pommerns og Christoffer af Bayerns tid, ja helt frem til sin død i 1456 i Christian 1.s regeringsperiode, hvor han som den fornemste verdslige rigsråd deltog i unionsforhandlingerne i Halmstad i 1450.¹³ Han nåede også at sikre sine efterkommere blandt andet gennem fordelagtige pantelen, godserhvervelser og ægteskaber. Døtrene blev gift med fremstående medlemmer af slægterne Rosenkrantz, Brok og Rønnow,¹⁴ og om sønnen, Knud Henriksen, fortæller myten, at han var udset som ægtemand til enkedronning Dorothea efter Christoffer af Bayerns død i 1448. Myten er dog blevet afvist af adskillige historikere, og han ægtede da også sin trolovede, den yderst velstående Hilleborg Skinkel til Iversnæs.¹⁵ Deres efterslægt gjorde sig også bemærket i flere slægtled, således eksempelvis deres oldebarn, biskop Knud Henriksen, der kom til at spille en afgørende rolle i Christian 2.s forsøg på at genvinde tronen i Danmark. Biskop Knud blev forståeligt nok afsat i forbindelse med reformationen i 1536, men måske på grund af sin politiske indflydelse fik han tildelt Ø og Vestervig klosterlen og ægtede senere et medlem af slægten, Mouritz Nielsen Gyldenstjerne af Ågård's datterdatter, Jytte Predbjørnsdatter Podebusk.

Den tredje af de kendte Niels-sønner af Gyldenstjerne-slægten var hr. Erik Nielsen til Tim. Han levede meget længe og opnåede, foruden at være rigsråd i en meget lang periode, landets højeste stilling som hofmester i Kristoffer af Bayerns tidlige regeringstid. Han var midterfigur i en slægtsbunden koalition, bestående af de to andre fremtrædende Gyldenstjerne-linjer og deres svigersønners slægter, og deres politiske magt var ganske betydelig. Også hans børn opnåede både rigdom og magt; således blev en af sønnerne, Erik, gift med den svenske Karl Knutsons datter, og han blev en af Sveriges mest betydningsfulde mænd, mens en anden, Niels, overtog faderens fremskudte plads i Danmark og periodevis var kongens hofmester.

Den ukendte Gyldenstjerne-slægt

Foruden stamfædrene til disse tre kendte linjer af slægten har adelsårbogen, som nævnt, på basis af afståelsesdokumenterne fra 1406 identificeret yderligere fem personer som børn af Niels Eriksen til Ågård, tre sønner og to døtre. Den ene datter, ukendt af navn, var død i 1406, da Åstrup gods blev afstået, men hun må have været gift med hr. Elef Elefsen af slægten Bild/Strangesen, idet han er blandt de personer, som

Segl tilhørende Bugge Nielsen (t.v.), Kathrine Nielsdatter (i midten) og Erik Bugge Gyldenstjerne (t.h.). Gengivet efter: *Danske adelige Sigiller fra det XV, XVI. og XVII. Aarhundrede*, København 1905, Gxvi 7, 9 og 51. Fotos: Peter Wodskou.

måtte afstå godset. Den anden datter, Kathrine Nielsdatter, nævnes i dokumenterne som søster til brødrene Bugge og Henrik Nielsen, og såvel Kathrines som Bugges syv-oddede segl er identificerede som Gyldenstjernernes.¹⁶ Endelig medtager adelsårbogen sønnen Gotskalk; han var død på afståelsestidspunktet, og det samme var hans søn, Niels Gotskalksen, men hans enke, Susanne, og hendes børn af et tidligere ægteskab med Erik Brune Banner afstod deres part af godset.

Ingen af disse søskendes efterslægt gjorde sig gældende på landsplan, og ingen lader til at have været større ejendomsbesiddere. Kun hr. Elef Elefsens afdøde hustru må have opnået en lidt højere status i kraft af sin mands position, og børnene af dette ægteskab arvede en del gods, uden at der dog kan tales om godsrigdom. Henrik ses sidste gang i kongemagtens tjeneste i Stockholm i 1409,¹⁷ og nogen efterslægt kendes ikke. Kathrine var enke efter Strange Pedersen Bild/Strangesen på afståelsestidspunktet; hendes datter af dette ægteskab giftedes ind i Bomøve-slægten, der hørte til den jævne adel, og hendes dattersøn Peder Nielsen Bomøve var foged på biskop Gert Pedersen Gyldenstiernes vigtige lensgods Lund på Mors.¹⁸ Gotskalks linje var uddød, men hans enke Susanne og hendes børn af Banner-slægten var hans arvinger. Dem lykkedes det at opnå en vis rigdom, og deres status må da nok ligge på grænsen mellem højere adel og god lokaladel. Deres rolle er væsentlig i den følgende afdekning af de nøjagtige slægtsforhold.

Endelig er der så Bugge Nielsen Gyldenstjerne, som er den af de mindre kendte børn, der levede længst, og hvis efterslægt kendes. Han levede endnu i 1446, hvor han ses i et dokument.¹⁹ Slægten efter ham er kun repræsenteret med én søn i hvert slægtled; dels var dødeligheden stor

på den tid, dels kan eventuelle andre børn være ukendte. Hans efterslægt består af sønnen Jep Bugge, der skrev sig til Ebdrup i Onsild Herred og Ovegård i Hindsted Herred, sønnesønnen Erik Bugge, som giftede sig med Anne Lauritzdatter, der trods sine beskedne økonomiske midler havde aner i de fornemme slægter Podebusk, Falk, Baad og Rostруп. Med hende fik han det lille gods Wiskumø i Sønderlyng Herred. Deres søn Jørgen blev den sidst kendte af Bugge-linjen, og han havde ved sin død senest 1551 mistet al ejendom.²⁰

Hvorfor er der et stort skel mellem Niels Eriksens »børn«?

Der forestår nu et detektivarbejde, hvor det gælder om at begynde ved de faste holdepunkter, og det er forfatterens håb, at læseren vil tage del i opklaringen. Udgangspunktet må være *Åstrup gods*. Først erhvervelsen af godset, dets ejerforhold og dernæst afståelsesdokumenterne fra 1406, der præsenterer de personer, hvis øvrige forhold kan belyse problemet. Det drejer sig især om Bugge og hans sønner, Gotskalk og hans arvinger samt enkemanden efter en Nielsdatter, Elef Elefsen, og muligvis også Kathrine Nielsdatter, mens Henriks skæbne må forblive i det dunkle, idet vores eneste viden om ham som nævnt er et ophold i Stockholm i kongemagtens tjeneste i 1409.

Hvem har ejet Åstrup gods?

Åstrups historie står at læse i Vilhelm la Cours og Hans Stiesdals *Danske Voldsteder, Hjørring Amt*, men for den periode, som har betydning for opklaringen af nærværende problem, nemlig tidsrummet fra 1354 til 1406, har senere forskning korrigeret lidt på ejerforholdet til godset som vist i det følgende.²¹

I 1354 »oplader« *Thorsten Nielsen, Thomas Truelsen* og endnu to personer Åstrup gods med tilliggende til kong Valdemar, idet hr. *Henrik Nielsens* arvinger har forbrudt det ved at bryde loven.²² Disse personer er værd at lægge mærke til, idet de spiller en rolle i opklaringen. Henrik Nielsen Panter havde pantsat alt sit gods til sin bror Ove Nielsen Panter og to andre personer i 1333, og det er således panthaverne, der afstår Åstrup til kongen i 1354.²³ Hvorledes Åstrup er kommet Gyldenstiernerne i hænde, fremgår ikke af dokumenterne, og deres rettigheder til godset ses ikke at være afstået tidligere end i 1406. De kunne således være efterkommere af de arvinger efter hr. Henrik Nielsen, som ifølge dokumentet fra 1354 havde forbrudt godset ved lovbrud og derfor måtte acceptere afståelsen i 1406. Et sådant arveforhold begrundes yderligere i en godsafståelse i 1401, hvor »brødrene« Niels Bugges og Erik Nielsen Gyldenstiernes arvinger må afstå fælles gods, der må stamme fra en fæl-

les arvelader, sandsynligvis én fra Panter-slægten, idet Niels Bugges datter Helene og Anders Nielsen Panter af Asdal omtales som samfrænder.²⁴

Konklusionen må da blive, at Åstrup er en godsarv, der er tilfaldet Gyldenstiernerne, dvs. Valdemar Atterdags marsk Erik Nielsen og hans bror Jakob i første halvdel af 1300-tallet. »Broderen« Niels Bugge ses ikke at være involveret i Åstrup. I 1354 må arvingerne have forset sig over for kongemagten og er derfor frataget godset, men de har tilsyneladende beholdt det eller sat sig i besiddelse af det igen, indtil deres efterkommere er blevet krævet til ansvar i 1406.

Åstrup-dokumenterne fra 1406²⁵

I dokumentet fra 13. maj 1406 står der, at: »Petrus Nicolai de Agard, Ericus Nielssøn, Eleff Elefssøn, MM., Buggy Nielssøn, Henricus Nicolai, Katerina soror sua [deres søster], Johannes Ericssøn, Nicolaus Erikssøn, Brwn Eric, Dn. Susanna mater sua [deres moder] et Stigotus Munk ex parte uxoris sue [på sin hustrus vegne]« fraskriver sig retten til »Asedorp Wendlie«. Den 15. maj 1406 fraskriver brødrene hr. Peder Nielsen og hr. Erik Nielsen sig retten til godset, som de angiver at skulle have tilhørt deres forældre. Blandt vidnerne er Elef Elefsen og Bugge Nielsen samt Niels Strangesen fra slægten Bild/Strangesen, som også Kathrines afdøde ægtefælle, Strange Pedersen, tilhørte.²⁶ Den 17. maj afstår »Eleff Elefssøn, Riddere, oc jac Kathrinæ, Strangæ Pæthersöns æfterleue, oc wy Buggy oc Henrik Nielssøn, fornempdæ frwe Kathrinæs bröthrä« godset til kongemagten og fraskriver sig enhver ret, hvad enten det er arv eller anden adkomst. Niels Strangesen er vidne, men ellers vidner ikke andre af de involverede. Endelig den 29. august 1406 afstår »fru Susanna, Gotskalk Nielssöns æfterleue« og hendes sønner og svigersøn af første ægteskab deres andel af godset til kongemagten, bevidnet af Peder Nielsen, Erik Nielsen og Niels Strangesen m.fl. Det havde været naturligt, om også Niels Eriksens sønnesøn Henrik Knudsen havde måttet fraskrive sig sin ret til kongemagten; der findes intet herom, men det er ikke ensbetydende med, at intet er hændt; beviset findes bare ikke.

Det træder tydeligt frem i dokumenterne, at Peder og Erik Nielsen – foruden at være riddere – indtager en særstilling i forhold til de øvrige, ligesom der er en klar forbindelse imellem Kathrine, Bugge og Henrik Nielsen, der sammen med Elef Elefsen anfører i dokumentet, at der kan være tale om arv. Når man tillige medtager det forhold, at disse sidstnævnte med undtagelse af Elef Elefsen har haft en væsentligt ringere status og vel nærmest må anses for lavadelige, er det nærliggende at udlede, at disse to grupper søskende ikke har haft samme far og/eller mor. Hvorledes stiller det sig så med Gotskalk?

Gotskalk Nielsen fratages gods

Arvingerne efter Gotskalk var hans stedbørn, Jens Eriksen, Niels Eriksen og Brune Erik af Banner-slægten, idet hans egen søn med enken Susanne, Niels Gotskalksen, allerede var død på tidspunktet for afståelsen af Åstrup i 1406. Ved sysseltinget i Hjørring gjorde Jens Eriksen og Brune Erik Banner i 1418 krav på noget arvegods, og de fik et otte mands tingsvidne på, at godset »i ingen måde [var] forbrudt at komme i herskabs værge, men her Wendelbo tog det med magt fra Gaazx Nielssen, Nisse Gazxssens far, og havde ingen ret deri enten på herskabs eller på sine egne vegne«. ²⁷

Forklaringen på dette udsagn kan findes i en forordning, som kongemagten, dvs. dronning Margrethe, udstedte i 1396 om, at der skulle afholdes retterting til undersøgelse af godsers tilhørsforhold, om de »med Urette var kommet fra og til Kronen«. ²⁸ Christian Vendelbo var Jyllands hovedsmand og retter og deltog aktivt i denne godsinddrivelse i årene frem til sin død omkring århundredskiftet, men ingen af sagerne henviser til Gotskalk, og beklageligvis findes der heller ingen angivelse af, hvilket gods der blev beslaglagt. Men undersøger man vidnerne til dokumentet, afsløres det, at tre af dem, *Matis Thorssøn, Nisse og Thomas Thomesøn*, er sønner af to af de personer, der »oplod« Åstrup gods til kongemagten i 1354, nemlig *Thorsten Nielsen og Thomas Truelisen*. ²⁹ Dette viser sammenhængen mellem Åstrup og det gods, Gotskalk måtte afgive til hr. Vendelbo. Mon ikke der er tale om den del af Åstrup gods, som Gotskalk har besiddet, og som hans arvinger krævede tilbage i 1418 nogle år efter den ihærdige dronning Margrethes død?

Var Gotskalk Niels Eriksens søn?

Det var almindeligt, at man opkaldte børn efter afdøde slægtninge, først i lige linje, dernæst andre nært beslægtede. Niels Eriksen opkaldte sin søn Peder efter sin morfar, Peder Vendelbo, der døde omkring 1346, idet hans far, Erik Nielsen, endnu levede på fødselstidspunktet. Peder Nielsen må derfor være den ældste søn, også fordi han arvede hovedgården Ågård, som hans far og farfar skrev sig til, og fordi han som den første af de fremstående sønner ses i et dokument i 1389 og dermed indtræder i faderens rolle som slægtens fremmeste mand. ³⁰ Imidlertid er det Gotskalk Nielsen, der optræder som medlover i kong Olufs forpligtelse den 1. juli 1377. Han står opført blandt væbnerne, mens »faderen« Niels Eriksen står blandt ridderne. Peder, der må være ældre end Gotskalk og derfor nærmere til at deltage i det fornemme selskab, er ikke tilstede. Hvad er forklaringen herpå?

Såfremt Gotskalk vitterlig var søn af Niels Eriksen, må han, som påvist af Poul Enemark (se note 30), være yngre end Erik Nielsen, der tidligst

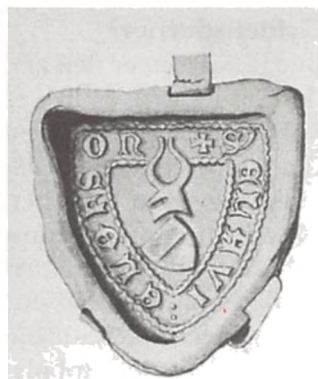
kan være født i 1365. Det ville betyde, at Gotskalk ikke kunne være gammel nok til at deltage som medlover i 1377. *Danmarks gamle Personnavne* ville derfor have taget fejl i sin henvisning. Godtages hans tilstedeværelse i Nyborg den 1. juli 1377 derimod, kan han ikke være Niels Eriksen Gyldenstiernes søn, men må være *søn af en anden Niels*.

Åstrup gods blev, som vist i det foregående, arvet af brødrene Jakob og Erik Nielsen Gyldenstjerne i første del af 1300-tallet; men eftersom Gotskalk Nielsen ikke kan være søn af Erik Nielsens søn Niels Eriksen, samler interessen sig om en søn af Jakob Nielsen. Spørgsmålet om, hvorvidt *den anden Niels* er hans søn, belyses yderligere i det følgende.

Elef Elefsen gift med ? Nielsdatter

Det kunne nu være nyttigt at undersøge hr. Elef Elefsens slægtskabsforhold samt hans medejerskab af Åstrup. Hans våbenskjold består af et tværdelt skjold og en hjelm med vesselhorn og er identisk med Bild/Strangesen-slægtens. Han må have været nær slægtning til Ove Hase til Gåsetofte »den yngre«, idet hans enke, fru Eline Pallesdatter Munk, i et skiftebrev kalder ham sin svoger.³¹ I realiteten var Elef og Ove fætre, idet deres fædre, Ebbe og Oluf/Elef Ebbesen, var brødre til Den kullede Greves banemand, Niels Ebbesen, og sammen med ham deltog i det jyske oprør; de blev alle tre dræbt af holstenerne ved Skanderborg i november 1340. De tilhørte den mægtige slægt Strangesen med aner fra tidlig middelalder. Navnet *Hase* antog slægtsgrenen efter Ebbe Ebbesens hustrus slægt, og med hende fulgte godset *Gåsetofte*, herom senere. En yderligere redegørelse for Strangesen-slægten falder udenfor det her omhandlede emne, men den er udførligt beskrevet og verificeret af Sigvard Mahler Dam.³²

Slægten Bild/Strangesens våben (t.v.) og hr. Elef Elefsens segl (t.h.). Gengivet efter: *Danmarks Adels Aarbog 1888* og *Danske adelige Sigiller fra det XV., XVI. og XVII. Aarhundrede*, København 1905, Liv 21. Fotos: Peter Wodskou.

Som nævnt menes Elef Elefsen i adelsårbogen fra 1926 at være ægtemand til en datter af Niels Eriksen Gyldenstjerne, mens der i årbogen fra 1888 (s. 74) blot står, at han var gift med en datter af Niels Ibsen til Asestrup, uden at adkomsten til dette gods dog er påvist. Elef Elefsen nævnes i afståelsesdokumenterne fra 1406 i tæt forbindelse med Gyldenstjernerne Nielssønner og -døtre, dog uden nøjagtig angivelse af familieforholdet, men hans medejerskab til Åstrup gods, også kaldet Asedrup, må hidrøre fra dette ægteskab. Ægteskabet med en Nielsdatter af Gyldenstjerne-slægten må kunne verificeres ved et dokument fra 1374, hvori Elef Elefsen skifter godsarv i *Houlbjerg Herred* med »Niels Ibszens börn«. ³³ Hvas ræsonnerer, at Niels Ibsen og Niels Eriksen Gyldenstjerne er samme person, og denne opfattelse lader til at være accepteret generelt. *De ældste danske Archivregistraturer* oplyser, at Elef Elefsen var ægtemand til enken efter Strange Pedersen Bild/Strangesen, Katrine Nielsdatter Gyldenstjerne; imod det taler, at de står som »Jac Eleff Elefsön, Riddere, og jac Kathrinæ, Strangæ Pæthersöns æfterleue«, uden at hun omtales som hans hustru, således som det ellers var sædvane. ³⁴ Det må således være en ellers ukendt Nielsdatter, som var Elefs hustru. Som nævnt hænger hans medejerskab af Åstrup utvivlsomt sammen med en ægteskabelig tilknytning til Gyldenstjerne, og ligeså sandsynligt er det, at det må gælde Niels Ibsens datter. Men er Elefs afdøde svigerfar da, som hidtil antaget, den omtalte Niels Eriksen Gyldenstjerne til Ågård? Skiftet efter Niels Ibsen fandt sted i 1374, men Niels Eriksen Gyldenstjerne var, som vist ovenfor, i live og medlover i kong Olufs forpligtelse i 1377 og kan således ikke være identisk med Niels Ibsen. *Elef Elefsen kan således ikke have været ægtefælle til Niels Eriksen Gyldenstjernes datter. Men intet taler imod, at Elefs svigerfar, Niels Ibsen, kan være søn af Jakob Nielsen Gyldenstjerne.*

Er der andre forbindelser mellem Elef og de lavadelige Gyldenstjerner?

Bugge Nielsen er den af de mindre kendte i slægten, som efterlader sig flest vidnesbyrd, og hvis efterslægt er kendt. Han omtales første gang i et dokument, som *De ældste danske Archivregistraturer* placerer i året 1400, og som vedrører gods i *Houlbjerg Herred*. Det oplyses, at »Bugge Nielszen och Jens Laagenkier lader her Lauritzs Huas och her Eylers arffuinge quit og fri for arffue gotzs, thennum emellum wor«. ³⁵ Hvem er nu disse personer?

Lauritz Hvas d.y. af Ormstrup, som modtager arvegodset, var gift med en datter af Elef Elefsen og hans hustru, den ellers ukendte søster til Bugge, Henrik, Kathrine (og Gotskalk?). Denne datter døde senest 1412, ³⁶ og da der var børn i ægteskabet, fik Lauritz Hvas og Elef Elefsens arvinger, dvs. Elefs børnebørn, efter hans død tilkendt det meste af Elefs

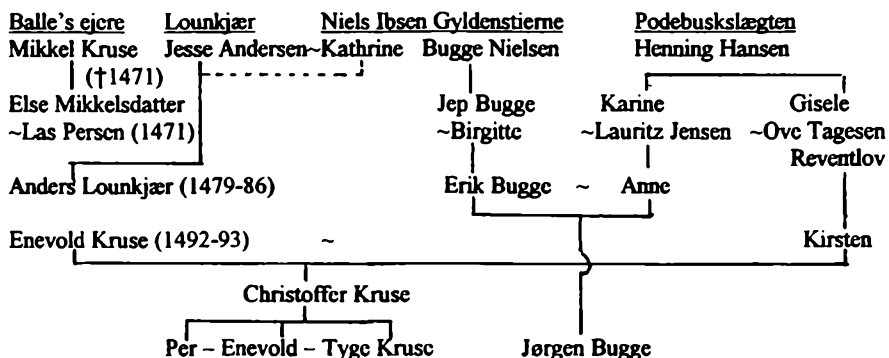
gods i 1418.³⁷ Kan den »her Eyler«, hvis arvinger sammen med Lauritz Hvas får retten til Bugge Nielsen og Jens Lounkjærs arvegods, i virkeligheden være hr. Elef Elefsen?

Forsøget på at identificere »her Eyler« som en af de to (kendte) personer ved det navn, der kan have haft arvinger på den tid, nemlig hr. Eler Porsfeld og Eler Split, har været forgæves. Men navnet Elef er en omskrivning af Eyloff og kunne i det afskrevne dokument blive til »her Eyler«.³⁸ Hvis årstallet 1400 er korrekt, kan det dog ikke være ham, da han er i fuld vigør på det tidspunkt. Men originalen kunne imidlertid være fejllæst eller registreret sammen med andre dokumenter under et rundt årstal, således som det ses flere steder, og såfremt årstallet rykkes en 10-20 år frem, og navnet læses som hr. Elef, kunne dokumentet være en udløber af Elef Elefsens arveskifte med »Niels Ibszens børn« i 1374. Det kunne dreje sig om et uafklaret arvespørgsmål mellem Bugge og hans svoger Elef Elefsen. Men hvorledes kommer *Jens Laagenkier* ind i billedet?

Jens Lounkjær er sandsynligvis den samme, som i 1408 kaldes »Jesse Andersson, den men het Logenker«, som medbesegler dokumenter for Erik Nielsen Gyldenstjerne og Henning Hansen Podebusk i Gerlev, Onsild og Rinds Herreder. Hans søn, Anders Lounkjær, der skriver sig til Balle i Onsild Herred fra 1479 til 1486,³⁹ optræder i dokumenter sammen med Bugge Nielsens søn, Erik Bugge. Forbindelsen fortsætter, idet Balles ejere⁴⁰ i midten af 1500-tallet, brødrene Per, Enevold og Tyge Kruse, bliver stærkt medvirkende til Bugge Nielsens oldesøn, Jørgen Bugges endelige forlis. Der er klare slægtsforbindelser på det tidspunkt, idet Jørgen og brødrene har fælles oldeforældre på mødre side. Men det kan ikke udelukkes, at en slægtsforbindelse allerede har eksisteret, da Jens

Forbindelser imellem Gyldenstjerne, Podebusk, Lounkjær og Kruse

(ikke-implicerede er udeladt; usikre forbindelser angivet m. stiplede linie)

Lounekjær afstod arvegods til »her Eylers arffuinge«, idet enken Kathrine Nielsdatter Gyldenstjerne senere end 1406 kan have ægtet Jens Lounekjær, der derfor kan have været hendes talsmand i arvesagen, som antages at ligge i 1410 eller 1420.

Dokumentet sandsynliggør således, at to af Niels Ibsens børn, nemlig Bugge og muligvis også Kathrine, hun repræsenteret ved sin mand Jens Lounekjær, afstår noget fælles arvegods til efterkommerne efter deres afdøde søster og hendes ægte mand Elef Elefsen, som nu også er død.

Foreløbig konklusion

Undersøgelsens resultater viser indtil nu følgende:

- Jakob Nielsen Gyldenstjerne til Eskær, der senest ses i 1328, var med-ejer af Åstrup gods, hvorfor også hans efterkommere måtte afstå godset i 1406,
- det gods, Gotskalk Nielsens arvinger, to af hans stedsønner fra Banner-slægten, krævede tilbage i 1418, var (bl.a.) hans andel af Åstrup gods,
- Gotskalk kan ikke være søn af Niels Eriksen Gyldenstjerne, men må være søn af en anden Niels i Gyldenstjerne-slægten,
- Elef Elefsen, der ligesom Bugge, Kathrine og Henrik har haft arveandele i Åstrup gods, er svigersøn til Niels Ibsen. Da godset må hidrøre fra dette ægteskab, må Niels Ibsen derfor være en Gyldenstjerne,
- Niels Ibsen, som var død i 1374, er ikke identisk med Niels Eriksen Gyldenstjerne, søn af Valdemar Atterdags marsk, idet han levede i 1377, og
- svogerskabet mellem Elef Elefsen og Bugge Nielsen og hans søskende bestyrkes ved Bugges og Jens Lounekjærs arveafkald til Lauritz Hvas og hr. Eylers/Elefs arvinger; dette sandsynliggør desuden et ægteskab mellem søsteren Kathrine og Jens/Jesse Andersen Lounekjær.

Ved at sammenholde disse punkter står det klart, at Bugge, Henrik, Kathrine og Elef Elefsens afdøde hustru var børn af Niels Ibsen Gyldenstjerne, og at også Gotskalk var søn af »en anden Niels« end Niels Eriksen. Er det muligt at trække en linje imellem Jakob Nielsen til Eskjær og Niels Ibsen?

Hvem er Niels Ibsen/Jakobsen?

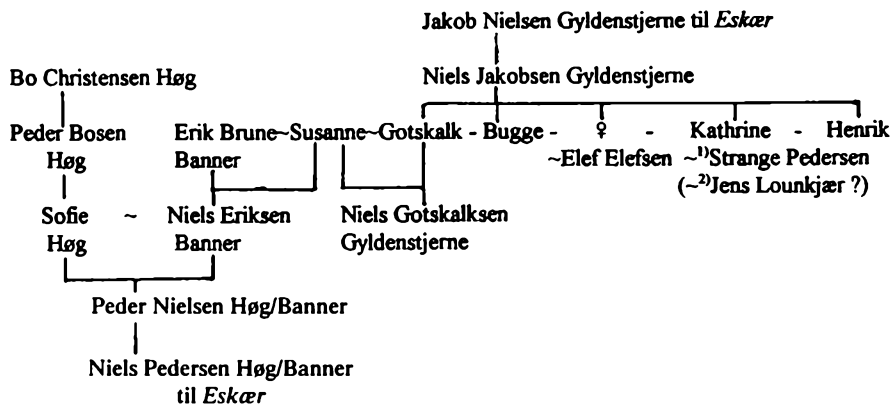
Navnet *Ib* kommer af *Iacobus/Iacob/Iacop*; det udvikles og fører i det 15. århundrede til navnet *Jep* og derfra videre til *Ib*.⁴¹ Det betyder, at Niels Ibsen også kan kaldes *Niels Jakobsen*, således at den navnemæssige

overensstemmelse bekræfter antagelsen af et far-sønneforhold mellem ham og Jakob Nielsen til Eskær. Bemærkelsesværdigt er det også, at Bugge Niensens søn hedder Jep og dermed kan være opkaldt efter Jakob Nielsen, som kan være hans oldefar. Hvad ved vi om Jakob Nielsen udover det allerede sandsynliggjorte, at han er bror til Erik Nielsen, halvbror til Niels Bugge og medejer af Åstrup gods med tilliggende?

Jakob Nielsen ses med stor sandsynlighed første gang i et dokument fra 1320, hvor han sammen med blandt andre Viborg Stifts gejstlige og embedsmænd, heriblandt provsten i Salling, hvor Eskær er beliggende, besegler et skøde fra Vitskøl Kloster til kapitlet i Viborg. I 1325 får han pant i en ejendom i *Houlbjerg Herred*, og i 1328 besegler han som ridder sammen med sin bror Erik, der da var væbner, et skøde på gods samme sted. Tidligere samme år er han og hans bror blandt de fire, som tildømmer Peder Vendelbo, som er/bliver hans bror Eriks svigerfar, gods i Gerlev Herred, og han skriver sig nu til *Eskær*. Allerede i 1323 og 1325 er han ridder, da han besegler tingsvidner i Viborg, og det er derfor ikke usandsynligt, at han er den hr. Jakob Nielsen, som i 1326 besegler kong Valdemar 3.s håndfæstning i Viborg.⁴² Ridderen Jakob Nielsen af Eskær indtager en fremtrædende position, og han er slægtens første mand, indtil kilderne tier om ham efter 1328 og i stedet omtaler hans bror Erik, som senest 1347 bliver Valdemar Atterdags marsk.⁴³

Derfor kan det synes underligt, at hans efterkommere lader til at være ukendte, og i hvert fald ikke har overtaget hans fremtrædende position. Trap: *Danmark* mener ganske vist, at *Eskær i Grinderslev Sogn, Nørre Herred*, som i 1328 ejedes af Jakob Nielsen Gyldenstjerne, overtoges af Niels Jakobsen »utvivlsomt hans søn« før 1407, hvorefter den ejedes af *Bannerslægten*, uden at tidspunktet eller årsagen til ejerskiftet dog er fastslået. *Danmarks gamle Personnavne* peger på: »Sophia, d.a. Hr. Nicolaus Jacobi til Eskær, Nørre Herred, Salling, 6.3.1407«. Om Handbjerg Hovgård i Hjerm Herred oplyser Trap, at den i 1438 ejedes af Niels Qvies enke fru Inger og hendes søster fru Elle, »døtre af Niels Jepsen (Gyldenstjerne?) af Eskær«. *Danmarks gamle Personnavne* oplyser, at Peder Quies enke Inger og hendes søster Elle er døtre af Niels Jepsen R. til Eskær i Salling.⁴⁴

Ved en undersøgelse af disse oplysninger må det konstateres, at der i begge tilfælde må foreligge en fejllæsning af Eskær og Elkær, og det må antages, at Trap har ladet sig forlede af *Danmarks gamle Personnavne*. I førstnævnte tilfælde vedrørende Eskær, som ifølge Trap overtoges af Niels Jakobsen før 1407, må der være tale om et dokument i dette år fra Viborg bispearkiv, hvor »Rigild Puge de Alstrup A. et Sophia, filia Dn. Nicolai Jacobi quondam M. de Elkier« omtales.⁴⁵ I det andet tilfælde drejer det sig om Bordberg Mølle, tidligere ejet af »Hr. Nyels Jeepssen af

Slægtskab og ejerforhold til Eskær

Elker R«, som i 1438 og atter i 1443 bliver bortskødet af »Ingerdh Nilsdotther«; denne Ingerd Nielsdatters segl, et skjold med ruder, kan ikke umiddelbart henføres til en kendt slægt, og Gyldenstjerne er det ikke.¹⁶ Begge disse oplysninger om Jakob Nielsens efterslægt må derfor afvises.

Det er tidligere nævnt, at ridderen Elef Elefsen var gift med en Nielsdatter i slægten Gyldenstjerne og skiftede godsarv i *Houlbjerg Herred* med »Niels Ibszens börn« i 1374. Hvis navnet Niels Ibszen i dette dokument er korrekt, må der således have eksisteret en Niels Ibsen/Jakobsen Gyldenstjerne. Bugge Nielsens søn hed *Jep!* (der som nævnt er afledt af Jakob). Bugge Nielsen har haft gods i *Houlbjerg Herred*, og det samme har som tidligere nævnt både Niels Ibsen, Elef Elefsen og Jakob Nielsen af Eskær. Disse kendsgerninger tilsammen er dog ikke tilstrækkelige til at verificere Niels Ibsen/Jakobsen som søn af Jakob Nielsen af Eskær, men sandsynligheden er tilstede. Det kan derfor være nyttigt at se nærmere på godset Eskær i Nørre Herred, Salling.

Herregården Eskærs ejere

Som før nævnt ses herregården Eskær at være i Jakob Nielsen Gyldenstiernes besiddelse i 1328. Den omtales ikke igen før i slutningen af det 15. århundrede og ejedes da af Niels Pedersen Høg, som i 1501 fik tingsvidne på, at Eskær, Fogelkær og Saltbækmølle med skov og mark havde været hans forfædres, så længe nogen kunne mindes.¹⁷ Niels Pedersen Høg var sønnesøn af Gotskalk Nielsen Gyldenstiernes stedsøn, Niels Eriksen Banner, hvis kødelige forældre var Gotskalks enke fru Susanne og hendes tidligere ægtefælle Erik Brune Banner.

Der findes ingen dokumenter, der viser overgangen fra Gyldenstiernerne til Høg/Bannerne. Adelsårbogen fra 1949 (II s. 4f.) oplyser, at »det siges«, at Brune Erik Eriksen Banner var gift med »ilde fru Karen Høg i Eskjær«, uden at det dog er dokumenteret; desuden står der »ilde fru Karen i Elkjær« i Adelsårbogen fra 1885, og rygtet må afvises.

Der er større sandsynlighed for, at Eskær kan have været en del af arven efter Niels Gotskalksen Gyldenstierne, hvis mor Susanne jo som enke efter Erik Brune Banner havde giftet sig med hans far Gotskalk. Idet Gotskalk beseglede kong Olufs forpligtelse i 1377, stemmer det tidsmæssigt ganske godt med, at han kan have været ældste sønnesøn til Jakob Nielsen og dermed arvet Eskær. Herregården må således være kommet til Niels Eriksen Banner som arv efter halvbroderen Niels Gotskalksen, eventuelt i forbindelse med brødrenes gods krav på syssetinget i Hjørring i 1418. Denne Niels Eriksen var stamfar til den nye gren af slægten, som kaldte sig Høg. Slægtsgrenen antog navnet efter hans hustru, Sofie, idet hun ingen (levende) brødre havde til at videreføre denne gren af de »gamle« Høger efter sin far, Peder Bosen Høg.⁴⁸

En af de få gange, Bugge ses i dokumenterne, er netop som vidne for Peder Bosen Høg, der sammen med Niels Mikkelsen Krabbe afstår gods i Nørre og Sønder Tranders til kongemagten i 1406 og samtidig udvider afståelsen til også at gælde for datteren og svigersønnen, Sofie Høg og Niels Eriksen Banner. Ved denne lejlighed vidner Bugge sammen med sin svoger Elef Elefsen; hvis årsagen ikke blot er den, at de tilfældigvis er tilstede, så kunne deres medbesegling være en bekræftelse på, at de som broder og svoger til afdøde Gotskalk bevidner hans stedsøns godsafståelse.⁴⁹

Herregården Gåsetoftes ejere

Det er tidligere nævnt, at godset Gåsetofte var ejet af Elef Elefsens fætter Ove Hase »den yngre« til Gåsetofte. Han og hustruen Eline Palnesdatter Munk fik datteren Ingeborg, som giftede sig tre gange, sidste gang med Mads Fredbjørnsen. Han lader til at have været økonomisk trængt, for han pantsatte en hel del af hendes gods, deriblandt Gåsetofte gård og by i Ars Herred til Erik Nielsen Gyldenstierne af Tim. Denne gav pantet på en værdi af 2000 lybske mark til sin søn Erik med henblik på morgengave til dennes fæstemø, Karl Knutsons datter, i 1446. Med ved beseglingen af dokumentet var Bugge Nielsen samt biskop Gert, brorsøn til Erik Nielsen, Peder Eriksen, en anden af hans sønner, og Olaf Lunge, hans hustru fru Gervers bror, dvs. alle nære slægtninge.⁵⁰

Bugges svogerskab med Elef Elefsen, der, som det ses, også var beslæg-

tet med den tidligere ejer af Gåsetofte, Ove Hase d.y., kunne antages at være begrundelsen for hans medbesegling af dette dokument; men i så fald havde det været mere naturligt, om Elefs egne efterkommere, hans børnebørn, havde været tilstede. Der er derfor større sandsynlighed for, at Bugges deltagelse skyldes hans slægtskab med Gyldenstiernerne, mest sandsynligt som ældste levende efterkommer af Jakob Nielsen til Eskær.

Endelig konklusion

Den foreløbige konklusion viste, at de fire søskende, Bugge, Henrik, Kathrine og Elef Elefsens hustru var Niels Ibsen Gyldenstiernes børn og ikke børn af Niels Eriksen Gyldenstierne, og at heller ikke Gotskalk Nielsen var dennes søn. De videre undersøgelser har givet dette resultat:

- Navnene Ib og Jep er afledninger af Jakob, og følgende slægtslinje er derfor sandsynlig: Jakob Nielsen af Eskær – Niels Ibsen/Jakobsen – Bugge Nielsen – Jep Bugge; ikke mindst, fordi Jakob Nielsen, Niels Ibsen, Bugge Nielsen og hans søsters enkemand Elef Elefsen alle har haft gods(er) i Houlbjerg Herred.
- Gotskalk Nielsens arvinger af den senere slægtslinje Høg/Banner var ejere af Eskær, og Gotskalk må derfor som ældste søn af Niels Ibsen have arvet dette gods. *Forbindelsen mellem Jakob Nielsen til Eskær og Niels Ibsen er fundet.*
- Bugge Nielsens besegling af pant i Gyldenstierne-slægten bekræfter hans slægtskab og peger på ham som Jakob Nielsen-linjens overhoved i 1446.

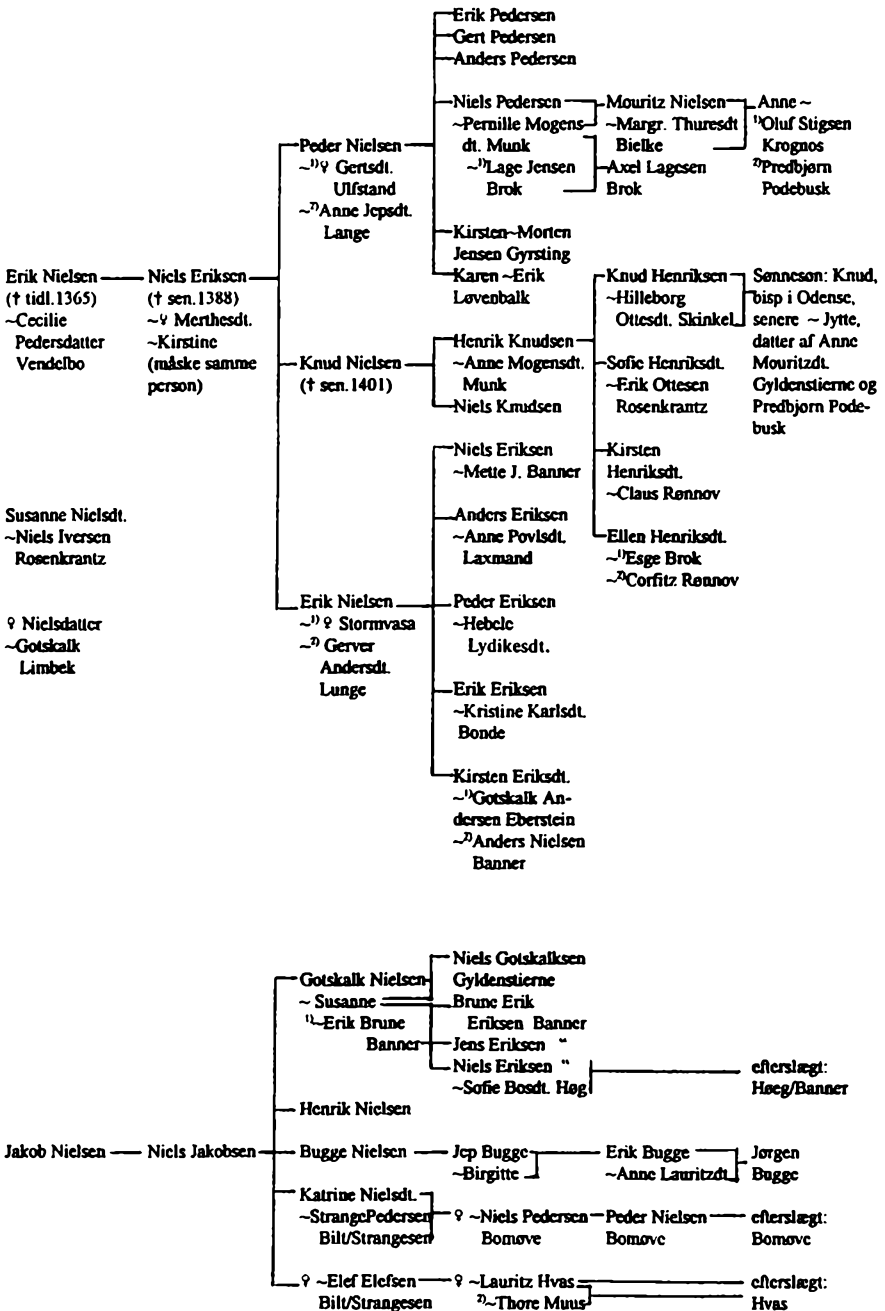
Det er nu muligt at opstille en ændret slægtstavle for Gyldenstiernerne, idet de to sønner af slægtens ældste »historiske« person, hr. Niels Eriksen, nemlig hr. Jakob Nielsen til Eskær og hr. Erik Nielsen til Ågård og Restrup, begge kan føre deres slægter ind i det 16. århundrede.

Hvorfor gled Bugge-linjen ud af adelens rækker?

Mens Erik Nielsen til Ågård og Restrups slægtsgren som før omtalt kom til at videreføre slægtens stolte traditioner som førende såvel politisk som økonomisk, kom Jakob Nielsens slægtsgren til at kæmpe for at bevare en blot nogenlunde status.

En af årsagerne kan udmærket have været den endelige afståelse af godset Åstrup med tilliggende, idet det kan være kommet denne gren i hænde ved en arvedeling med Erik Nielsens gren. Bugge og hans søskende og svoger Elef omtaler netop deres adkomst til Åstrup som arv ved deres afståelse i 1406, hvilket brødrene Erik og Peder Nielsen af

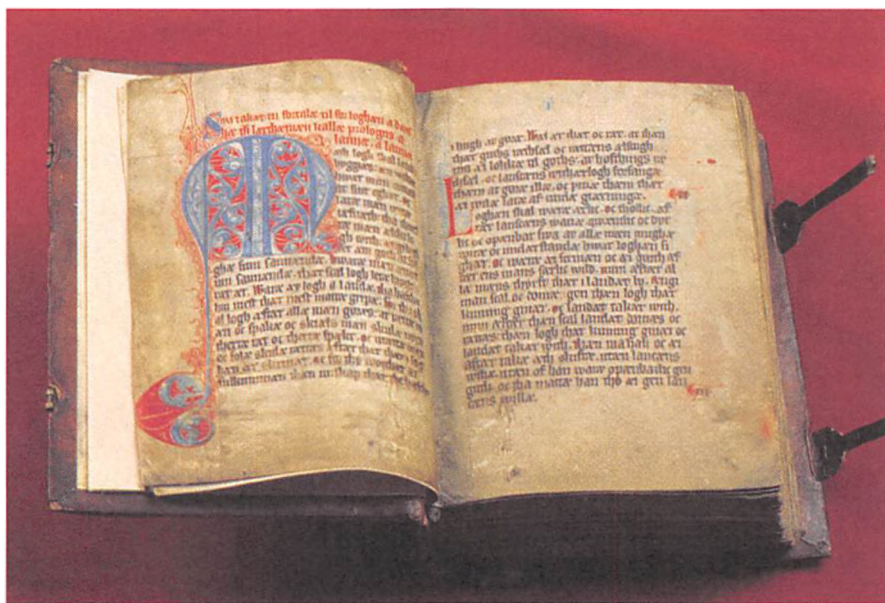
SLÆGTEN GYLDENSTIERNES SLÆGTSTAVLE fra o. 1300 til o. 1450 (Niels Eriksens efterslægt)
 (efterslægt efter ca. 1450 kun medtaget, hvis omtalt i artiklen)

Ågård ikke gør. Det må have været et stort tab for Niels Ibsens børn, der jo i forvejen var mange om at dele arven efter ham.

Dertil kom, at et meget stort antal fæstegårde blev lagt øde i sidste halvdel af det 14. århundrede som følge af pestepidemierne, først og fremmest Den Sorte Død, der visse steder halverede befolkningen. Dermed faldt godsejernes indtjening i form af landgilde meget kraftigt, og kun den velstående del af adelen formåede at imødegå krisen ved at komme i besiddelse af flere fæstegårde for at øge kapitalen og dermed indtjeningsgrundlaget. De adelsmænd, der ikke havde tilstrækkelige midler til at benytte den mulighed, måtte halte sig igennem og finde andre muligheder. Der opstod en stor gruppe jordløse adelsmænd; nogle blev atter bønder, andre tog byerhverv og atter andre bevarede adelskabet ved at gå i tjeneste hos den rige del af adelen, hos biskper eller i klostre.⁵¹

Det ser ud til, at Bugge-linjen har haft et mindre antal gårde, men det har ikke været tilstrækkeligt til at indfri de krav, der stillede i form af

Lovgivningen indeholdt mange specifikke regler, som det var nyttigt at kende, når man skulle forsvare sine ejendomsrettigheder, når man skulle vælge ægtefælle for sine børn og meget, meget andet. For den jyske herremand, såvel som for mange andre, var en afskrift af Jyske Lov derfor et naturligt redskab, og den fandtes såvel smukt indbundet til at have liggende fremme som i lommeformat til brug i påkommende tilfælde. På smudsomslaget til Ole Fenger og Chr. R. Jansen, red.: *Jyske Lov 750 år* (1991) vises et fint eksemplar fra omkring 1300. Foto: Ejvind Rasmussen.

krigsrustning, ekstraskatter o.lign. samt øget levestandard i almindelighed. Bugge Nielsen efterlader sig ikke klare vidnesbyrd om sine ejendomme eller sit virke i øvrigt. Sønnen Jep lader til at have været foged på Ebdrup i Onsild Herred, som han skriver sig til, og som synes at have været Mariager Klosters eje.⁵² Derefter går han i bispens tjeneste, idet han skriver sig til Ovegård, som var Viborgbispens borg i Ove Sogn og sæde for bispens provst eller official i Hindsted Herred.⁵³ Hans søn, Erik Jepsen Bugge, skriver sig ligeledes til Ebdrup, indtil han i sit ægteskab kommer i besiddelse af Wiskumø i Sønderlyng Herred. Han bliver da del i det netværk af lavedelsmænd, som omgiver magnaten og hofmesteren hr. Erik Ottesen til Bjørnholm, og som sådan deltager han som vidne og dommer i en lang række sager, indtil han som en af sine sidste handlinger udpeges af kong Hans til at sidde i en 12-mands kommission til at dømme i en fiskeristrid. Handel har han også beskæftiget sig med, idet han var medlem af Guds Legems Lav i Aalborg.⁵⁴

Det sidste vidnesbyrd om Jakob Nielsens slægtsgren vedrører Bugge Nielsens oldebarn, Jørgen Bugge, og findes som tidligere nævnt i *Kancelliets Brevbøger 1551-55*. Johan Pors, barnebarn til Jørgens moster, Ingeborg Lauritzdatter, og dermed formodentlig arving efter Jørgen Bugge, rejser en sag mod brødrene Per, Enevold og Tyge Kruse (se foranstående oversigt »Forbindelser imellem Gyldenstjerne ... og Kruse«) »for noget Gods i Synderliung Herred, som de have kjøbt af Jyrgen Bugge, hvorfor der ikke skal være sket ham Fyldest«. Til den forestående retssag på næste retterting i Viborg tilsiges også fem bønder, »for, at dennom skal være vitterligt om, at hvis Ord som Jyrgen Bugge havde paa hans yderste, hvorledes at han blev af med hans Arvegods«.

Noter:

- DAB: *Danmarks Adels Aarbog*
 DAS: *Danske adelige Sigiller fra XV., XVI. og XVII. Aarhundrede* Kbh. 1905
 DgP: *Danmarks gamle Personnavne* 1-2. Kbh. 1936-64
 DRB: *Danmarks Riges Brev*, 1. rk. 1ff. Kbh. 1938ff.
 M&P: *Udvalg af hidtil utrykte Danske Diplomer og Brev fra 14., 15. og 16. Aarhundrede*, udg. C. Molbech og N.M. Petersen. Kbh. 1842-48.
 Rep.: *Repertorium diplomaticum regni Danici medievalis* 1. og 2. rk. Kbh. 1894-1912 og 1928-39.
 EA: *De ældste danske Archivregistraturer* 1-5. Kbh. 1854-1910.

- Bogh for venlig interesse, mange gode råd og gennemlæsning af manuskriptet.
 2. *Missiver fra Kongerne Christiern 1.s og Hans's Tid*. Kbh. 1912-14, bd. 2 s. 7ff nr. 8 (2/5-1458). Agardis er det latinske navn på slægtsgården Agård. J.C. Jacobsen: Aagaard og dens ejere. *Historiske Aarbøger for Thisted Amt* 1934.
 3. DRB 2. rk. 6. bd. nr. 293 (9/8 1310), DRB 2. rk. 10. bd. nr. 62 (22/10-1328).
 4. DRB 3. rk. 2. bd. nr. 336.
 5. DRB 3. rk. 4. bd. nr. 44, 45 og 242 (1353-55). Den almindelige antagelse, at Erik Nielsen og Niels Bugge begge var Peder Vendelbos sviigersønner, lader til at være usand, dels fordi Niels Bugge ikke får del i godsarven efter Peder Vendelbo (DRB 3. rk. 2. bd. nr. 336, 25/3-1347), dels fordi dennes søn Christian Vendelbo bliver gift med Niels Bugges datter Eli-

1. Min store tak til institutleder, lektor ved Historisk Institut, Aarhus Universitet, Anders

- ne (DRB 4. rk. 5. bd. nr. 284, 16/11-1394 m.fl.), og ægteskab i så nær slægt var bandlyst. – Tak til Anders Bøgh, som henlede min opmærksomhed herpå, jf. Anders Bøgh: Om det jyske oprør mod Valdemar Atterdag 1367-73 og dets ledere. *Arbejdspapirer, Aarhus Universitet*. Århus 1997 s. 6 note 15.
6. Rep. 1. rk. nr. 4767 (13/5-1406), 4771 (15/5-1406), jf. M&P nr. 161, *ibid.* nr. 163 (17/5-1406) og nr. 174 (29/8-1406 – ikke 20/8 som angivet i M&P og deraf afledt litteratur, idet teksten lyder: »sexta feria infra octauanus assumptionis beate Marie virginis gloriose«).
 7. Troels Dahlerup: Danmark. Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. *Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971 9.-12. august*. Kbh. 1971 s. 48.
 8. Det er den almindelige antagelse i historiske skrifter, at DAA har ret i at betragte alle de otte nævnte personer som børn af Niels Eriksen, sen. † 1388. – Hvor intet andet oplyses, henvises til DAA 1926 II s. 3ff med senere tilføjelser (trods erkendte fejl), idet bemærkes, at alle benyttede oplysninger er verificeret ved kilden eller anden litteratur, uafhængig af DAA.
 9. *Die Reise und andere akten der Hansetage von 1256-1430*. Leipzig 1873, bd. VII s. 408-10 nr. 601, 427-29 nr. 624 og s. 579f nr. 815, Rep. 1. rk. nr. 6066 og *Regesta diplomatica historiae Danicæ*. Kbh. 1847-1907, nr. 3389 (1423-25).
 10. Rep. 2. rk. nr. 829 og 838 (3/4 og 11/4-1458).
 11. Rep. 2. rk. nr. 2405a (13/4 1468). Se endvidere *Svenska män och kvinnor* bd. 1. Stockholm 1942 s. 302.
 12. Rep. 2. rk. nr. 3208 (22/3-1473) og 5693 (10/6-1485) m.fl.
 13. *Diplomatarium Christierni Primi*. Kbh. 1856, nr. 14 og 16. Se også Jens E. Olesen: *Rigsråd – Kongemagt – Union. Studier over det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik 1434-1449*. Århus 1980 s. 468ff, og Poul Enemark: *Kriseår 1448-1451. En epoke i nordisk unionshistorie*. Kbh. 1981 s. 149ff.
 14. Konrad Barner: *Familien Rosenkrantz' Historie* I. Kbh. 1874 s. 100. Olesen (note 13), bilag I med noter, s. 448-456. DAA 1926 II s. 14 oplyser fejlagtigt, at Ellen Henriksdatter blev gift med marsken Claus Rønnow og Kirsten Henriksdatter med hofmester Claus Rønnow. Kirsten var gift med marsken Claus, mens Ellen først var gift med Eske Brok, der led en grusom død under bondeoprøret i 1441, hvorefter hun i 1447 ægtede en fætter til Claus, nemlig hofmester hos dronning Dorothea Corfitz Rønnow. Den tredje datter, Sophie, havde landets førstemand i lange perioder, den godsrige hofmester Erik Ottesen, som sin ægtemand.
 15. DAA 1926 II, s. 13, Olesen (note 13), note IX 19. Myten er omtalt af Cornelius Hamsfort i hans Fynske Bispekrønike og diskuteret af Kr. Erslev i *Danmarks Rigets Historie* II s. 491f note 2, Olesen, s. 381ff og Enemark (note 13) s. 22ff, 37, 72, 76, 192 og kapitel 16.
 16. DAS, Gxvi 7 og 9.
 17. Rep. 1. rk. nr. 5064 (25/11-1409).
 18. Om slægtsforholdet se: S. Mahler Dam: Strangesønnerne – en norrøjsk høvdingæt. *Personalthistorisk Tidsskrift* 1986 s. 31, tavle 3, og s. 14ff, samt DAA 1901 s. 236f; Peder Nielsen Bomove omtaler Strange Pedersen som sin »oldefar« = morfar; endvidere Thiset i *Historisk Tidsskrift* 5. rk. 5. bd. s. 465. Om fogedstilling se Barner (note 14), diplomatariet s. 92f, samt Trap: *Danmark*, 5. udg., bd. 6 s. 724.
 19. Rep. 1. rk. nr. 7602 (21/6-1446).
 20. *ÆA* 2. bd. s. 99 W 65 (1457-58), Rep. 2. rk. nr. 760 (30/9-1457), 4369 (u.d. 1478), 4402 (17/2-1479) og 5006 (18/4-1482). Et sikkert vidnesbyrd om slægtskabet findes i Rep. 2. rk. nr. 12766 (1547), hvori Jørgen Bugge omtaler Wiskumøns tidligere ejer som sin morfar; se endvidere Trap (note 18) bd. 7 s. 349. I *Kancelliets Brevbøger 1551-55*. Kbh. 1885-86 s. 50, kan læses om Bugge-linjens endeligt.
 21. Vilhelm la Cour og Hans Stiesdal: *Danske Voldsteder, Hjørring Amt*. Kbh. 1963 s. 27-32. Anders Bøgh (note 5) s. 32.
 22. I den primære kilde, en afskrift fra 1476 (*ÆA* bd. I s. 103), står der »... godz som her Hienrik Nielssøns arffuinghæ oethæ ... «, mens der i den danske oversættelse (DRB 3. rk. 4. bd. nr. 189) står: »... gods som herr Henrik Nielsen's arvinger ejede ... «. Kalkar: *Ordbog over det ældre danske Sprog*, 1976, giver ingen endtydig forklaring på ordet »oethæ«, hvormod der i tillæg til *Gyldenalds Encyklopædi Dansk Etymologisk Ordbog*, 1989, under opslaget »eje« står det urnordiske: aih, aihæ (ejede), mens der under »øde« står det gl. danske: øthæ, hvilket er nærmest dokumentets stavemåde. Endvidere anvender registranten udtrykket »eye« for »eje« to steder på samme side, hvorfor jeg har valgt at oversætte til »øde« i betydningen at bortøde, at forbyrde ejendommen. – Valdemar Atterdags tidligere marsk, Erik Nielsen Gyldenstjerne var, som sin »bror« Niels Bugge, blandt lederne i det første oprør imod kongen og måtte afgive en del gods i 1355 (Rep. 1. rk. nr. 2450, 2454). Det kan også have været tilfældet med Åstrup i 1354.
 23. DRB 3. rk. 4. bd. nr. 189 (1354), jf. Trap (note 18) bd. VI I s. 176f. DRB 2. rk. 11. bd. nr. 1 (efter 6/1-1333).
 24. Anders Bøgh (note 5) s. 32; jf. M&P nr. 77, 78 og 81 samt DRB 4. rk. 5. bd. nr. 284 og 470.
 25. Se note 6.
 26. S. Mahler Dam (note 18) s. 31, tavle 3, og s. 14ff; jf. DAA 1893 s. 536. Det fører for vidt at

- redeøre for Bild/Strangesen-slægten linjer her, men det bør nævnes, at DAA angiver Niels Strangesen som farbror til Strange Pedersen, mens Mahler Dam på basis af kilder opdeler slægten i flere grene. Ud fra hans nyordning var Niels Strangesen ikke nær så tæt beslægtet med Strange Pedersen, som han var med Elef Elefsen. Endvidere var Gotskalks enkes søn af første ægteskab, Niels Eriksen Banners svigerfar, Peder Høg, bror til Niels Strangesens hustru Barbara. Der kan således være flere årsager til, at Niels Strangesen beseglede flere af disse dokumenter.
27. Rep. 1. rk. nr. 5706 (6/4-1418).
 28. Forordningen af 24/1-1396: *Den danske Rigslovgivning indtil 1400*, udg. E. Kroman. Kbh. 1971, nr. 35.
 29. 1354 og 1418, se noterne 23 og 27. DAS: Aix I og Flvij 16, samt DgP.
 30. Peder Vendelbo var død 25/4-1346, jf. DRB 3. rk. 2. bd. nr. 244, og Erik Nielsen Gyldenstjerne levede 2/5-1365, jf. *ibid.* 7. bd. nr. 243. Der henvises til Poul Enemark, som har behandlet de aldersmæssige forhold indgående i: Peder Nielsen Gyldenstjerne til Ågård og hans sønner. *Festskrift til Troels Dahlerup*. Århus 1985 s. 149-64. – Peders debut: DRB 4. rk. 4. bd. nr. 30 (30/4-1389); faderen Niels Eriksen var død i 1388, da hans enke bortskøder gods: DRB 4. rk. bd. 3 nr. 427 (24/8-1388).
 31. DAS Liv 21. ÆA bd. 2 s. 15, D11; det bemærkes, at ÆA's dato på dokumentet, 1340, er fejlagtig: det er et skiftebrev mellem fru Eline, Aage Hases efterleverske, og hendes svoger Elef Elefsen, der må være efter 1412, da Aage Hase endnu lever (Rep. 1. rk. nr. 5216) og før Elef Elefsens død senest 1418 (ÆA II s. 74 R. 55).
 32. S. Mahler Dam (note 18) s. 1-37; specielt s. 12, 26f samt tavle 5. Endvidere Thiset i *Historisk Tidsskrift* 5. rk. 5. bd. s. 443-74, specielt s. 456ff. og 6. rk. 2. bd. s. 644-65, specielt s. 654ff. Thiset springer dog et slægtled tilbage, idet han fejlagtigt anser Elef Elefsens og Strange Pedersens hustruer for at være døtre af Valdemars marsk Erik Nielsen, *ibid.* s. 465.
 33. DRB 3. rk. 9. bd. nr. 391 (22/9-1374).
 34. F. Hvass: *Samling af Meddelelser om Personer og Familier af Navnet Hvas*. Kbh. 1873 bd. 3 s. 13f note 6. ÆA bd. 2 s. 316 (register). – M&P 163 (17/5 1406); sammenlign bl.a. *ibid.* 172 (6/8-1406).
 35. DRB 4. rk. 7. bd. nr. 329 (24/6-1400).
 36. Lauritz Hvas' anden hustru, fru Thore, omtales med »sine børn« i juli 1414, jf. ÆA 2. bd. s. 4 A 6, og dette nye ægteskab må da have eksisteret et par år. Hvass (se note 34) bd. 3 s. 15f. ÆA bd. 2 s. 74 R 55 (1418).
 38. DgP 1, sp. 286: Eylvoff, se Elef.
 39. Rep.1. rk. nr. 4437, 4966, 5582, 5817, 6080 og Rep. 2. rk. nr. 4402 m.fl. (1401-83). Hans segl. DAS: M 54, er blandt de ubestemmelige.
 40. Rep. 2. rk. nr. 3009 (1471), 2923 (1471), 4402, 5883 m.fl. (1479-86), 7248, 7402 (1492-93).
 41. DgP 1; Rep. 2. rk. bd. 9 (reg.): Ib ... jf. Jep.
 42. DRB 2. rk. 8. bd. nr. 288 (4/10-1320), 9. bd. nr. 191 (25/5-1325), 10. bd. nr. 62 (22/10-1328), jf. DAS A.213, 10. bd. nr. 6 og 13 (6/2 og 27/2-1328). Endvidere 9. bd. nr. 64, 168 og 273 (20/8-1323, 16/2-1325 og 7/6-1326).
 43. Sidste sikre vidnesbyrd om Jakob Nielsen er i foranstående dokument fra 22/10-1328, og Erik Nielsen repræsenterer slægten som vidne i januar 1341, DRB 3. rk. 1. bd. nr. 132. Marsk i 1347: 2. bd. nr. 336.
 44. Trap (note 18) VII 1 s. 159, jf. DgP 1 sp. 1269, og Trap IX 1 s. 265, jf. DgP 1 sp. 632 og 236.
 45. Rep.1. rk. nr. 4887 og ÆA bd. 2 s. 225 (6/3-1407).
 46. Rep.1. rk. nr. 6926 (8/2-1438), 7161 (18/3-1441) og nr. 7355 (1/9-1443), jf. DAS Lxxxii 1.
 47. Rep. 2. rk. nr. 9368 (25/5-1501). Eskær nævnes i 1494 som sted for indløsnings af gods-pant til hr. Niels Høg, *ibid.* nr. 7687 (16/6-1494).
 48. Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middelalderen*. Kbh. 1968 s. 112f; Mahler Dam (note 18), tavle 4 og 5.
 49. M&P nr. 172 (6/8-1406), Barner (note 13), s. 54 (19/5-1406).
 50. Rep.1. rk. nr. 7602 (21/6-1446).
 51. Troels Dahlerup: Lavadelens krise i dansk Senmiddelalder. *Historisk Tidsskrift* 12. rk. 4. 1969-70, s. 1-43.
 52. ÆA bd. 5 s. 666f D.33 (1366), D.31 (1418), D.32 (1421), D.35 (1421), D.37 (1444) og D.43 (1422).
 53. ÆA bd. 2, s. 99 W.65 (1457-58), Rep. 2. rk. nr. 760 (30/9-1457), 2078 (20/5-1466) og 2366 (11/1-1468).
 54. Rep. 2. rk. nr. 760, 4369, 4402, 4830-31, 5006, 5194, 5252-53, 5968, 6271, 7168, 7251 og *Diplomatarium Vibergense*. Kbh. 1879 nr. 127 og 137 (årene 1457-96).

Fejl og fakta i historiefremstilling

Af Bent Østergaard

Professor Ditlev Tamm var ude med fleureten i sin kronik i *Politiken* 9. december 2001 om *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*.¹ Med udsøgt sproglig elegance spiddede han i en række håndplukkede eksempler det pudseløjerlige sprogbrug, der er benyttet i karakteristikkene af de biograferede, samtidig med at han problematiserede redaktionens kriterier omkring udvalget af værdige til omtale i værket.

Af et leksikon bør læseren/køberen også kunne forvente, at de faktuelle oplysninger er så korrekte, som den forhåndenværende historiske viden giver mulighed for.

I 1500-tallets Odense dominerede en række familier som storkøbmand og samtidig indehavere af posterne som borgmestre og rådmænd. Enkelte kvinder kunne som enker overtage mandens virksomhed og finansielt hævde sig på lige fod med det øvrige byaristokrati. Det er naturligt for *Kvindebiografisk Leksikon* at bringe et eksempel herpå.

Eksemplet, som gives, lever desværre ikke op til elementære krav om præcision omkring de historiske fakta. Den kvindelige storkøbmand Karen Kottes er omtalt,² men med katastrofale mangler, især i personstoffet – selv hendes navn er stavet forkert! Hun hed ikke Karen Kotte, men kaldtes Karen Kottes med ejefalds s efter sin afdøde mand Laurids Kotte. Hun tilhørte altså ikke selv den gamle adelslægt Kotte, hvad der hævdes i artiklen. Hun var datter af en borgmester i Kerteminde. Til trods herfor får hun i leksikonet påduttet en svoger og svigerinde som forældre (hvad der også ud fra årstallene er en helt håbløs konstruktion).

Hun var gift tre gange og havde mindst seks børn. Artiklen nævner kun hendes sidste ægteskab og to døtre. Den bedst kendte af hendes afkom, den fyrige og koleriske Mette Kotte, gift med den fremtrædende storkøbmand Hans Mule, forbigås i tavshed. Det gælder også hendes to første ægtemænd, Laurids Kotte og Thomas Friis.

Det gøres gældende, at Karen Kottes skulle have været aktiv som storkøbmand allerede under Syvårskrigen, der sluttede i 1570. Med sikkerhed optræder hun dog først som selvstændig i 1572, hvor man må for-

mode, at hendes tredje og sidste husbond, Mikkel Clausen, er død forinden.

I sin grundige disputats om rådsaristokratiet i Odense henleder Svend Larsen opmærksomheden på, »at det ikke er mændene, men kvinderne, der danner det kontinuerlige element i bysamfundet«. ³ Døde den mandlige indehaver, førtes forretningen videre af enken, eventuelt sammen med en ny husbond. I dette tilfælde overlevede Karen Lauridsdatter Kottes tre ægteskaber og kunne med stor selvstændighed selv videreføre forretningerne gennem en lang årrække.

Disse eksempler står dog ikke alene. Samvittighedsfuld granskning, også af alle enkeltheder, har dog hidtil været et af adelsmærkerne i al sobor historieforskning og -formidling. Man kan derfor håbe, at redaktionen af *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* vil opfordre alle til at indsende sådanne rettelser, så de kan blive indføjet i den kvindebiografiske database, før denne gøres alment tilgængelig i 2003.

Noter:

1. Jytte Larsen m.fl. (red.): *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, 2000-01.

2. Bd. 2 s. 324-25.

3. Svend Larsen: *Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede*, 1965, s. 97.

Historien om Slesvig-fiskeren Heinrich Christian Leopold Nanz' (Lazarus) jødiske herkomst

Af Nils Vollertsen

I mine studier af fiskerlejet Holmen i Slesvig 1805-1990 er jeg kun én gang stødt på en fisker af jødisk, om end ikke troende, herkomst. Han var min farmors far og hed Heinrich Christian Leopold Nanz (Lazarus). Jeg synes, at det er en usædvanlig historie, som fortjener en omtale. Her er den slægtshistoriske baggrund, som i stor udstrækning bygger på oplysninger fra min farmor Ella Vollertsen:

Petersen, hvis fornavn er mig ukendt, var knægt på landet og vel født omkring 1760-80. Han giftede sig med Christine, hvis efternavn jeg ikke ved. Hun var født i Bjernt ved Slesvig by og jordemoder i Sønder Brarup i det sydlige Angel. Hun var også kusine til min farfar Johannes Vollertsens farfar Peter Vollertsen, der var født i 1812 eller 1818 i Kønholt i Angel og var landarbejder. Petersen og hans kone Christine fik ingen børn.

Da Petersen døde, giftede Christine sig anden gang med Hinrich Nanz, der var fisker på Holmen i Slesvig og født den 1.5.1809. Heller ikke i dette ægteskab fik Christine børn. Uden for ægteskab fik hun imidlertid sønnen Jacob Detlef Lazarus, der fødtes i Husby i Flensborg amt. Han fik Christine Nanz' første mands efternavn Petersen og kom således til at hedde Jacob Detlef Petersen, født Lazarus.

Jacob giftede sig med Caroline Jacobsen, hvis far var murer på sindsygeanstalten i Slesvig og boede på Stadtfeld (dansk: bymarken), som lå lige op til anstalten i udkanten af byen.

Faderen til Jacob Detlef Petersen, født Lazarus, må have været Hinrich Christian Lazarus, der ifølge *Schleswoiger Intelligenzblatt* i 1841 boede i 2. kvarter nr. ? i Slesvig og i 1842 i 2. kvarter nr. 195, dvs. på Stadtfeld 22. I 1841 og 1842 betalte han 1 β om ugen til byens fattigkasse.

Hinrich Christian Lazarus' far var Johann Heinrich Lazarus, der boede i Slesvig by, hvor han døde den 15.7.1844. Han nævnes i 1835 som murer. Johann Heinrich Lazarus, der var jøde, men ikke troende, var gift med M. Lazarus, født Heidecker. Hun var ikke jøde. Ægteparret blev i 1835 medlemmer af begravelsesgildet Stadtfelder Beliebung i Slesvig

by. Hun nævnes i 1878 som enke og boede da i 2. kvarter nr. 195, og hun døde i Slesvig den 13.5.1879.

Jacob Detlef Petersen, født Lazarus, og Caroline Jacobsen havde altså begge en murer blandt de nærmeste forfædre, og de har sandsynligvis haft fælles bekendte.

Da Jacob og Caroline ikke selv fik børn, adopterede de en fiskerdreng fra Holmen. Drengen har formentlig heddet Heinrich Christian Nanz, men han fik sin adoptivfars oprindelige efternavn Lazarus, og det almindelige jødiske efternavn Leopold er måske blevet tilføjet ved samme lejlighed. Under alle omstændigheder har han navnet Heinrich Christian Leopold Lazarus, da han giftede sig med Friederike Marie Gröndahl (født den 2.6.1861 i Slesvig). De hørte da til Mikaelis-kirkens menighed i Slesvig, som omfatter Stadtfeld.

Heinrich Christian Leopold Lazarus må dog have taget sit oprindelige efternavn Nanz til sig, da han og hustruen senere bosatte sig på Holmen, hvor han blev fisker. På deres datters – min farmors – Ella Vollertsens (født Nanz') dåbsattest fra den 31.8.1889 angives faderen i alt fald at være fiskeren Heinrich Christian Leopold Nanz.

Jacob Detlef Petersen, født Lazarus, der selv havde en fisker fra Holmen som stedfar, adopterede altså en fiskersøn, som selv blev fisker på Holmen. Sidstnævnte, Heinrich Christian Leopold Nanz, har formentlig været barnebarn af førstnævnte, Hinrich Nanz.

Datasupplement til Dansk Biografisk Leksikon

Af Sv. Cedergreen Bech

Denne liste indeholder tilføjelser til og med december 2002. Den er en fortsættelse af tidligere lister, senest i Personallhistorisk Tidsskrift 2002:1. Dato i parentes angiver dato for nekrolog i de tilfælde, hvor dødsdatoen ikke er fastslået. SB betyder sekundær biografi, og (S) henviser til supplementsbindet for Dansk Biografisk Leksikon.

(S) Abildstrøm, Jytte, far Harry A. 1904-2002
Andersen, Ernst, d. 9.3.2002
Andreassen, Mogens, d. 7.8.2002
Asmussen, Jes Peter, d. 5.8.2002
Auken, Kirsten, ægtefælle Gunnar A., d. 27.1.2002
Ballhausen, Carl Johan, ægtefælle, Ingrid B. d. 20.10.2002
Billeskov Jansen, F.J., d. 21.6.2002
Bramsen, B., d. 18.4.2002
Bramsen, Henrik, d. 8.3.2002
Bredsdorff, Elias, d. 8.8.2002
Dahlerup, slægt, Erik D. 1909-2002
Dal, Erik, ægtefælle Estrid Bruun D., d. 11.11.2002
Engberg-Petersen, Harald, ægtefælle Ingrid E.-P., d. 27.8.2002
Gudme, slægt, Per G., 1927-2002
Guldberg, Stig, enke Kirsten S.G., d. 6.2.2002
Hammer, Marie, d. 25.5.2002
Hansen, Bent, d. 15.4.2002
Hansen, Gunnar, enke Elly Gerda H., d. ...8.2002
Harboe, Knud Peter, d. 27.10.2002
Harder, Uffe, d. 25.4.2002
Hartmann, Godfred, 1. hustru Benedicte H., d. 19.6.2002
Heerup, Gunnar, 3. hustru Karen H., d. 2.8.2002
Helmer-Petersen, Keld, ægtefælle Birthe H.-P., d. 14.11.2002
Heltoft, Aksel, enke Bente Elsebeth H., d. 28.2.2002
Henning-Jensen, Astrid, d. 5.1.2002
Hoffmeyer, Henrik, enke Lise H., d. 30.4.2002

- Jakobsen, Erhard, d. 11.3.2002
Jessen, Erik, d. 16.3.2002
Juncker, Flemming, d. 25.3.2002 (Se i øvrigt Svend Balslevs bidrag i dette nummer)
Kejlbo, Ib Rønne, d. 14.7.2002
Kirkegaard, Preben, d. 3.12.2002
Køpcke, Arthur, enke Åse K., d. 31.1.2002
Lehmann, slægt, Henrik Julius L. 1906-2002
Lippmann, Ole, d. 3.9.2002
Lundberg, Knud, d. 12.8.2002
Lundberg, Knud, 2. hustru Hanne L., d. 13.5.2002
Løwert, Karen Marie, d. 4.2.2002
Moe, Bjørn, d. 15.1.2002
Mogensen, Harald, d. 30.12.2002
(S) Moustgaard, Johannes, d. 13.4.2002
Muus, Flemming B., enke Varinka M., d. 18.12.2002
Møller, Erik, d. 24.3.2002
Møller-Jensen, Viggo, ægtefælle Malene Helligkilde, d. 28.4.2002
Nathan, Ove, d. 7.2.2002
Olsen, Børge, d. 1.3.2002
Plum, slægt, Preben P., 1906-2002
Prytz, slægt, Signe P., 1902-2002
Rasmussen, Halfdan, d. 2.3.2002
Rehling, Erik, 2. hustru Marikka Dagny R., d. 13.2.2002
Reimers, Frithjof, enke Anne Marie R., d. 22.4.2002
Rohde, Peter P., enke Ina R., d. 3.6.2002
Rold Andersen, Bent, ægtefælle Inge R.A., d. 31.8.2002
Schlüter, Poul, mor Else S. 1904-2002
Secher, Knud, enke Helen S., d. 21.2.2002
Sikjær, Søren, enke Valborg S., d. 25.6.2002
Simonsen, Morten, d. 1.2.2002
Spang-Hanssen, Henning, d. 23.10.2002
Stangerup, Henrik, enke Lotte Tarp, d. 24.10.2002
Swane, slægt, Lars S., 1913-2002
Trolle, Dyre, d. 20.10.2002
Vasarhelyi, Georg, d. 27.7.2002
Zahle, slægt, Jørgen Z., 1913-2002

Flere supplementer til Dansk Biografisk Leksikon

Af Svend Balslev

I fortsættelse af tidligere indleveret materiale til supplerung af oplysningerne i Dansk Biografisk Leksikon, 3. udgave, kan jeg hermed give følgende oplysninger:

Førslev, Carl Christian Jacob

Gift 1. gang København (Citadels) 17.11.1922 med Else Anne Cathrine Studt (ægteskabet opløst 21.1.1930). Hun gift 2. gang Ørting Sogn 9.2.1930 med skovrider, forstkandidat Harald Engberg (født Hemmet Sogn, Nørre Horne Herred, 4.6.1893, død 21.12.1987, søn af sognepræst Harald Lauritz E. og Elfride Mathilde Knudsen). Else Anne Cathrine Studt blev født København (Garnison) 22.5.1897, død Sct. Josefs Hospital 21.12.1962, indført i kirkebogen for København (Sundby). Datter af inspektør, oversergent Henrik Studt (navneforandring fra Studt Christiansen til Studt 13.4.1908) og Caroline Larsen.

Juncker, Gunnar Flemming

Født Slaglille Sogn 12.9.1904. Død 25.3.2002, begravet Udbyneder. Søn af proprietær Poul Gunnar J. og Anne Margrethe Kielsen.

Gift 1. gang Greve Sogn (borgerlig vielse) 27.6.1937 med Wanda Sofie Agnete Hansen (ægteskabet opløst). Hun gift 1. gang Frederiksberg Sogn 2.6.1929 med ingeniør, cand. polyt. Thorkild Karl Buchter (født Gentofte Sogn 24.11.1900, død København (Kommunehospitalet) 3.8.1936). Ægteskabet blev opløst 1.6.1934. Wanda Hansen blev født København (Fødselsstiftelsen) 11.9.1907, død Frederiksberg 4.10.1984. Datter af ugift tjenestepige Ida Helene Hansen.

Gift 2. gang Krstrup Sogn (borgerlig vielse) 17.8.1939 med Esther Sofie Brøste (ægteskabet opløst). Hun gift 1. gang Krstrup Sogn 26.1.1920 med grosserer Holger Eggert Lauritzen (født Randers (Mortens) 5.5.1886). Ægteskabet blev opløst 21.7.1939. Esther Sofie Brøste blev født Altona 14.1.1900. Datter af kommissionær Søren Sørensen Brøste og Kirsten Petersen.

Gift 3. gang London 4.5.1945 med Gabriele Rohde. Hun blev født København (Frue) 7.9.1904, død Århus 5.4.1946, begravet Udbyneder. Datter af kunstmaler Johan Gudmand R. og Ása Zøylner.

Gift 4. gang Udbyneder Sogn (borgerlig vielse) 25.9.1946 med Ingegerd Johanne Marie Henriette Ahlefeldt-Laurvig (ægteskabet opløst). Hun gift 1. gang Polen (katolsk) 29.12.1921 med Vincislav Greve Dambski (født ca. 1880). Ægteskabet blev annulleret af paven. Ingegerd Ahlefeldt-Laurvig blev født København (Jacobs) 17.10.1900, død Long Melford, Suffolk, England, 31.5.1987. Datter af gesandt Preben Ferdinand Greve A.-L. og Marie Emilie Baronesse von Gohr.

Gift 5. gang Bregnet Sogn 10.8.1949 med Elisabeth Wonsild (ægteskabet opløst). Hun gift 1. gang Gentofte Rådhus 15.6.1944 med trafikassistent Henry Jensen (født Randers (Peders) 30.6.1916). Ægteskabet blev opløst 6.7.1949. Hun blev gift 3. gang Udbyneder Sogn 22.9.1962 med skogsjef, norsk forstkandidat Erik Krog (født Stor-Elvdal Sogn, Hedmark Fylke, Norge, 1.1.1923). Elisabeth Wonsild blev født København (Rigshospitalet) 30.11.1922, døbt København (Johs), død Havndal, Udbyneder Sogn, 19.10.1985. Adoptivdatter af direktør Jacob Knud W. og Frieda Mecking. Elisabeth Krog var i en periode medlem af Folketinget.

Gift 6. gang Københavns Rådhus 13.12.1960 med Jutta Regitse Pilegaard Graae, født Frederiksborg Slotssogn 28.4.1906, død Udbyneder Sogn 25.3.1997. Datter af direktør Julius Constantin Pilegaard G. og Sigrid Christiane Sibbern Køhler.

Svend Balslev, f. 1922, landinspektør, tidligere kontorchef i Matrikeldirektoratet, nu Kort- og Matrikelstyrelsen. Har skrevet: *Danske Førstkandidater 1786-1860* (1986), *Danske Førstkandidater 1897-1996* (1997), *Danske Skovfolk* (1989) samt flere artikler i faglige tidsskrifter og *Søllerødbogen*. Med Hans Ejner Jensen som medforfatter: *Landmåling og Landmålere* (1975). Adresse: Kildevældsvej 16A, 2830 Virum.

Weilbachs kunstnerleksikon – lidt post festum

Af N. H. Frandsen

Den nye udgave af *Weilbach. Dansk Kunstnerleksikon* er nyttig, men den har en del mangler. Jeg har tidligere sendt tilføjelser til leksikonnet vedrørende medlemmer af Lyngeslægten, så de kunne komme med i sidste bind. Men det er efterhånden gået op for mig, at der mangler biografiske oplysninger om mange af de grønlandske kunstnere.

Jeg har derfor brugt lidt tid på at lave tilføjelser og rettelser til nogle af de afdøde grønlandske kunstnere.

Det drejer sig dels om tilføjelser af datoer, forældre, ægtefæller og ægtefælles forældre, dels om tilføjelser og rettelser til navne. Grønlænderne har som regel flere fornavne. Tidligere kunne rækkefølgen af navnene variere, og undertiden findes fornavnet i flere variationer. Det gælder således Jens Frederik Kreutzmanns anden kone, hvis moder står som Alhed ved vielsen og i folketælling 1834, men som Aline ved datterens fødsel og i folketælling 1840. Da den ældste kirkebog er gået tabt, kan man ikke se, hvad hun blev døbt, og derfor er den ene variant tilføjet i parentes.

Oprindeligt brugte grønlænderne ikke efternavn. Danskerne i Grønland havde et efternavn, deres børn fik et efternavn, og efterhånden begyndte flere og flere grønlændere også at bruge efternavn. Men først i begyndelsen af 1900-tallet havde alle grønlændere et efternavn. Elisabeth Ingeborg (moder til Rasmus Berthelsens tredje hustru) står uden efternavn ved vielsen, fordi hun ikke havde et efternavn, og det er således forkert, når Weilbach med et NN antyder, at efternavnet mangler. Et sådant NN er forkert anbragt flere steder. I de herrnhuttske menigheder brugte grønlænderne ikke efternavn, og først efter 1900, hvor de herrnhuttske missionærer forlod Grønland, begyndte disse grønlændere efterhånden at tage et efternavn. Så når der i det følgende undertiden står et efternavn i parentes, er det fordi den pågældende ikke havde et efternavn ved barnets fødsel, men senere begyndte at bruge efternavn.

Tidligere havde mange grønlandske byer danske navne, der nu er erstattet af grønlandske. Derfor anføres byerne med begge navne (det

grønlandske først) første gang byen nævnes under en person, og derefter med det grønlandske navn alene. Første gang en bygd er nævnt under en person anføres, i hvilken koloni eller kommune bygden ligger. Derefter anføres bygdenavnet alene. Ved alle stednavne bruges den nu gældende retskrivning.

Alaufesen, Kristian Jakob Hans Peter

Gift med Pauline, født 26.9 1932 Uummannatsiaq, Uummannaq. Datter af fanger Johannes Titus Peter Larsen og Margrethe Benigne Johanne Juliane Simonsen.

Andreassen, Kaarale

Gift 16.5 1915 Ammassalik med Johanne Gertsen, født maj 1898 Ammassalik.

Aaninaaq (Âninâq, Aininâq)

Født ca 1884 o. Pitoraavik, Thule

Død 15.2 1929 Thule

Gift 2.: 21.4 1924 Thule med Uvdloriak, født o. 1882, død 2.6 1934 Thule.

Aron (fra Kangeq)

Gift 8.11 1843 med Persita, født 27.2 1824 Neu Herrnhut, Nuuk/Godthåb, datter af fanger Tobias og Valeria, død 1.9 1897 Kangeq, Nuuk.

Berthelsen, Esra Abraham Peter

Født 16.7 1889 Kangaamiut,¹ Maniitsoq/Sukkertoppen. Forældre: Fanger Lukas Jefta Aron Klaudius Poul Egede Berthelsen og Karoline Klara Asnat Frederikke Egede.

Gift 7.5 1912 Kangaamiut med Else Augustine Apollonia Malakiassen, født 24.8 1890 Timerliit, Maniitsoq, datter af fisker Mogens Sivert Nikodemus Elisæus Josef Malakiassen og Agnete Rode Johanne Grethe Rakel Hoseasen.

Berthelsen, Rasmus Storm Josva Berthel

Gift 1.: 2.7 1848 Qeqertarsuatsiaat/Fiskenæsset, Nuuk/Godthåb med Anne Sophie Berglund, født 9.12 1829 Qeqertarsuatsiaat, datter af Jonas Sivert Berglund og Ane Sophie.

Gift 2.: 10.8 1879 Nuuk med Esther Ane Karen Juliane Lynge.

Gift 3.: 17.10 1880 Nuuk med Sara Cjertrud Louise Poulsen, født 14.5 1842 Saarloq, Nuuk; datter af sælfanger Johan Ludvig Poulsen og Elisabeth Ingeborg. Død 24.1 1910 Nuuk.

Danielsen, Johannes Isak Niels Johan Christian

Søn af Kristian Dines David Johannes Abel Danielsen og Ane Kathrine Birgithe Bertha.

Gift 1.3 1898 Kangerluk/Diskofjorden, Qeqertarsuaq/Godhavn med Lydie Susanne Eva Reimer, født 30.4 1875 Qeqertarsuaq. Datter af fanger Jørgen Jens David Reimer og Kristiane Abigael Rebekka Smith. Død 5.7 1931 Kangerluk.

Danielsen, Jacob Nikolaj David Thomas

Født 14.8 1888 Kangerluk/Diskofjord, Qeqertarsuaq/Godhavn. Forældre: Sælfanger Niels Kristoffer Magnus Danielsen og Karen Cecilie Benigne Nielsen.

Gift 15.9 1916 Aasiaat/Egedesminde med Charlotte Juliane Jokebed Clasen, født 31.5 1896 Kitsissuarsuit/Hunde Ejland, Aasiaat. Datter af fanger Pavia Peter Vitus Clasen og Cecilie Dorthea Antonette Maren Johannesen.

Danielsen, Carl Pele Ole

Født 21.1 1881 Kangerluk/Diskofjorden, Qeqertarsuaq/Godhavn, død 19.12 1919 Qeqertarsuaq. Søn af fanger Niels Kristoffer Magnus Danielsen og Karen Cecilie Benigne Nielsen. Gift 11.8 1907 Qeqertarsuaq med Louise Karen Eunike Sofie Andersen, født 31.5 1884 Qeqertarsuaq; død 26.11 1947 Qeqertarsuaq. Datter af fanger Johan Johannes Ole Kristian Andersen og Dorthea Kristiane Birgithe Abigael Siegstad.

Frederiksen, Thomas Abel Jens Jakob

Født 5.11 1939 Iginniarfik, Aasiaat/Egedesminde. Forældre: Fanger Jørgen Ditlev Kristian Jakob Frederiksen og jordemoder Regina Nikoline Marie Sofie Timothæussen.

Isak fra Illorpaat

Født 1.4 1866 Illorpaat, Nanortalik, død 12.12 1903 sammesteds. Forældre: Fisker Manasse og Abisak.

Kleist, Jens Lauritz Gerhard Samuel

Født 8.12 1855 Alluitsup Paa/Sydprøven, Nanortalik, død 2.6 1931 Qeqertarsuaq/Godhavn. Forældre: Bødker Anders Møller Kleist og Cecilie Bibia. Gift 11.7 1878 Aasiaat/Egedesminde med Justa Ruth Louise Dorthe Prehn, født 19.10 1858 Ilulissat/Jakobshavn, død 28.1 1932 Qeqertarsuaq. Datter af enke Sigrid Kristine Maria Larsen, f. Aronsen og udlagt barnefader tømmermand Marcus Prehn.

Knudsen, Johan Morten Pavia Jeremias

Født 13.4 1922 Narsaq, forældre: Fisker Karnis Andreas Emanuel Knudsen og Kristine Marie Kirsten Karen Motzfeldt. Gift 17.3 1946 Narsaq med Louise Eva Sofie Helene Fleischer, født 4.2 1924 Uummanaq. Datter af motorpasser Lars Jens Peter Fleischer og Helene Lucie Ane Jakobsen.

Kreutzmann, Jens Frederik

Født 21.3 1828 Kangaamiut, Maniitsoq/Sukkertoppen, død 4.6 1899 Kangaamiut. Forældre: Udstedsbestyrer i Kangaamiut Johan Ernst Kreutzmann (opr. Kretzmer) og Eunyche Marie Hansdatter.

Gift 1.: 8.5 1848 Maniitsoq med Rosine Karoline Lyberth, født 6.10 1828 Maniitsoq, død 26.12 1857 Kangaamiut. Datter af kolonist Søren Daniel Lyberth og Ruth Sachariasdatter.

Gift 2.: 5.5 1859 Kangaamiut med Charlotte Amalie Sommer, født 11.2 1837 Kangaamiut, død 15.6 1898 Kangaamiut. Datter af fanger David Sommer og Aline (Alhed).

Kreutzmann, Aron Klaudius Sivert Sommer John **Johannes**

Født 13.7 1862 Kangaamiut, Maniitsoq/Sukkertoppen, død 15.2 1940 Kangaamiut. Forældre: Jens Frederik Kreutzmann og Charlotte Amalie Sommer.

Gift 1.: 14.6 1886 Kangaamiut med Helge Rosine Henriette Møller, født 11.1 1868 Maniitsoq, død 24.6 1898 Kangaamiut. Datter af læser Hans Lars Møller og Elisabeth Stine.

Gift 2.: 24.5 1900 Nuuk/Godthåb med Bolette Ane Antonette Petrusen, født 28.1 1875 Qerrortusoq, Sisimiut/Holsteinsborg, død 24.8 1931 Kangaamiut. Datter af kateket Jonathan Ole Klemens Søren Petrusen og Ane Gundel Aline Kleist.

Kreutzmann, Kristoffer Peter Kristian

Født 29.1 1867 Kangaamiut, Maniitsoq/Sukkertoppen, død 16.3 1942 Nuuk/Godthåb. Forældre: Jens Frederik Kreutzmann og Charlotte Amalie Sommer.

Gift 1.: 14.6 1886 Kangaamiut med Lise Marie Birthe Møller, født 5.8 1865 Maniitsoq, død 18.4 1931 Nuuk/Godthåb. Datter af læser Hans Lars Møller og Elisabeth Stine.

Gift 2.: 3.5 1936 Nuuk med Kristiane Regine Birgitte Lorentzen, født 7.6 1903 Kangeq, Nuuk, datter af fanger Malakias (Lorentzen) og Dorothea.

Kristoffersen, Dorteia (Dorthe) Rebekka Augusta

Født 4.1 1906 Atammik, Maniitsoq/Sukkertoppen. Forældre: Fanger Pavia Johannes Thimoteus Jakobsen og Bertheline Augustine Thamar Poulsen. Gift 11.9 1927 Nuuk/Godthåb med Kristoffer Mathæus Gert Kristoffersen. Se denne.

Kristoffersen, Kristoffer Mathæus Gert

Født 3.9 1902 Kangillermiut, Nuuk/Godthåb. Forældre: Læser Kristian Frederik (Kristoffersen) og Sophie Beate. Gift 11.9 1927 Nuuk med Dorteia Rebekka Augusta Jakobsen (Kristoffersen). Se denne.

Lund, Isak Lukas Emanuel

Født 26.12 1889 Alluitsup Paa/Sydprøven, Nanortalik, død 26.11 1973 Narsaq. Forældre: Esther Anna Marie og udlagt barnefader pensioneret assistent Jakob Peter Eskild Lund. Gift 2.6 1912 Nuuk/Godthåb med Blette Amalie Charlotte Heilmann, født 16.1 1888 Nuuk, død 26.8 1972 Narsaq. Datter af fanger Johannes Sivert Jonathan Heilmann og Elisabeth Kathrine Blette Poulsen.

Lund, Lars Jørgen Peter

Født 3.8 1897 Nuuk/Godthåb, død 28.7 1935 Qoornoq, Nuuk. Forældre: Kolonist Karl Jens Elias Lund og Judithe Debora Eleonora Berthelsen. Gift 2.10 1919 Nuuk med Ane Kathrine Jakobine Esther Tobiassen, født 17.7 1901 Kangeq, Nuuk, død 15.1 1988 Nuuk. Datter af fanger Jakob (Tobiassen) og Susanne Henriette Magdalene Josefsen.

Markussen, Johan Adam Isboseth

Født 10.10 1906 Narsaq, død 2.3 1994 smst. Forældre: Fanger Barnebas Josef Markus (Isbosethsen) og Phøbe Bibia Karen Eva. Gift 15.10 1926 Qaqortoq/Julianehåb med Nikoline Proba Malene Magdalene Poulsen, født 15.12 1899 Qaqortoq, død 15.10 1974 Narsaq. Datter af fanger Isboseth Thor Esaias Simon (Poulsen) og Kirsten Ruth Inger Elisabeth.

Møller, John Peter Christian

Gift 1.: 3.11 1889 Nuuk/Godthåb med Mariane Ingeborg Karitas Nielsen. Født 28.9 1870 Qornoq, Nuuk, død 28.5 1913 Nuuk. Datter af fanger Christoffer Peter Adam Nielsen og Beate Poulsen.
 Gift 2.: 13.4 1914 Nuuk med Sofie Kristine Charlotte Kristiansen, født 26.11 1892 Nuuk. Datter af fanger Johan Gert Kristen Kristiansen og Turperna Kristiane Sofie Titussen.

Møller, Lars Peter Silas Mathæus

Gift 10.2 1867 Nuuk/Godthåb med Louise Malene Kristiane Rasmussen, født 28.6 1847 Nuuk.

Petersen, Tønnes Jørgen Pavia

Født 23.12 1904 Nuuk. Forældre: Kateket Andreas Jonathan Kristoffer Petersen og Maria Helene Ketura Lynge.

Gift 1.: 20.5 1928 Maniitsoq/Sukkertoppen med Sofie Karoline Judithe Kreutzmann, født 28.12 1894 Kangaamiut, Maniitsoq, død Maniitsoq. Datter af fanger Jakob Ephraim Ananias Kreutzmann og Marie Karoline Jacobine Euphemia Rosing.

Gift 2.: Med Kristine Ane Rakel Heilmann. Født 29.5 1919 Maniitsoq, død 3.2 1994 sammesteds. Datter af fanger David Hans Lars Heilmann og Sara Bibiane Ruth Lynge.

Qaaqutsiannguaq (Quargutsiánguaq)

Gift 27.12 1925 Qaanaaq/Thule med Atangana. Født o. 1900, død 2.11 1955 Siorapaluk, Qaanaaq.

Rosing, Johannes Peter

Født: 2.9 1863 Qeqertarsuatsiaat/Fiskenæsset, Nuuk/Godthåb, død 5.2 1942 Maniitsoq/Sukkertoppen. Forældre: Handelsassistent Peter Frederik Rosing og Haldora Helene Margrethe Caroline Petrusen.

Gift 27.6 1886 Atammik, Maniitsoq med Susanne Marie Lise Heilmann, født 10.7 1865 Maniitsoq, død 26.8 1946 Maniitsoq. Datter af tømmersmand Hans Poul Heilmann og Marie Elisabeth Monica Ingeborg Berthelsen.

Rosing, Karl (Kåle) Frederik Johan Peter

Ægtefælle Nielsigne Martha Abelone Zethsen, født 10.10 1916 Appat/Ritenbenk, datter af kommunerådsformand Lars Johannes Peter Jonas Zethsen og Marie Dorthe Beate Jensen.

Rosing, Peter Fallentin

Født 7.6 1871 Qerrortusok, Sisimiut/Holsteinsborg. Forældre: Volontør Peter Frederik Rosing og Haldora Helene Margrethe Caroline Petrusen.

Gift 1.: 25.7 1893 Kangaamiut, Maniitsoq/Sukkertoppen med Sara Katarine Helen Dahl, født 10.3 1875 Sisimiut, død 2.5 1935 Kangaamiut. Datter af kolonist, senere udstedsbestyrer Jakob Carl Sillas Dahl og Inger Edel Charlotte.

Gift 2.: 21.5 1936 Kangaamiut med Cisilie Inger Sofie Olsen, født 15.6 1907 Kangaamiut. Datter af fanger Gustav Frederik Tønnes Olsen og Ester Rebekka Agnes Lennert.

Noter:

- 1.1 Weilbach står: Født 16.7 1889 i Kangaamiut (udstedet Sukkertoppen). Kangaamiut var et udsted under kolonien Sukkertoppen, nu Maniitsoq kommune.

Nyt fra Norden

Af Birgit Flemming Larsen

Formandskabet for den nordiske samarbejdskomité NORDGEN blev i 2002 varetaget af Genealogiska Samfundet i Finland ved Leif Methers, og det årlige møde fandt sted i St. Petersborg 28.-30. september med Leif Mether som arrangør. Formålet med at lægge mødet i Rusland var at få oplysninger om russiske arkiver samt at få kontakter med russiske slægtsforskere og høre om deres foreninger. Følgende deltog:

Lars Löberg, Norsk Slektshistorisk Forening

Tore H. Vigerust, Norsk Slektshistorisk Forening

Jan Eri, DIS-Norge

Ted Rosvall, Svensk Släktforskarförbund

Sture Bjelkåker, DIS-Sverige

Leif Mether, Genealogiska Samfundet Finland

Birgit Flemming Larsen, Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie

Ruben Højmark, DIS-Danmark, skulle også have deltaget, men måtte melde afbud p.gr. af sygdom.

De fleste af deltagerne kom direkte til St. Petersborg fra deres respektive hjemlande. Selv rejste jeg via Helsingfors og videre derfra med tog til St. Petersborg. Det havde den fordel, at jeg havde lejlighed til at besøge Genealogiska Samfundets bibliotek under kyndig vejledning af Leif Mether. Biblioteket ligger meget centralt i Helsingfors og besøges dagligt af et stort antal forskere. Bogsamlingen er imponerende stor og velordnet. Kernen i samlingen er værker med fokus på lokal- og slægts-historie i Finland, men der findes ligeledes betydelige værker med henblik på forskning i de andre nordiske lande samt Rusland og en stor samling litteratur til belysning af nordisk udvandring. Biblioteket er absolut et besøg værd.

Selve Nordgen-mødet holdtes lørdag den 28. september i den finske kirkes lokaler i St. Petersborg.

Efter velkomst af Leif Mether og udnævnelse af Sture Bjelkåker til ordstyrer fik hver repræsentant for foreningerne ordet til at berette om virksomheden siden sidste møde til gensidig inspiration. Her vil jeg hen-vise til de respektive foreningers web-adresser, som findes på den fælles nordiske portal under opbygning på adressen: www.nordgen.com.

Den nordiske portal er et eksempel på nytten af det nordiske samarbejde. Bemærk, at Norsk Slektshistorisk Forening og DIS-Norge har fået ny fælles besøgsadresse, idet de er flyttet til nye fælles lokaler.

Der arbejdes på at arrangere et nordisk slægtsforsker møde på Ålandsøerne med Genealogiska Samfundet som arrangør. Bliver det en realitet, vil det blive annonceret på vores hjemmeside.

I 2003 afholdes Svenska Släktforskardagar i Ronneby i Blekinge i dagene 23.-24. august. Her er det planen, at de nordiske foreninger skal have et »nordisk« hjørne til rådighed.

Er man interesseret i at komme til Ronneby i august, vil der være orientering om arrangementet på www.genealogi.se.

Efter Nordgen-mødet var der foredrag om slægtsforskning i Rusland ved fil.dr. Mihail Katin-Jartsev fra Moskva, som er professionel genealog. Senere på dagen mødtes vi med repræsentanter fra Samfundet for Russisk Genealogi. Sprogproblemerne var store, da kun få kunne tale andet end russisk.

Om søndagen var der mulighed for sightseeing med de russiske genealoger som guider. Besøget på Eremitageslottet var uforglemmeligt, og bådturen på St. Petersborgs kanaler, hvor vi fik udpeget de områder og huse, som før revolutionen var beboet af nordboer og tyskere, var en meget spændende oplevelse.

Mandagen var afsat til besøg på RGIA (Rossijskij gosurdarstvennyj istoritsheskie arhiv) – Ruslands Historiske Arkiv. En medarbejder fra arkivet gav en historisk gennemgang af arkivet og tog os rundt i bygningen.

Behersker man ikke det russiske sprog i skrift og tale, eller har man ikke en russisk genealog ved sin side, vil det ikke være muligt som dansk slægtsforsker at klare sig på et russisk arkiv. Men der vil være hjælp at hente på denne hjemmeside: www.petergen.com, som har en engelsk version. Man kan også skrive til petergen@petergen.com, hvis man har helt specifikke spørgsmål. Betaling kan ske i amerikanske dollars.

Anmeldelser

Ved Michael Bach

Charlotte Appel, Peter Henningsen og Nils Hybel (red.): Mentalitet og historie. Om fortidige forestillingsverdener. Ebeltoft, Skippershoved, 2002. 370 sider. ISBN 87-89224-66-3. Pris: 248 kr.

Historikeren Alex Wittendorff (født 1932) virkede fra 1968 og frem til sin pensionering i 1999 som lektor ved Københavns Universitet. I en bredere offentlighed er han nok mest kendt som forfatter af 1500-talsbindet (bind 7) i *Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie (På Guds og herskabs nåde, 1989)* og for biografien *Tyge Brahe (1994)*. Oprindeligt var det vejhistorie, der var hans forskningsinteresse, jf. disputatsen *Alvej og kongevej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. århundrede, I-II (1973)*. Men fra engang i 1970'erne har hans forskning været koncentreret om reformationstidens historie, og hans faglige tilgang har været mentalitetshistorisk, en forskningsretning, som han var pioner med hensyn til at introducere på dansk grund, bl.a. i bogen *Rejsen mod virkeligheden. Den europæiske forestillingsverden fra reformationen til nutiden (1986)*. Mentalitetshistorie er en form for historieskrivning, oprindeligt udviklet i Frankrig i 1920'erne, der sigter på at klarlægge »den bredere befolknings forestillingsverdener« (side 7). Derved stod den i modsætning til traditionel idéhistorie, der først og fremmest gik på »de lærde elites tanker og teorier«. Mentalitetshistorie gik ud på at »undersøge de verdensbilleder og tankemønstre, der udgjorde det fælles mentale værktøj i en given tidsalder« eller som en fransk historiker har udtrykt det: at »undersøge hvad der var fælles for Cæsar og den sidste af hans legionærer eller for Columbus og matrosen på hans karavelle«. Måske kunne man populært kalde mentalitetshistorie for en slags kollektiv psykologi. Det er i hvert fald blevet betonet, at mentalitetshistorie ikke bare er en ny type »bindestregshistorie«, men at det simpelt hen var en forudsætning for at forstå og forklare historiske forandringsprocesser, at man forstod, hvad der foregik inde i hovedet på fortidens mennesker. I de senere år er mentalitetshistorie blevet integreret i en bredere kulturhistorisk ramme kendt som »den ny kulturhistorie«, men udgiverne af bogen mener alligevel, at begrebet mentalitetshistorie fortsat er anvendeligt, når det specifikt gælder studiet af fortidens forestillingsverdener. Og det er netop det, der er udgangspunktet for dette værk. Værket er tilegnet Alex Wittendorff i anledning af hans 70-års fødselsdag den 19. juni 2002, udgivet af en kreds af hans elever og med bidrag, skrevet af gamle elever og kolleger og andre fagfæller. I forordet udtrykker udgiverne håbet om, at bogen vil kunne inspirere alle historieinteresserede og anspore til fortsat forskning i fortidige forestillingsverdener samt ikke mindst, at bogen vil kunne finde anvendelse i historieundervisningen ved universiteterne og derved sikre, at også fremtidige historikere vil interessere sig for mennesker og mentaliteter i historien.

De i alt femten bidrag spænder vidt både kronologisk og tematisk: fra en studie i samfundsspidsen, lensmand og rigshofmester Erik Ottesen Rosenkrantz' (ca. 1427-1503) kristendomsforståelse og en studie i reformkatolikken Paulus Helies (Poul Helgesens) kirkeopfattelse frem til en artikel om Stauning som menneske og myte og en artikel om en tysk rustningsfabrik i Danmark 1943-44. Og så er alle de mellemliggende århundreder også repræsenteret.

Det overordnede fællesteema er fortidige forestillingsverdener, og det kan alle bidrage-

ne med en enkelt undtagelse eller to siges at leve op til – mere eller mindre. Det er dog de færreste bidrag, der eksplicit tager mentalitetshistorisk-teoretisk udgangspunkt. Og ihvorvel de handler om fortidige forestillingsverdener, så forekommer flere af bidragene snarere at være idéhistorie end mentalitetshistorie (i ovennævnte definitioner), men det gør dem naturligvis hverken ringere eller mindre interessante i sig selv. Værket rundes af med et interview med Alex Wittendorff om hans personlige baggrund, læsning, inspiration og historieopfattelse. Til slut bringes en oversigt over hans videnskabelige produktion.

Michael Bregnsbo

Michael Bach: Danske slægtsbøger 1986-2001. En bibliografi. Hvem Forsker Hvad, 2002. 48 sider. ISBN 87-91279-00-3. I kommission hos Syddansk Universitetsforlag. Pris: 48 kr.

Anna-Sophie Tutein Langfeldt: Legatstamtafle for Det Tutein'ske Familielegat, 3. udg. Oslo, 1998 (2000). 89+19 sider. Forhandles af forfatteren, Enerveien 6, N-1450 Nesoddtangen, Norge. Pris: 250 d.kr. + porto.

Der er i de sidste mange år blevet udarbejdet et meget stort antal slægtsbøger om danske slægter. Nogle af dem er trykt og afleveret til folke- og forskningsbiblioteker, andre findes kun i et begrænset antal eksemplarer i privat eje. Ind imellem sker det også, at *Personalthistorisk Tidsskrift* modtager en slægtsbog til anmeldelse. Dette gælder bl.a. for Anna-Sophie Tutein Langfeldts solide arbejde om Det Tutein'ske Familielegat – et værk, der ganske vist er blevet til i Norge, men i overvejende grad indeholder oplysninger om danskere (selv om også mange andre nationer optræder undervejs).

I øjeblikket overvejer redaktionen for *Personalthistorisk Tidsskrift* at udarbejde jævnlige oversigter over nyligt udsendte slægtsbøger. Sådanne oversigter kunne i givet fald knytte sig til den bibliografi, som Michael Bach netop har publiceret. Det drejer sig om en oversigt over i alt 916 slægtsbøger, der er udgivet i årene 1986-2001. Bibliografien er et resultat af omfattende søgninger i kataloget hos Frederiksberg Bibliotek (der jo er kendt for sin omfattende genealogiske samling) og i DANBIB (www.bibliotek.dk), som har oplysninger om bøger i alle danske folke- og forskningsbiblioteker. Han har derved også opfanget en del slægtsbøger, som ganske vist har unddraget sig pligtaflevering til de statslige biblioteker, men til gengæld er blevet afleveret til et folkebibliotek eller til et lokalarkiv med tilknytning til et bibliotek. Derimod medtager bibliografien ikke de slægtsbøger, som kun er afleveret til Statens Arkiver, da der her endnu ikke er foretaget en elektronisk registrering af litteraturbestanden. Endelig medtager bibliografien et begrænset antal artikler fra tidsskrifter og årbøger.

De 916 slægtsbøger er ordnet alfabetisk efter slægtsnavn, og for hver publikation anføres titel, forfatter/udgiver, udgivelsesår og decimalklassenummer, ligesom det anføres, om bogen findes på Frederiksberg Bibliotek.

Bogen afslutes med et navneregister og et stedregister. I navneregistret har Michael Bach indført de sekundære slægtsnavne, altså de slægtsnavne, der optræder i slægtsbøgenes titler, men ikke er anvendt til den alfabetiske sortering.

Den nyttige lille bibliografi indeholder også en god, kommenteret oversigt over ældre bibliografier og kataloger over danske slægtsbøger.

Jørgen Mikkelsen

Elisabeth Bloch m.fl., red.: *Over Øresund før Broen. Svenskere på Københavnsegnen i 300 år. København, Lokalthistoriske Arkiver i Storkøbenhavn (LASK), 2000. 303 sider, ill. ISBN 87-87778-06-8. Pris: 150 kr.*

Over Øresund før Broen er en antologi om svenskeres tilstedeværelse i Københavnsområdet og er hovedsageligt skrevet af personer, der er ansat ved de forskellige stads- og lokalarkiver.

Antologien indledes – ud over et kort rids over de forskellige artikler – med en gennemgang af det kildemateriale, der har været anvendt i artiklerne, tillige med lidt historisk relevante oplysninger. Gennemgangen af lovgrundlaget for at registrere forskellige typer af oplysninger er godt placeret i indledningen, og man er herefter vel rustet til at give sig i kast med resten af bogen.

Artiklerne dokumenterer, at der har været svenskere i Københavnsområdet tilbage til 1600-tallet, og flere artikler viser også, at mange fik tjeneste i landbruget – i Brede dog hovedsageligt i industrien. Ballerup havde ikke så mange svenskere som de øvrige områder, men Bente Dahl Hansen har alligevel formået at give gode eksempler.

I Ledøje-Smørum har Rita Holm fundet en hel svensk koloni i perioden 1850-1911. Antallet af svenske tilflyttere var størst i perioder med krise i svensk landbrug. Særligt i perioden 1868-70 og igen omkring 1880, hvor der både var misvækst og stor befolkningstilvækst i Skåne. Fra omkring 1880 ses også en del svenske piger i ægteskab med danske mænd. De blev dermed en integreret del af lokalsamfundet på en anden og mere vedvarende måde, end da de var ansat som tjenestepiger. Holm beretter ydermere om, at en del svenske kvinder blev roearbejdere på Lolland frem til ca. 1900.

Elisabeth Bloch har valgt at tage udgangspunkt i den trykte statistik, der kom fra 1876 (*Statistiske Oplysninger om Staden Kjøbenhavn*) og 1896 (*Statistisk Årbog*). Det er her en væsentlig pointe, at folketællingerne fandt sted i februar og følgelig ikke medtager det samlede antal svenske arbejdere, da mange svenskere var sæsonarbejdere. Til de trykte statistikker fandt man også oplysninger fra fæstevæsenet og politiet (der udstedte opholdsbøger) osv. Artiklen indeholder dog ikke kun tal og statistik, men også redegørelser for blandt andet fæstevæsenet, der blev beskyldt for at lokke folk til hovedstaden med falske løfter.

Inger Kjær Jansen har set på svenskere i Tårnby. Amager havde brug for den svenske arbejdskraft, fordi de lokale unge piger og mænd søgte til København for at arbejde. I denne artikel ses visse ligheder med nutidens indvandrere. Også i datiden kunne enkelte svenskere ødelægge hele gruppens ry, ligesom der også dengang var problemer med illegal indvandring. Fra dansk side fik man dog et godt samarbejde med myndigheder på den anden side af sundet. Der var svenskere, der klarede sig meget godt; én blev byfoged – en funktion, hans bror arvede – og han blev også fattigforstander. Under omtalen af denne person drager Inger Kjær Jansen i øvrigt den slutning, at en person, der kunne skrive sit navn, også var i stand til at læse. Jeg er ikke enig i, at man kan udlede dette alene ud fra en underskrift.

Lise Skjøt-Petersen har fundet klager fra præsten i Lyngby-Taarbæk til biskoppen over skåningernes langvarige festligheder søndag og mandag, og hun har også fundet sager vedrørende dokumentfalsk – hvor præsten først ved begravelsen blev klar over afdødes rigtige identitet. Men også her har svenske familier slået sig ned og klaret sig rigtigt godt som selvstændige. Dog var størstedelen tjenestefolk.

Vivian Sandaus bidrag om en svensk kvindes skæbne i Frederik VI's København er et på én gang trist og spændende stykke slægtshistorie. Portrættet af den unge kvinde, der fik adskillige børn med en gift mand, viser, at der kan være gode oplysninger at hente, hvis en forfatter har været i kontakt med myndighederne på en uheldig måde. Der berettes om en

mand med kone og elskerinde – og to husholdninger – og om kampen for at overleve, da livsgrundlaget smuldrede.

En anden bidragyder, Erik Johnson, har fulgt sin egen slægt og erfaret, at man godt kunne arbejde sig væk fra fattigdommen – i hvert fald lykkedes det hans farforældre at spare op af ingenting, så de i 1918 formåede at købe et lille hus.

Lars Peter Jørgensen skriver om Københavns Politis registerblade 1893-1923. Han redegør dog også for andre arkivalier, som slægtsforskeren kan have glæde af i søgningen efter svenske rødder. Det drejer sig om materiale fra de forskellige afdelinger i magistraten (1. afdeling: politi, borgerskabsprotokoller, borgerlige vielsesprotokoller, skolearkiver osv., 2. afdeling: blandt andet hospitaler, 3. afdeling: offentlig understøttelse). Fordelen ved registerbladene er, at man kan følge personens flytninger. Hvis en kvinde blev gift, overgik hun til mandens kort, men hendes ungpigekort blev stående. Hvis hun blev enke, fik hun enten et nyt kort, eller man vendte tilbage til ungpigekortet.

Thomas Møller har sammenlignet den løn, som danskere og svenskere fik sidst i 1800-tallet i Københavnsområdet. Lønnen var et klagepunkt. Der blev klaget over, at svenskerne var villige til at få mindre end deres danske kolleger. Der blev også klaget over, at anlægsarbejderne (jernbaner, dæmninger osv.) tog arbejdskraft fra landbruget, fordi lønningerne her var bedre. For at sammenligne lønningerne har Møller været i protokollerne fra et københavnsk fæstekontor. Protokollerne, der befinder sig i Københavns Stadsarkiv, rummer oplysninger om tyende og husbond. Stadsarkivet har endvidere lavet registre for nogle af kontorerne.

Tommy P. Christensen har arbejdet med infrastrukturen i Øresundsregionen. Han ser blandt andet på, hvordan udbygningen af jernbaner og forbedringer af skibsfart har haft betydning for de svenske indvandrere. Han erkender dog, at man ikke uden videre kan udlede, ad hvilken rute folk er kommet frem. Men artiklens formål er at vise de mulige sammenhænge mellem den infrastruktur, der blev skabt, og arbejdsvandringerne i Øresundsregionen.

Henning Bro har blandt andet undersøgt størrelsen, sammensætningen og beskæftigelsen af den svenske befolkning på Frederiksberg fra 1885 til 1911. Omkring år 1900 var der ca. 2000 svenskere i kommunen, hvis befolkning udgjorde ca. en femtedel af hovedstadens folketal. Frederiksberg aftog en del piger, der gjorde tjeneste hos borgerskabet. Allerede fra omkring 1870 var kvinderne i flertal blandt de svenske indvandrere på Frederiksberg, og denne tendens fortsatte indtil 1890, hvorefter forholdet ændredes.

Lis Thavlov afslutter antologien med en beretning fra 1900-tallet, nemlig om færgesagen. I 1960 genåbnedes færgekøbet mellem Dragør og Limhamn, hvilket ikke vakte ubetinget jubel i Dragør. Da man i 1991 vedtog den faste forbindelse mellem Danmark og Sverige, skulle man nu forestille sig et lokalsamfund uden biler, færge – og svenske turister og indtægt. Thavlov har skrevet en munter artikel om de tanker og ideer, der lå bag færgeforbindelsen og den betydning, som den ville få for Dragør.

Det er svært at redegøre uddybende for denne antologi, som indeholder så mange vigtige og gode oplysninger, der i særdeleshed har relevans for slægtsforskere med svenske aner. Men meget af det kildemateriale, der er anvendt i undersøgelserne, har ligeså stor relevans for slægtsforskere, der »bare« leder efter danske aner.

Sluttelig vil jeg gøre opmærksom på en ny website, der er værd at besøge for slægtsforskere med svenske aner, nemlig www.over-oresund.dk. Den er resultatet af et samarbejde mellem landsarkiverne i København og Lund og stadsarkiverne i København og Malmø. Hjemmesiden indeholder blandt andet dansk-svenske og svensk-danske ordbogslister over vigtige begreber i slægtsforskningen.

Stella Borne Mikkelsen

Ole Degn: Borgere og bybefolkning. Vejledning i litteratur og kilder. København, Samfundet for dansk genealogi og Personalthistorie, 2000. 118 sider, ill. ISBN 87-91053-00-5. Pris: 180 kr.

Et let håndterligt hjælpemiddel til lokalhistorikere, slægtsforskere og andre, som arbejder med arkivernes kildemateriale. Det er Ole Degns formål med *Borgere og bybefolkning*. Titlen er en underdrivelse, for bogen kan også være en hjælp til folk, der bevæger sig uden for bygrænsen og ud på landet.

Ole Degn har valgt at opdele sin bog i fem hovedafsnit: I »Byerne« gives et rids over byernes administrative forhold, deres udvikling samt betydning for personal- og lokalhistorien. »Bybefolkningen og kilderne« fortæller om de forskellige sociale grupper samt, hvor man kan finde oplysningerne om dem. Det afsnit er uddybet i »Erhvervsgrupperne«, som er inddeelt i håndværkere, købmænd, ufaglærte, tjenestefolk m.m. Fjerde afsnit »Litteratur og trykte kilder« er en bibliografi over alle de væsentligste hjælpemidler, hvis man vil søge oplysninger om bestemte emner som f.eks. gejstlige arkiver, byhistorie og personalhistorie. Sidste afsnit er registrene til bogen, hvor man kan søge efter emne (brandfolk, gartnere o. lign.) eller geografisk efter by. Derved henvises ved hjælp af systematisk nummerering til bestemte værker, som indeholder noget om det ønskede emne.

Ole Degn giver gode råd, som når han forklarer, hvorledes skattelisterne kan bruges som folkeregistre. Et andet sted beskriver han de vanskeligheder, det kan give, når der er flere sogne i en købstad samt de særlige forhold omkring København, hvor hjælpen består i en årstalsangivelse for sognenes oprettelse. Det klares på knap en side, hvilket illustrerer bogens store styrke: Mange fakta, ingen overflødige fyldsætninger – endda uden at det føles som hæsblesende opremssninger.

Borgere og bybefolkning fremstår som en kombination af *Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk*, en registratur over Danmarks arkivfonds, en kultur- og lokalhistorisk gennemgang af byerne og deres indbyggere samt et hjælpemiddel til arbejdet med arkiverne. Ole Degn foregiver ikke, at han har lavet en fuldstændig bibliografi eller det endelige hjælpemiddel, men alligevel er det tæt på. Det kan imidlertid undre lidt, at Ole Degn ikke har medtaget *Søg – og I skal finde. Veje til kvinders historie i arkiver og samlinger* (1991) af Karen Hjorth, Grethe Ilsøe og Birgitte Possing. Et værk, som udkom efter bogens deadline er *Dansk Kvindebiografisk Leksikon 1-4*. I en eventuel 2. udgave af denne bog vil det være naturligt at medtage et par værker om kvindehistorie, når forfatteren så fyldigt redegør for hjælpemidlerne til andres historie. Ovenstående hjertesuk er imidlertid en detalje i forhold til alle de andre oplysninger. Ole Degn giver arkivbrugeren – nemlig henvisninger til knap 1200 trykte kilder, leksika og registraturer.

Bogen vil sent blive forældet, fordi listerne over kildegrupper, bøger og lignende er næsten fuldstændigt dækkende. En af de eneste undtagelser er listen over cd-rom'er med kirkebøger, der jo fortsat udgives. Der er dog intet, der forhindrer læseren i at tilføje nye oplysninger i marginen, hvilket man typisk vil gøre ved et hjælpemiddel, man bruger flittigt.

Denne bog vil forhåbentlig foranledige slægtsforskere og andre til at gøre brug af de mere ukendte kildegrupper. Formatet (A5) og det lave sideantal (som opnås ved hjælp af en stærkt komprimeret tekst) gør bogen velegnet til at medbringe som et mindre, uundværligt opslagsværk, når man befinder sig på et arkiv. På de 118 sider findes utroligt mange oplysninger, billeder, tabeller og kildegengivelser. Bogen kan virke fortættet i sin opsætning, men da det er et hjælpemiddel, gør det intet. Ud over sit praktiske format er bogen et yderst nyttigt værktøj for alle arkivbrugere, også de meget rutinerede.

Charlotte Lindhardt

Gertrud Hvidberg-Hansen: Brendekildes billedverden – stemning og skæbne. Odense, Odense Bys Museer, 2001. 120 sider, ill. ISBN: 87-7838-627-6. Pris: 98 kr.

Bogen, der knytter sig til en særudstilling på Fyns Kunstmuseum, *Brendekilde og hans samtid*, henvender sig til alle, der har interesse for dansk kunst og historie. Bogen dækker en kort periode, nemlig 1880-1900, idet forfatteren anser denne som værende den mest interessante, da Brendekilde senere blev mere »sentimental« i billedudtrykket. Alene det at bladre bogen igennem er en fryd. Bogen indeholder mange farvegengivelser af Brendekilde's arbejder, både inden for maleri og kunsthåndværk, som han ligeledes arbejdede en del med.

Selv om Brendekilde var populær blandt mange, er det forholdsvis få fagfolk, der har beskæftiget sig med hans virke, ligesom hans værker ikke er at finde i stor stil på museerne. Årsagen skal blandt andet findes i et ujevnt produktionsmønster, samt at de billeder, han malede efter 1900, i overvejende grad var ude af trit med det moderne maleri og med det da herskende kunstsyn. Selv om der flere gange har været arrangeret udstillinger, har han ikke formået at vinde kritikerne over på sin side.

Forfatterens hensigt med bogen har været at forbedre Brendekilde's ry ved at fremhæve de billeder fra 1880-1900, som virkelig passede ind i det førnævnte kunstsyn.

Bogen indledes med et forholdsvis kort afsnit med biografiske oplysninger. Herefter redegøres for den kunstneriske udvikling. Forfatteren fletter de biografiske oplysninger om Brendekilde fint sammen med hans kunstneriske udvikling tillige med periodens genrer og store kunstnernavne. Udviklingen i hans motiver gennemgås tillige med hans håndværk, der aldrig blev det, han kom til at leve af – dertil var produktionen for lille. Selv om bogen ikke fylder meget, er den meget informativ, og som læser lades man ikke i tvivl om, at forfatteren sætter stor pris på kunstneren.

Stella Borne Mikkelsen

Torben Grøngaard Jeppesen (red.): Danskere og danskheden i USA. Rapport fra seminar den 18. september 2000 på Hollufgård. (Skrifter fra Odense Bys Museer, 8). Odense, 2001. 78 sider, ill. ISBN 87-87162-91-1. Pris: 80 kr.

Op mod et halvt hundrede seminardeltagere mødtes i efteråret 2000 på Hollufgård ved Odense for at høre syv indlæg, der nu foreligger trykt til gavn for en større kreds. De seks indlæg beskæftiger sig med danskheden og de danske i USA, hvorimod det sidste, af Harald Runblom, giver en status over den svenske migrationsforskning siden 1960'erne. I forordet til seminarrapporten gør lederen af Odense Bys Museer, Torben Grøngaard Jeppesen, opmærksom på det indlysende, men dog til tider oversete faktum, at migrationsforskningen ikke kun kan koncentrere sig om udvandringen (fra Danmark), men også må udforske indvandringen, i dette tilfælde danskerne som indvandrere i USA. Når det tillægges, at 1,6 million amerikanere i dag henviser til deres danske rødder, forstås man at der her er rige jagtmarker for såvel dansk migrationsforskning som for slægtshistorisk interesserede på begge sider af Atlanten.

I rapportens første bidrag præsenterer Birgit Flemming Larsen fra Det danske Udvalgte arkiv i Aalborg udvalgte resultater fra en spørgeskemaundersøgelse omfattende 314 besvarelser fra dansk-amerikanere formidlet via Det danske Generalkonsulat i Chicago. Ikke overraskende er der ingen eller få besvarelser fra personer, der udvandrede i årtierne omkring år 1900. Men 15 % oplyser, at de udvandrede i 1920'erne, mod 14 % i 1960'erne, 14,6 % i 1980'erne og hele 27,6 % i 1950'erne. Sammenholdt med det faktum, at kvinderne er i overtal, specielt i 1960'erne, giver det forfatteren anledning til at mene, at udvan-

dringen fra Danmark efter 2. verdenskrig trænger til en nærmere undersøgelse. Tankevækkende i en tid, hvor mange tilsyneladende er meget optaget af indvandringen.

Det næste bidrag fokuserer yderligere på danskheden og dens fremtrædelsesformer. Bidragsyderen, Trine Tybjerg Holm har som emne for sit speciale i Kultur og Formidling ved Syddansk Universitet valgt at skrive om danskhed i USA og forvaltning af dansk kultur i en amerikansk kontekst. Dannebrog og »Danish breakfast« (side 26) indgår som elementer i en personlig identitetskonstruktion, hvor man vælger elementer fra den danske/dansk-amerikanske kultur, der integreres i den enkeltes amerikanske dagligdag og kultur. Integration, men ikke assimilering, er dansk-amerikanernes svar på et krav om uniform, national identitet. Tybjerg Holm konkluderer, at dansk-amerikanerne kan opfattes som (side 29) »et godt bud på en gruppe mennesker, som kan håndtere den stadig større globale udfordring i form af mobilitet, større multikulturalitet og rodløshed ...«.

Under overskriften »Dannebrog på den amerikanske prærie« skriver Torben Grøngaard Jepsen om sin fascination af de mange danske symboler og forsøget på at bevare danske træk så langt fra Danmark som i Nebraska. Han erkender, at det kan lyde bindegalt, men hans ambition er at komplettere Kristian Hvidts disputats fra 1971 (*Flugten til Amerika*) med en omfattende statistisk undersøgelse af de danske immigranter og deres efterkommere i USA i perioden 1850-2000! Projektpræsentationen afsluttes endog med en note, der oplyser, at Carlsbergfondet har bevilget de søgte midler til projektets gennemførelse ...

Karsten Kjer Michaelsens indlæg omhandler den dansk-amerikanske avis *Stjernen* og rejser spørgsmålet: en dansk eller amerikansk avis? Avisen, der udkom i en halv snes år (1885-1896) på dansk var trykt med de for mange amerikanere ulæselige gotiske bogstaver. Øjensynligt er kun udgivelserne frem til udgangen af 1893 bevaret, og for interesserede bliver det oplyst, at de findes på mikrofilm på Nebraska State Historical Society i Lincoln, Nebraska.

Supplerende giver James D. Iversen fra Iowa under overskriften »Danish American Organizations: Then and Now« en engelsksproget oversigt, der dels viser fordelingen af danskfødte på de enkelte amerikanske stater ifølge folketællingerne 1910 og 1990 – Californien er nu rimeligt populær – samt omtaler organisationer som The Danish Immigrant Archives (Dana College, Blair, Nebraska og Grand View College, Des Moines, Iowa), The Danish American Heritage Society og The Danish Immigrant Museum, Elk Horn – Kimballton, Iowa.

Jette Mackintosh tager i sit indlæg fat i det ofte oversete forhold, at danskere, der emigrerede, ikke altid forblev i det fremmede, men på et senere tidspunkt vendte hjem til gamle Danmark. Returnmigrationen, som hun kalder det og præsenterer under vignetten »– hjemvendte fortæller, hvordan det ikke altid har været så dejligt at vende hjem igen, som de havde forventet«, oplyses således for perioden 1973-1997 at svare til 68,5 % – et mistænkeligt højt tal, der formodentlig også dækker over midlertidige udstationeringer m.m., der ikke nødvendigvis er blevet opfattet som udvandring af de implicerede. Et forhold, som Mackintosh også er opmærksom på, og som underbygges af genindvandrings-procenter i samme periode fra Australien og Canada på henholdsvis 15,9 og 20,1 %. Selvom undersøgelsesmateriale er temmeligt begrænset (88 personer, heraf 48 udvandret til USA), er det dog af en vis personallhistorisk interesse, når det kan konstateres, at en tredjedel af de udvandrede tog hjem igen på grund af uforudsete begivenheder i deres personlige forhold, det være sig forelskelse, ægtefælles død, skilsmisse, sygdom eller andet. Tilsvarende fremhæver Mackintosh vanskelighederne ved den såkaldte genintegrering, når udvandrerne vender tilbage og møder et andet Danmark, end det de forlod. Ikke mindst mange danskeres smålige bedreviden betegnes af en tredjedel af de hjemvendte med udtryk af mere eller mindre negativ art, såsom (side 61) »Jantelov, misundelse, gik i små sko«, hvorfor flere

har opgivet at fortælle om deres oplevelser og erfaringer i udlandet. Eller med Mackintosh' egne ord, der samtidig påpeger et af integrationens største problemer i dagens Danmark (side 62): »De havde vænnet sig til den lette og imødekommende tone, også mellem fremmede, og blev overraskede over danskernes mere indadvendte facon ... Når de hjemvendte har fortalt om den åbenhed og interesse for andres oplevelser, som de har mødt i udvandringslandet, er mange af dem blevet mødt med en hånlige konstatering af, at især amerikanerne jo er så naive eller overfladiske, at deres interesse ikke har betydet noget. Men det er generelt for de hjemvendte, at selv hvis det skulle være tilfældet – hvad de ikke mener, det er – så vil de meget hellere være omgivet af overfladiske, men venlige og flinke mennesker, end af indadvendte og selvtilstrækkelige danskere.»

Tommy P. Christensen

Marianne Johansen og Helle Halding: *Thi de var af stor Slægt. Om Hvideslægten og kongemagt i Danmarks højmiddelalder. Ebeltoft, Skippershoved, 2001. 208 sider, ill. ISBN 87-89224-62-0. Pris: 248 kr.*

Marianne Johansen og Helle Haldings flot illustrerede og velskrevne bog handler om Hvideslægten i Danmarks højmiddelalder ca. 1050-1300. Vores viden om 1100-tallets stormandslægter er ikke stor. Deres antal kan stort set tælles på en hånd: Den midtsjællandske Hvideslægt, de sydsjællandske Bodilsønner og de jysk/skånske Thrugotsønner. Det må formodes, at lignende store slægter fandtes i den øvrige del af riget, men vi kender dem ikke. Af de nævnte slægter er Hvideætten ubetinget den mest berømte og bedst dokumenterede. Hviderne skiller sig ud ved deres godsrigdom, deres tætte forbindelse til kongemagten, deres kirkefyrster og deres klostergrundlæggelser. Hertil kommer, at slægten er den mest talrige af vore ældste middelalderslægter.

»Hvideslægten« som genealogisk begreb har været en torn i øjet på mange historikere og genealoger. Det har bl.a. voldt genealoger gennem tiderne problemer, at slægten ikke førte det samme våben. Nogle førte et falkevåben, andre et fem gange tværdelt skjold og atter andre en dobbelt hjortevie. Hvor ældre tiders genealoger havde en tyrkertro på, at nære slægtninge førte samme våben, og at slægtens våben blev nedarvet fra far til søn, kender man i dag eksempler på, at helbrødre valgte hvert sit våben, og at sønner videreførte det mødrene våben, for ikke at tale om nyadlede fogeder, der overtog deres herres slægtvåben.

Et andet problem er, at den vedtagne adelsgenealogi ikke opererer med efterkommere efter kvinder, hvorfor Skjalm Hvides efterslægt i stamtavlerne i *Danmarks Adels Aarbog* er spredt ud over en halv snes slægter. Et rent agnatisk slægtsbegreb er anvendeligt i regioner, hvor den ældste søn viderefører slægtens samlede gods, men det svarer ikke til virkeligheden i det middelalderlige danske samfund, hvor samtlige sønner og døtre arvede begge forældre. Det er derfor prisværdigt, at de to forfattere medtager slægtens mange kvindelinier, når de fortæller slægtens historie. Som det tydeligt fremgår af de meget instruktive og nyttige slægtstavler, der bringes bagerst i bogen, var det i høj grad kvindelinierne, der fortsatte slægten. Forfatterne mener, at familiens medlemmer i begyndelsen af 1300-tallet var blevet så talrige og så spredte, at de ikke længere opfattede sig selv som én sammenhængende slægt. Spørgsmålet er imidlertid, hvornår og i hvilket omfang man overhovedet kan tale om en samlet Hvideslægt. Formentlig var der snarere tale om en gruppe af indgiftede stormandslægter, der i større eller mindre grad følte eller praktiserede en eller anden form for fællesskab.

Bogen indledes med en præsentation af slægtens kilder. Der er ingen tvivl om, at Hviderne har haft en god presse i Saxo, som har bidraget betydeligt til slægtens berømmelse.

se, men også været udsat for en vis skepsis fra den moderne historievidenskabs side. Men forfatterne undsiger den »historiske fundamentalisme, som i mange år lagde bånd på forskernes forestillingsevne til at se sammenhænge«. Flere kilder har tidligere været betragtet med skepsis, fordi nogle af dem er indbyrdes afhængige af hinanden, men som forfatterne siger: »Det er, hvad vi har, så vi agter at bruge dem alle«. En sådan erklæring vil nok få de fleste faghistorikere til at hæve et øjenbryn, men det skal retfærdigvis siges, at de to forfattere behandler stoffet sobert og skelner redeligt mellem kildebelagte kendsgerninger og de mere eller mindre fantasifulde ideer og formodninger, som bogen er så rig på. Mangfoldige steder hedder det således: »vi forestiller os, at ...« eller »vi tror, at ...«. En stor fortjeneste ved bogen er, at den inddrager den nyeste viden fra middelalderarkæologien og kunsthistorien.

Efter en gennemgang af de ældste slægtsled følger en række tematiske kapitler. Hvidernes gravkirke Sorø med den berømte skjoldefrise og slægtens klostergrundlæggelser og andre store donationer til kirkelige institutioner behandles. Der tegnes et portræt af slægtens mest berømte repræsentant ærkebiskop Absalon, efterfulgt af en gennemgang af de øvrige familiemedlemmer, der opnåede høje kirkelige embeder. Indtil midten af 1300-tallet bidrog slægten med ikke mindre end syv ærkebisper og otte bisper. Et andet kapitel er helliget de Hvider, som beklædte de forskellige rigsembeder, der efterhånden udviklede sig. Slægtens »fromme kvinder«, ikke mindst grevinde Ingerd af Regenstein, som grundlagde Roskilde Clara kloster, får også en selvstændig behandling. I disse kapitler er de gode stamtavler brugt tematisk, således at slægtens biskopper, embedsmænd eller fromme kvinder fremhæves.

På baggrund af slægtens testamentariske gaver forsøger forfatterne ved hjælp af tidlige beregninger foretaget af Poul Nørlund og Erik Ulsig suppleret med egne sammentællinger at bestemme Hvidernes samlede godsmængde. Ifølge Poul Nørlund skulle alene Sune Ebbesen have besiddet 480 hol eller knap 1500 gårde svarende til 1/10 af Sjællands jord. Selv om Sune Ebbesen utvivlsomt var den godsrigeste af sin generations Hvider, har hans slægtninge også ejet anseelige godsmængder. Hvis der samtidig skulle være gods til Sjællands øvrige stormandslægter, enkelte frie selvejerbønder og kongemagten, lyder Nørlunds tal meget højt sat. Ulsig når da også frem til et noget lavere antal. Med nogen betænkelighed hælder forfatterne dog mest til Nørlunds beregning. Man kan kun erklære sig enig, når forfatterne konstaterer, at Hvideslægten i sidste halvdel af 1100-årene ikke bare var rig. Den var »svinerig«. Fem meget interessante kort viser de forskellige slægtsgrenes gods fordelt på de sjællandske herreder. Jeg ville nok have foretrukket en nummerering af godserne på kortet og en navneliste over disse i stedet for herredsnavnene. Godskompleksernes navne kan ganske vist findes i Bilag 1, som desuden indeholder uddybende oplysninger om godsets proveniens. Her ville præcise kildehenvisninger også have været nyttige.

Nye og væsentlige resultater fremlægges i kapitlet om slægtens kirker. De to forfattere har foretaget et omfattende udredningsarbejde med inddragelse af de seneste arkæologiske og kunsthistoriske landvindinger for at kortlægge de mange sjællandske kirker, som er opført på initiativ af Hvideslægten, og finder frem til ikke mindre end 78 Hvidekirker spredt ud over hele øen. Belliggenheden af de sjællandske Hvidekirker omkring år 1200 vises på et kort, og også her skal man om i bilag 2 for at finde stednavnene i de enkelte herreder.

Thi de var af stor slægt er skrevet med stor begejstring og kan anbefales til alle historisk interesserede med eller uden forudgående kendskab til middelalderen.

Henrik Lerdam

Martin Klatt: Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955. Flensborg, Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 2001. 460 sider, ill. Studiefdelingens udgivelser, nr. 44. ISBN 87-89178-30-0. Pris: 248 kr.

I 2. verdenskrigs sidste måneder og i årene umiddelbart efter kapitulationen i maj 1945 modtog Slesvig-Holsten et meget stort antal tyske flygtninge; der var dels tale om flygtninge fra Østpreussen og Bagpommern som følge af den Røde Hærs fremrykning vestpå, dels i medfør af de allieredes beslutning om at flytte den tyske befolkning fra egnene øst for Oder-Neisse til de fire besættelseszoner. I sommeren 1946 udgjorde flygtningene og de fordrevne således ca. 60% af den hjemmehørende befolkning i Sydslesvig. Denne voldsomme folkeflytning skabte overordentlig store økonomiske og sociale problemer i Slesvig-Holsten som helhed, men tilstedeværelsen i Sydslesvig blev derudover anset for at udgøre en latent fare for det danske mindretal i Sydslesvig og på sigt også en fare for kongeriget. Allerede fra sommeren 1945 befrygtede ledende personer i de danske organisationer i Sydslesvig, at flygtningenes tilstedeværelse i kraft af deres blotte antal ville undergrave mindretallets politiske stilling, og det blev derfor en politik at arbejde for, at flygtningene flyttedes bort fra Slesvig til andre områder i Tyskland og at modvirke, at flygtningene fik politisk status som hjemmehørende i Sydslesvig.

Om dette emne har forskningsstipendiat Martin Klatt fra Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek i Sydslesvig nu redegjort. Rent kronologisk spænder værket fra sommeren 1945 og frem til 1955, hvor Københavns- og Bonn-erklæringerne regulerede mindretallets politiske stilling og dermed bragte det foregående tiårs grænsekamp til sin afslutning. Afhandlingen belyser især flygtningeproblematikken i Sydslesvig set i et mindretalsperspektiv. Men den redegør også for formuleringen af den slesvig-holstenske flygtningepolitik hos landdagen og hos myndighederne i Kiel, for problematikens indflydelse på landdags- og kommunalvalgene, for det frisiske mindretals stilling til flygtningene, sluttede af med den endelige demontering af flygtningespørgsmålet i 1950'erne, hvor omflytningen af flygtningene til andre dele af Vesttyskland gennemførtes, og hvor de to ovenfor nævnte erklæringer blev undertegnet. Det er forfatterens konklusion, at flygtningeproblemet blev overvurderet af mindretallet, idet problemet frem for at være et spørgsmål om sindelag snarere var et socialt problem: i takt med »Wirtschaftswunder« fandt de flygtninge, som valgte at blive i Slesvig, en naturlig plads i de lokale samfund, hvilket det høje antal ægteskaber mellem disse og de hjemmehørende viste.

Der er tale om et grundigt værk, som belyser et ikke uvæsentligt aspekt af mindretallets vilkår i de første tiår efter krigen, et aspekt, som indtil nu ikke har været særlig udforsket i dansk litteratur, hvor spørgsmålet om en eventuel grænserrevision har været i forgrunden. Takket være en udstrakt anvendelse af forenings- og personarkiver fra mindretallet er det lykkedes forfatteren at give et godt indblik i holdninger og forventninger hos et bredt udsnit af personkredsen i den dansksindede bevægelse i Sydslesvig. Det har på denne baggrund været muligt at give en detaljeret og afbalanceret kortlægning af mindretallets politik på et område, som af mindretallet oplevedes som afgørende og central i den første efterkrigstid.

Peter Hertel Rasmussen

John T. Lauridsen: *Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske besættelse 1940-45. En bibliografi.* (Danish Humanist Texts and Studies, vol. 24). København, Det Kongelige Bibliotek og Museum Tusulanums Forlag, 2002. 683 sider. Med engelsk introduktion. ISBN 87-7289-568-3. Pris: 398 kr.

Med det betragtelige antal titler på litteratur om besættelsestiden 1940-45 in mente, er det måske forbavsende, at der først nu foreligger en systematisk bibliografi over dette emne. Når der ses bort fra de forskellige udgaver af *Dansk Historisk Bibliografi*, stammer den hidtil mest omfattende bibliografi til dato fra 1985, men den vedrører alene modstandsbevægelsen (Steen Bille Larsen og Mogens Weitemeyer: *Modstandsbevægelsen. En bibliografi*). Nærværende bibliografi udfylder således et oplagt hul i rækken af bibliografiske hjælpemidler om Danmarkshistorien og udover at opfylde sit formål som bibliografi, giver værket også et overblik over, hvordan udforskningen af og interessen for denne periode har vægnet sig nu 58 år efter befrielsen i 1945: ud af bogens 7.525 titler kommer litteraturen om forhandlings- og samarbejdspolitikken ind på en klar førsteplads med 34,3%, efterfulgt af gruppen »samarbejde og modstand i enkelte egne og byer« med 14,2%; herefter følger gruppen »traditionsudvikling og fortidsforvaltning« (efter 1945) med 12,4%, mens modstandsbevægelsen kommer ind som nr. 4 med 12,1% af samtlige titler (s. 28). Den indenrigspolitiske vinkel på besættelsestidshistorien tegner sig således alene for over 47% af samtlige titler – og over 50%, såfremt titlerne om samarbejde i enkelte egne og byer medtælles.

Hvad angår systematikken, er den bygget op omkring den opfattelse, at der i Danmark var såvel samarbejde som modstand på samme tid. Bibliografien, som kun indeholder titler fra efter befrielsen i 1945, falder derfor i to dele, nemlig litteratur om forhandlingspolitikken og dens institutioner i bredeste forstand (herunder besættelsesmagten og dens aktiviteter) og modstanden. Som det hængsel, der holder disse to sider sammen, fungerer et afsnit om forholdet til udlandet (udover Tyskland). Bibliografien, som afsluttes med to afsnit om befrielsen og retsopgøret og om traditionsudviklingen siden 1945, skal iflg. udgiveren ikke ses som den endelige og kommenterede bibliografi om besættelsestidslitteraturen, og som sådan gør den ikke krav på fuldstændighed.

Inden for disse begrænsninger må det siges, at bibliografien er et tilfredsstillende arbejdsværktøj. Den er overskueligt delt op, og det må hilses velkommen, at såvel kulturlivet under besættelsen som retsopgøret samt ikke mindst traditionsplejen efter 1945 har fået en så fyldig markering. Udgiveren er selv klar over, at nogle af placeringerne kan diskuteres; dette forhold og visse metodiske fravalg og opdelinger giver anledning til at pege på følgende forhold, hvor ændringer burde overvejes i en fremtidig ajourføring:

Bogen er forsynet med såvel person- som stedregister, men mangler et organisationsregister. Såfremt man søger litteratur om Dansk-Tysk Forening, er man henvist til at slå op under f.eks. dens formand, DSBs generaldirektør Peter Knutzen, om hvem litteraturen inkl. hans erindringer er anbragt under DSB (undergruppe 3.6.4). Men en af titlerne, nemlig *Sandheden forældres ikke*, handler ikke om hans virke som generaldirektør, men om hans indsats som formand for Dansk-Tysk Forening og burde være anbragt sammen med øvrige titler om denne forening – som imidlertid kan findes under »tysk kulturpolitik«. Men nu var initiativet til at oprette Dansk-Tysk Forening et dansk og ikke et tysk, hvorfor det mest reelle havde været at give denne forening sit eget undernummer under forhandlingspolitikken.

Det virker ej heller hensigtsmæssigt, at det danske og det tyske mindretal er anbragt i samme undergruppe (3.18). Begge mindretal burde have fået deres egen gruppe. Det kan også diskuteres, om undergruppe 9.7 om krigsskadeerstatninger, konfiskation m.v. med dens karakter af en blandet landhandel er den bedste opdeling; krigsskadeerstatninger til besættelsestidens ofre, som udgør langt det største antal titler, har kun det til fælles med

de øvrige titler i undergruppen (tyske faderskabssager og konfiskation af tysk og japansk ejendom), at de rent tidsmæssigt ligger efter 1945. Af den og af substansmæssige grunde burde de have været adskilt i hver sin undergruppe.

Helt uforståeligt er det, at Den Kgl. Livgarde er anbragt under »luftvåbnet« (undergruppe 3.6.3.3); som en fodfolksformation hører garden nu engang hjemme under hæren (3.6.3.1). Det forekommer heller ikke velovervejet at anbringe det paramilitære Grænsegendarmeri sammen med luftvåbnet, også her havde en separat undergruppe været på sin plads.

Peter Hertel Rasmussen

Hedda Lundh: Ikke noget theseskab. Var vi terrorister? Om en gruppe kvinder i modstandskampen. Med bidrag af Else Marie Pade, Paula Heide og Karen Brieg. Efterskrift og redaktion ved Marianne Alenius. København, Museum Tusulanums Forlag, 2002. 192 sider, ill. ISBN 87-7289-736-8. Pris: 198 kr.

En rent kvindelig modstandsgruppe var en sjældenhed under den tyske besættelse 1940-45. *Ikke noget theseskab* handler om en sådan gruppe i Århus og kaster på den måde nyt lys over kvindernes ofte negligerede rolle i modstandskampen. Lidt forvirrende henviser hovedtitel og første undertitel kun til det første bidrag i bogen, der dog indeholder yderligere tre bidrag suppleret af et efterskrift af Marianne Alenius, bogens redaktør. Selv om bidragene alle er skrevet af medlemmer af den århusianske kvindegruppe, er både form, tema og tidspunkt for nedskrivningen af bidragene imidlertid meget forskellige.

Det første og på alle måder mest omfattende bidrag er skrevet af Hedda Lundh, født i 1921. Hendes formål er flere: Hvordan blev en ung kvinde af borgerskabet sabotør, og hvad var kvindernes rolle i modstandskampen? Og som udtrykt i undertitlen *Var vi terrorister?* vender Lundh flere gange tilbage til den pointe, at kridtstregen mellem frihedskamp og terrorisme ikke blot kan være vanskelig at ane, men er flytbar alt efter de herskende politiske vinde. Således fremhæver Lundh, at de første modstandsfolk blev udråbt som terrorister af samarbejdspolitikere, mens de efter befrielsen opnåede en ganske anderledes positiv status som frihedskæmpere. Lundh forsøger ihærdigt at aktualisere denne problemstilling – desværre, for hun ender med at relativere terrorisme, hvor det turde være ligetil at adskille de bevægelser, der bruger terror ved at myrde uskyldige i flæng fra dem, der alene vil ramme et repressivt apparat, som f.eks. den danske modstandsbevægelse forsøgte. I det hele taget mangler der nogle proportioner og en påholdenhed i de historiske sammenligninger i Hedda Lundhs bidrag; man ånder lettet op, når hun for sidste gang har beskrevet den »mediemanipulation«, hun både kan finde under besættelsen og den dag i dag. Hedda Lundhs kontante og krasse bidrag er væsentlig mere interessant, når det gælder tiden umiddelbart før og under den anden verdenskrig. Hun beretter åbent om, hvordan hun som teenager og som en af 1930'ernes »drengepiger« kunne fascinere af Hitlers Tyskland, som hun besøgte i 1938 og 1939. Også hendes skildring af sin indtræden i modstandsarbejde er præget af samme åbenhjertighed. Hun deltog i antikomintern-demonstrationerne i 1941, angiveligt uden helt at vide hvorfor. Men »for ikke at lade være« blev hun tidligt involveret i den gryende modstand. Allerede i foråret 1942 deltog hun i uddelingen af illegale blade, og hendes engagement fortsatte, da hun senere kom til Århus. I begyndelsen af 1943 begyndte hun sammen med en kreds af studerende at foretage de første små og primitive sabotageaktioner. I 1944 kom hun ind i en ren kvindegruppe, der også talte bl.a. Else Marie Pade, Paula Heide og Karen Brieg. I sommeren 1944 gik en arrestationsbølge over Århus, men da Lundh og hendes mand var i København, undslap de og nåede til Sverige. Opholdet på den anden side af sundet får kritiske

ord med på vejen: Svensk Røde Kors får nogle knubs, ligesom Lundh heller ikke er bleg for at beskrive antisemitisme, opblæsthed og kønsdiskriminering i Den Danske Brigade.

Hvor Hedda Lundhs bidrag spænder vidt og er nedskrevet fem årtier efter besættelsen, skildrer Else Marie Pade i beretningen »Det er Gestapo« sin arrestation den 13. september 1944 og de efterfølgende dage som Gestapo's fange. Hendes beretning er en revideret udgave af en beretning nedskrevet i 1976. Pade var blot 19 år, da hun blev arresteret, og hun skildrer i en fortættet form sin ensomhed i enecellen i Århus Arrest. Men trods alt er der plads til en vis portion komik: Den unge komponists angst og nervøsitet får et ret håndgribeligt udtryk, da hun under et forhør kaster op midt på Gestapoforhørslederens skrivebord! Der er langt til det heroiserende stemmeleje, man finder i f.eks. de af Kate Fleron udgivne interviews med nogle af modstandskampens kvinder fra 1945, og selv om der findes mange beskrivelser af arrestationer og forhør, er de sjældent skildret så klart og prunkløst og da slet ikke set med en ung kvindes øjne. Fra Århus blev Else Marie Pade sendt til Frøslevlejren. Herfra er der i bogen aftrykt en fødselsdagshilsen til Pade fra lejrens indsatte kvinder inklusive en fræk overraskelse. Blandt gratulanterne figurerer nemlig den berygtede stikker Grethe Bartram! Bartram havde dog (selv om det fremgår af Hedda Lundhs bidrag) ikke angivet kvindegruppen. Men hun havde mange andre modstandsfolks arrestation på samvittigheden og blev formentlig sendt til Frøslev for at afkræfte rygter om stikkeri og undslippe en likvidering.

Samtidig med Else Marie Pade blev også Paula Heide og Karen Brieg anholdt af Gestapo. Paula Heide, født 1896 og sygeplejerske, var dybt religiøs og tilhørte som Else Marie Pade Dansk Samling. Hendes korte beretning »Mine oplevelser under besættelsen« omhandler modstandsarbejde, arrestation, forhør og internering. Den er nedskrevet mellem 1945 og 1976. Paula Heide kom ind i modstandsbevægelsen efter at have hjulpet med oplysninger i forbindelse med sprængningen af nogle telefonkabler i 1944. Og da hun senere samme år blev spurgt, om hun ville medvirke i sabotagen af nogle telefonskabe, indvilligede Heide, fordi hun hverken havde mand eller børn. Sprængningen blev aldrig til noget, og i stedet endte også hun i Frøslevlejren.

Bogens sidste beretning, »Dagbogsnotater fra Frøslevlejren«, er skrevet af Karen Brieg, født 1894 og lærer på musikkonservatoriet i Århus. Hun underviste Else Marie Pade, som hun også bragte ind i modstandsarbejdet. Karen Briegs optegnelser fra Frøslev stammer fra perioden 28. marts til 3. maj 1945. Hun skildrer dagliglivet, rygterne og den anspændte stemning i lejren, hvor hun komponerede »Frøslevmarchen«.

Bogen sætter nyt lys over kvindernes rolle i modstandskampen og kan i øvrigt fungere som en introduktion til temaet, idet den henviser til nogle af de få øvrige kilder til kvinderne i modstandsbevægelsen. Men skønt det er nok så relevant at fastholde, at »modstandsmanden« også kunne være kvinde, kan man efter læsning af Hedda Lundhs bidrag alligevel undre sig såre over, at det åbenbart stadig skal være mere betydningsfuldt at have deltaget i sabotage eller i »partisankrig«, som Lundh sigende nok betegner det, end at huse efterlyste modstandsfolk, uddele illegale blade eller udgøre det vitale bagland, som vel typisk var kvindernes rolle i modstandsarbejdet.

Henrik Lundtofte

Margit Mogensens: Rigsarkivet. Husene på Slotsholmen. København, Statens Arkiver, 2001. 96 sider, ill. ISBN 87-7497-195-6. Pris: 175 kr.

Da denne bog blev planlagt og skrevet, var turbulensen om Rigsarkivets eventuelle udflytning til Odense ikke begyndt, og det forventedes stadig, at et nyt rigsarkiv skulle opstå i Ørestaden. Bogen er skrevet for at dokumentere Rigsarkivets brug af bygningerne på

Slotsholmen til arkivformål. Det er en smuk bog, der er rigt illustreret med gamle og nye fotografier.

Det handler om Rigsarkivets placering i det gamle Københavns Slot fra 1582, om Gehejmearkivbygningen fra 1720, om Frederik III's biblioteksbygning med den Zuberske tilbygning, om Provianthuset og pavillonerne i bibliotekshaven. Der omtales også andre arkivbygninger uden for selve Slotsholmen, og der redegøres kort for status på byggeriet af et nyt arkiv i Ørestad, som ikke ser ud til at blive til virkelighed. Selv om Rigsarkivets historie begynder med Vordingborg, Kalundborg og Københavns slotte, er det først i 1720 med opførelse af Gehejmearkivbygningen for enden af Provianthuset (ud mod den nuværende Rigsdagsgård) at bygningerne bliver tilpasset arkivformål.

Fokus ligger på bygningernes historie med mange fotografier og tegninger som underlag. Men bygningshistorien bindes sammen med historien om det, der er foregået i bygningerne: om arkivfolkene og brugerne. Mest spektakulær er vel beretningen om rigsarkivar V.A. Sechers kamp i forbindelse med overtagelsen af Frederik III's gamle biblioteksbygning efter bygningen af det nye kongelige bibliotek i den anden ende af den nuværende bibliotekshave. Hele indmaden af den gamle biblioteksbygning blev i 1908-10 fornyet med beton og jern, og vinduesfagenes antal blev fordoblet. De mange ekstra vinduesfag skyldes i særlig grad V.A. Sechers vedholdenhed, idet han ikke mente, at man kunne sætse på elektricitet som kompensation for dagslys: »Fra Rigsarkivets læsesal haves allerede nu en del eksempler på, at folk hellere arbejde i halvmørke end tænde de elektriske lamper, hvis lys deres øjne ikke kan tåle«, lyder et let omskrevet citat fra en betænkning i 1908.

Som bekendt fik han sin vilje, hvilket resulterede i den lyse og luftige læsesal, der blev taget i brug i 1910 og som fungerede helt til 1993. Det vil sige, den fungerer stadigvæk, men nu som kontorlandskab med de gamle egetræsarkivskabe som rumadskillelse. Når man er vant til at se Rigsarkivets nuværende facade mod Rigsdagsgården, virker facaden fra før 1910 mærkelig lukket på grund af de færre vinduer.

Også biblioteksbygningens tidligere historie behandles, med Det kongelige Kunstkammer i den øverste etage, den store gennemgående bibliotekssal og forlængelsen over mod Tøjhuset, som skyldtes det pladsbehov, der opstod ved bl.a. anskaffelsen af P.F. Suhms og Otto Thotts store bogsamlinger. Jeg havde altid troet, at denne forlængelse skyldtes C.F. Harssdorff, men det viser sig, at det er den i eftertiden relativt ukendte arkitekt C.J. Zuber, der har æren. Denne bygning fik ikke i 1908-10 den samme hårdhændede behandling som hovedbygningen. Således er det Zubers gamle søjlesal, der stadig benyttes som udstillings- og mødesal med indgang fra Tøjhusgade.

Provianthuset har i forskelligt omfang været benyttet af Rigsarkivet. Det blev jo oprindeligt bygget – i begyndelsen af 1600-tallet – for at oplagre proviant til flådens skibe, der ankrede op i det lille havnebassin, der lå, hvor den nuværende bibliotekshave ligger. Men i 1720 kom Provianthusets nordende til at indgå i den nye Gehejmearkivbygning, og fra 1860'erne blev nogle hvælvinger og loftrum benyttet som ekstra magasinplads. Det var også i 1860'erne, at man fyldte havnebassinet op, mens bibliotekshaven først blev anlagt lige før 1920. Pavillonerne i haven har siden 1973 været benyttet som kontorer af Rigsarkivet, og i 1993 indviedes den nuværende læsesal i stueetagens hvælvinger, hvorved der blev plads til mange flere brugere, i den almindelige læsesal og i mikrosfilm-læsesalen. I bogen skitseres også Provianthusets og havneområdet tidligere historie, med oplagring af korn, gryn og kød i Provianthuset og med kanonreparation og geværfabrik over mod Tøjhuset.

Det nye Rigsarkiv i Ørestaden blev jo næsten flyttet til Odense. I skrivende stund er det svært at spørge om, hvor det ender – om det bliver, hvor det er, om det alligevel flytter til Ørestaden, eller om der sker noget helt tredje. Det synes forskelligt dag for dag. Som bruger af Rigsarkivet kan jeg kun håbe på, at det lander fornuftigt.

Den lille bog afsluttes med register og noter. Først en liste over chefer for Gehejmearkiv og Rigsarkiv, så noter, kilder og benyttet litteratur og til sidst et forbavsende detaljeret register. Det er ved stikprøvekontrol ikke lykkedes mig i teksten at finde et emne, et sted eller en person, som ikke er med i registeret.

Det er som sagt en smuk bog, der loyalt gør rede for bygningernes historie. Det er ikke en personalhistorisk bog, men mange personalhistorikere vil alligevel være interesserede i denne fortælling om de bygninger, som i flere hundrede år har rummet Rigsarkivet på Slotsholmen.

Poul Steen

Sebastian Olden-Jørgensen: Til kilderne! Introduktion til historisk kildekritik. København, Gads Forlag, 2001. 103 sider, ill. ISBN: 87-12-03778-8. Pris: 129 kr.

Det har været Olden-Jørgensens hensigt at skrive en bog til undervisningsbrug, men også en bog, der kan bruges tværfagligt – og således også for andre grupper af brugere.

For historiestuderende er her tale om et virkelig godt supplement til Erlev's *Historisk Teknik*, som bruges i metodeundervisningen på grunduddannelsen. *Til kilderne!* er ualmindeligt velformuleret, veloplagt og med et sprogbrug, der giver fornemmelsen af at sidde til undervisning med en engageret og spændende underviser, der bare ved en masse og hellere end gerne deler ud af denne viden.

Slægtsforskere vil også kunne have glæde af bogen, der dog ikke må forveksles med en slægtshistorisk håndbog. Her er ingen gennemgang af, hvordan kirkebøger, skifteprotokoller og andre arkivalier bruges, men Olden-Jørgensen gennemgår blandt andet, hvordan man kan forsøge at få flere oplysninger ud af det kildemateriale, man sidder med. Han har tre eksempler på, hvordan arbejdet kan gribes an. Først nævnes Sherlock Holmes-metoden, hvor man undersøger alle spor og efterhånden kommer ind på det rigtige spor. I Gestapo-modellen er man som en forhørsdommer, der ikke helmer, før kilderne har svaret på de stillede spørgsmål. Den tredje metode er venskabet, hvor man hen ad vejen kommer til at kende sit materiale godt, som med gode venner, og man derefter kan få de oplysninger, man har brug for. For slægtsforskeren vil Sherlock Holmes-modellen formentlig være at foretrække. Nye slægtsforskere begår nemlig ofte den klassiske fejl ikke at foretage yderligere undersøgelser, når de har fundet én Ane Pedersdatter, selv om nærmere undersøgelser måske ville afsløre, at det ikke var den rigtige Ane Pedersdatter, der var fundet.

En del slægtsforskere vil gerne videreformidle de oplysninger, de har fundet, og de vil kunne hente gode råd i bogens sidste del, idet Olden-Jørgensen her peger på nogle af de fælder, man kan falde i – blandt andet risikoen for at beskrive hele forskningsprocessen fremfor resultaterne.

Stella Borne Mikkelsen

Vejledning til manuskriptforfattere

Manuskriptet afleveres på diskette eller e-mail sammen med en tilhørende udskrift. Samtidig oplyses det, hvilket tekstbehandlingssystem der er anvendt og i hvilken version (f.eks. Word 97 eller WordPerfect 5.1). Manuskriptet bør ikke – uden særlig aftale med redaktionen – overstige 15 sider á 3.000 typeenheder.

Benyt normal linieafstand (1½ linie) samt bred margin. Teksten skrives uden orddeling, med fast forkant og så få koder som muligt. Ord, der ønskes fremhævet, skrives med kursiv. Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme.

Artikeloverskriften skrives med stor, fed skrift. Afsnitoverskrifter skrives med normal (12 punkt) fed skrift. Under artikeloverskriften placeres forfatternavnet, skrevet med kursiv.

Efter forfatternavnet skrives en manchete i kursiv på 4-8 linier, der angiver artiklens formål og/eller hovedresultater.

Noter skrives som slutnoter med samme skrifttype som brødteksten. Notenummereringen skrives med arabertal.

Fremmedsprogede citater bør almindeligvis oversættes til dansk, ligesom fagudtryk og begreber, der ikke umiddelbart kan forudsættes bekendte, skal forklares i en note. Bog- og tidsskrifttitler skal skrives med kursiv.

Forfatteroplysninger (navn, fødselsår, stilling, ansættelsessted eller privatadresse samt tidligere relevante publikationer) skrives nederst på artiklens sidste side eller i en særlig fil.

Da redaktionen tilstræber at gøre tidsskriftet så levende som muligt, bør artiklen ledsages af mindst én illustration for hver fem tryksider. De tilhørende billedtekster anbringes i en særlig fil. Husk at anføre, hvilken billedtekst der hører til hvilken illustration.

Redaktionen modtager gerne scannede billeder på diskette, men disse skal anbringes i særlige filer.

Eventuelle udgifter i forbindelse med anskaffelse af illustrationsmateriale kan efter aftale refunderes af tidsskriftet.

Redaktionen forbeholder sig ret til at gennemføre ændringer i teksten. Sådanne ændringer vil dog blive forelagt forfatteren til udtalelse.

Når manuskriptet er godkendt, og der foreligger korrektur, kan forslag til rettelser – herunder udvidelse af tekst eller noter – ikke påregnes at blive fulgt af redaktionen.

Forfattere af artikler får tilsendt ti gratis eksemplarer af det pågældende hæfte. Forfattere af småstykker modtager fem gratis eksemplarer. Anmeldere af bøger modtager ét eksemplar.

Vejledning i udarbejdelse af anmeldelser kan fås hos anmelderredaktøren: Michael Bach (bachmic@hotmail.com).

Rettelse

I *Personalthistorisk Tidsskrift* 2002:2 havde der desværre indsneget sig en stærkt meningsforstyrrende fejl side 249. I linie 19ff skal der stå følgende: »Anordningen bruger således slet ikke ordet rabbiner, men taler kort og godt om præsten. Den helt store nyskabelse set fra et jødisk synspunkt er, at rabbineren nu skal prædike over ugens tekst.«

Martin Klatt: Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-1955 (<i>Peter Hertel Rasmussen</i>).....	112
John T. Lauridsen: Samarbejde og modstand (<i>Peter Hertel Rasmussen</i>)...	113
Hedda Lundh: Ikke noget theselskab (<i>Henrik Lundtofte</i>)	114
Margit Mogensén: Rigsarkivet. Husene på Slotsholmen (<i>Poul Steen</i>)	115
Sebastian Olden-Jørgensen: Til kilderne! Introduktion til historisk kildekritik (<i>Stella Borne Mikkelsen</i>).....	117
Vejledning til manuskriptforfattere	118
Rettelse	119

SAMFUNDET FOR DANSK GENEALOGI OG PERSONALHISTORIE

Bestyrelsen pr. 1. maj 2002:

Finn Andersen, Grysgårdsvej 2, 2400 København NV.

Michael Bach (næstformand), Rolfsvej 14, 3. tv., 2000 Frederiksberg.

Nils G. Bartholdy, Dalgas Boulevard 63, 2. th., 2000 F.

Finn Grandt-Nielsen (kasserer), Stavrevej 27, 5300 Kerteminde.

Birgit Flemming Larsen (formand), Klostermarken 13, 9000 Aalborg.

Jørgen Mikkelsen, Valborg Allé 11, 3. tv., 2500 Valby.

Elsebeth Paikin, Kildevænget 37, 2100 København Ø.

Knud Prange, Degnemose Allé 26, 2700 Brønshøj.

Poul Steen, Strandvejen 296 A, 2930 Klampenborg.

Peter Wodskou, Arnesvej 44, 2700 Brønshøj.

Hans H. Worsøe (sekretær), Tækkerløkke 34 A, 6200 Aabenraa.

Samfundets website: <http://www.genealogi.dk>

Brug indlagte bestillingskort til Samfundets publikationer. Alle priser er incl. moms.

Abonnement på *Hvem forsker Hvad* kan bestilles ved henvendelse til:

Syddansk Universitetsforlag, Campusvej 55, 5230 Odense M, tlf: 66 15 79 99.

fax: 66 15 81 26, e-mail: press@forlag.sdu.dk, website: www.universitypress.dk

Personalthistorisk Tidsskrift

udgives af *Samfundet for dansk genealogi og Personalthistorie*, hvis formand er Birgit Flemming Larsen, Klostermarken 13, 9000 Aalborg. Tidsskriftet redigeres af Samfundets skriftudvalg ved redaktørerne, Jørgen Mikkelsen, Anne Dorthe Suderbo, Gitte Høstbo og Christian Larsen bistøet af Ida Dvbdal.

Abonnement kan kun tegnes ved indmeldelse. Foreninger og biblioteker kan optages som medlemmer. Indmeldelse sker ved henvendelse til Stella Borne Mikkelsen, Valborg Allé 11, 3. t.v., 2500 Valby. Medlemskontingent udgør for 2003: 200 kr.

Redaktionens adresse: Jørgen Mikkelsen, Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, 2200 København N. E-mail: jm@lak.sa.dk. Fra og med 1. maj 2003: Michael Bach, Rolfsvej 14, 3.t.v., 2000 Frederiksberg, E-mail: bachmic@hotmail.com.

Udgivet med støtte af Alfred Goods Fond.

Personalthistorisk Tidsskrift er medlem af Foreningen af danske Kultur-tidsskrifter.

Sats og tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s. Trykt på papir, der opfylder de i ISO 9706:1994 fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

ISSN 0300-3655